

მანანა სანაძე

**„ქართლის ცხოვრება“ და
საქართველოს ისტორიის
უძველესი პერიოდი
(ქართლსიდან მირიანამდე)**

გამომცემლობა „საქართველოს შაცნე“

თბილისი 2001

რედაქტორები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
აკადემიკოსი მარიაშ ლორთქიფანიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი თამაზ ბურაძე

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
მარინე ჩხარტიშვილი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი გია ანჩაბაძე

ISBN 99928-28-33-1

წინამდებარე წიგნში ძველი ქართული მატრიანეების: „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ინფორმაციის შეპირებისპირების შედეგად ძველ სომხურ და ბერძნულ-რომაულ ნარატიულ წყაროებთან, აგრეთვე არამეულ-ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლებისა თუ ნუმიზმატიკური და არქეოლოგიური მასალის მონაცემების გათვალისწინებით რეკონსტრუირებულია ქართლის ისტორიის უძველესი პერიოდი ანუ წარმართობის ხანა, რომელსაც ბირობითად ვუწოდებთ ეპოქას ქართლოსიდან მირიანამდე.

ნაშრომში სრულიად ახლებურადაა წარმონეწილია საქართველოს ისტორიის ისეთი უმნიშვნელოვანესი საკითხები, როგორცაა ქარველი ერის გენეზისი, ქართლის ბირველი მეფის ფარნავაზის მოღვაწეობის პერიოდი, ტერმინ „ფარნაბაზას“, როგორც რელიგიური წოდების კავშირი მანდეანობასთან და აპურამაზდასთან, ქართლის წარმართ მეფეთა ქრონოლოგია, ფარსმან II ქველის მოღვაწეობის ეპოქა, ამანასპის მეფობის პერიოდი. აგრეთვე დაწვრილებითაა განხილული მირიანის მამის რევისა და, შესაბამისად, საკუთრივ მირიანის წარმომავლობის საკითხი და სსგ.

გამოკვლეულია და განხილულია „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის შემადგენლობა და წარმომავლობა, „ქართლის ცხოვრების“ ბირველი შემდგენელი მემატიანის მოღვაწეობის დრო და მის მიერ შედგენილი ისტორიული თხზულების თავდაპირველი მოცულობა.

წიგნი განკუთვნილია უპირველეს ყოვლისა საქართველოს, კავკასიისა და მანლობელი აღმოსავლეთის უძველესი პერიოდის მკვლევართათვის, მაგრამ ვიმედოვნებთ, რომ ის საინტერესო იქნება საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული ფართო მკითხველისთვისაც.

ნაშრომი, როგორც დამხმარე სახელმძღვანელო, დიდ დახმარებას გაუწევს ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებს საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიის უძველესი ისტორიის შესწავლის საქმეში.

გუძღვნი ჩემი მშობლების ნელი და ვლადიმერ სანაძეების ნათელ ხსოვნას

უდიდესი მადლიერების გრძნობით აღვნიშნავ, რომ ეს წიგნი ვერ დაიწერებოდა ჩემი მეუღლისა და შვილების, ასლობლების, მეგობრებისა, და კოლეგების აქტიური მხარდაჭერის გარეშე.

დიდი მორალური, მეცნიერული, ტექნიკური თუ ფინანსური დახმარებისათვის მადლობას ვუხდით: ბ-ნ როინ მეტრეველს, ქ-ნ მარიამ ლორთქიფანიძეს, ბ-ნ თამაზ ბერაძეს, ქ-ნ მზია ანდრონიკაშვილს, ქ-ნ თეო ჩხეიძეს, ბ-ნ იულონ ვაგოშვილს, ბ-ნ გურამ ბედოშვილს, ბ-ნ გონა ჯაფარიძეს, ქ-ნ გიული ალასანიას, ქ-ნ მარინე მეფარიშვილს, ქ-ნ მაია ბადრიშვილს, ბ-ნ მესუთ ბოშქირს, ბ-ნ გურამ სანაძეს, ბ-ნ ვლადიმერ სანაძეს, ბ-ნ სოსო გოგილაძეს, ბ-ნ გია შერვაშიძეს, ბ-ნ გიორგი ბაგრატიონს, ბ-ნ ლევან ფოფხაძეს, ბ-ნ ლევან ზერეკიძეს, ბ-ნ გია ლასხიშვილს, ბ-ნ გია ქუშბურიძეს.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ილია ჭავჭავაძის სახელობის ერთგული ბიბლიოთეკის გენერალური დირექტორის ბ-ნ ლევან ბერძენიშვილისა და ქართველოლოგიის განყოფილების გულისხმიერი კოლექტივის თანადგომა წიგნზე მუშაობის მთელი პერიოდის განმავლობაში.

წარსული ამოუცნობი სიღრმის ორმოა, ეგებ უკეთესია მას უძირთ ორმო ვუწოდოთ?

—უნდა ვაღიაროთ, რომ სიტყვა „ბირეველწყაროს“, განსაკუთრებით შთაბეჭდავი ბირველი ნაწილი არც თუ ისე ზუსტად არის შერჩეული, ვინაიდან ეს დაზიანებული ფიროფიტები ხომ მხოლოდ ასლებია, რომლებიც ჩვენს ურამდე სული რაღაც ექვსასი წლის წინ აშურბანიპალის... ბრძანებით დაუშვადებით სწავლული მონებს დედანი კი იყო მთელი ათასი წლით უფრო სწიერი... ამის გამო მათი წაკითხვა და გაგება აშურბანიპალის გადაშერთათვის დაახლოებით ისევე იოლი, უფრო სწორად ისევე რთული იყო, როგორც წყნისთვის კარლოს დიდის ეპოქის სელნაწერის გარჩევა ამ... სიველი-გუჯარის გაუსართავი, დიდი ხნის წინ მოძველებული ასოთა მოყვანილობა, რა თქმა უნდა, ძნელი გასარჩევი იყო იმჟამადვე. ამიტომ ვადაჭრით ძნელია იმის მტკიცება, რომ მასში დაცული აზრი ზედმიწევნით ზუსტად იქნა გადმოცემული.

თუმცა ესეც არ ყოფილა დედანი, უფრო სწორად ნაბე-ვილი დედანი... ისიც ხომ ღმერთმა უწყის რა სიძველის გუჯ-რიდან ვადმოუწერათ. ამ უკანასკნელისთვის შეგვეძლებოდა გვეწოდებინა დედანი, ისიც რომ თავის მხრივ აქრელებული არ ყოფილიყო ვიღაც ვადაშერის სულით შესრულებული შენიშვნებითა და ვანმარტებებით, რაც ტექსტის უკეთ გაგების სურვილით იყო ნაკარნახევი, სინამდვილეში კი, როგორც ჩანს, ბირიქით, ძველი სელნაწერის სიბრძნის დამახინჯებულ განიხ-ლეობას ემსახურებოდა. ეს ჯაჭვი შეგვეძლო უსასრულოდ ვაგ-ვეგრძელებინა, იმედი რომ არ გვექონდეს იმისა, რომ ჩვენს მსმენელისათვის უკვე ისედაც ნათელია, თუ რას ვგულის-ხმობთ, რაცა უძირთ ორმოზე ვსაუბრობთ.

ტომას მანი, იოსები და ძმანი მისნი

უმსავალი

კმელი ქართული მატინაეზის უმსავლის მეთოდოლოგიური ასაქტები

ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებს „ქართლის ცხოვრებას“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქართულ ისტორიოგრაფიაში უნიკალური ადგილი უკავია. მართალია, ქართული ებიგრაფიკული, ნუმიზმატიკური და დოკუმენტური ძეგლები ზოგჯერ უფრო სუსტ და კონკრეტულ ცოდნას გვაძლევს საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ საკითხის ირგვლივ, მაგრამ შათი მონაცემები ამ წყაროთა ტიპოლოგიური თავისებურებიდან გამომდინარე თუნდაც მხოლოდ ინფორმაციული თვალსაზრისით, ვერ შეედრება ცოდნის ამ მოცულობას, რასაც ეს ორი ძეგლი, განსაკუთრებით კი „ქართლის ცხოვრება“ გვთავაზობს საქართველოს ისტორიასთან მიმართებაში.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ გარდა კონკრეტული ისტორიული ინფორმაციისა, რასაც „ქართლის ცხოვრება“ გადმოგვცემს და რასაც ჩვენ პირობითად ამ ძეგლის მატერიალურ მხარედ მოვიანრებთ (ფაქტები, მოვლენები), არანაკლებ ღირებულია მისი სულიერი ასპექტი ანუ მსოფლალქმა, ყოველივე ის, რაც „ქართლის ცხოვრებას“ შუასაუკუნეებრივი, ჩვეულებრივი ქრონიკა-მატიანეებისგან განასხვავებს და მას ქართველი ხალხის ეროვნული ცხოვრების, მისი ეროვნული ცნობიერებისა და ეროვნული სახელმწიფოებრიობის ისტორიის მწყობრ სისტემად წარმოაჩენს.

„ქართლის ცხოვრების“ სულიერი ასპექტის კვლევისას არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ამ შემთხვევაში შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვს ძეგლში გადმოცემული ცალკეული ფაქტების სიზუსტეს. თუქცა ქვემოთ დავინახავთ, რომ მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური, თუ სხვა ხანის აღრეგებისდა მიუხედავად, „ქართლის ცხოვრების“ მიერ მოწოდებული ინფორმაციის უდიდესი ნაწილი – ვგულისხმობთ „მატიანე ქართლისაჲდელ“ ნაწილს – ნდობას იმსახურებს. როგორც ცნობილია, ადამიანებსა და საზოგადოებაზე გავლენას ახდენს არა ის, თუ სუსტად რა და როგორ იყო წარსულში, ანუ არა საერთოდ რაღაც ზოგადი აღქმა ქვეშარიტი ყოფიერებისა, არამედ ის, თუ როგორ ახწავლეს მას ეს წარსული, სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, საკუთარი აღქმა ყოფიერებისა ანუ თვითყოფიერება. ამ თვალსაზრისით, „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც, ერთის მხრივ, წარმოადგენდა ქართველი

ხალხის სულიერი განვითარებისა და სიმშვიდის ნაყოფს, მეორე მხრივ, უდიდეს ზეგავლენას ახდენდა შუასაუკუნეების ქართველი კაცის ცნობიერების ჩამოყალიბებაზე, მის მიერ სამყაროში საკუთარი თავისა და მშობლიური ქვეყნის ადგილის გააზრებასა და დამკვიდრებაზე.

ქართველი ერის ცხოვრებაში „ქართლის ცხოვრების“ ასეთი დიდი მნიშვნელობის და გამო იყო, რომ ეს ისტორიული თხზულება ყოველთვის წარმოადგენდა ქართული მოაზროვნე საზოგადოების განსაკუთრებული ზრუნვის საგანს. მის გამრავლება-გადაწერაზე საგანგებოდ ზრუნავდა სამეფო სახლი, * ეკლესია თუ საერო ფეოდალები. ამ მიმართულებით სამეფო ხელისუფლების საგანგებო ზრუნვის საუკუთესო მაგალითია ვახტანგ VI-ის მიერ შექმნილი სპეციალური „სწავლულ კაცთა“ კომისიის საქმიანობაც, რომლის მიზანი „ქართლის ცხოვრების“ იმუაჰად შემორჩენილი ნუსხების მოძიება, ტექსტის საბოლოო მეცნიერული გამართვა და ნაკლული ისტორიული პერიოდის (XIV-XVII სს) შევსება იყო.

ცნობილია, რომ ისტორიული ინფორმაცია არაფრისგან არ იქმნება. ყოველგვარ ინფორმაციას თავისი ემოციურ-აზროვნებითი და მენსიერებით-ისტორიული პლასტი აქვს. საქიროა მხოლოდ უძველეს წყაროთა „ფენა-ფენა“ შესწავლა: ცალკეული ისტორიული მოვლენის გათავისუფლება შემდგომი დანაშრევისაგან. ასეთი მიდგომის შემთხვევაში ხშირად გარკვეული ისტორიული ინფორმაცია სინამდვილეში სრულიად სხვადასხვა ეპოქებში მომხდარი მსგავსი ფაქტების გვიანდელ გაერთიანებად წარმოჩნდება. ხანდახან კი ერთი მოვლენის ცალკეული ეპიზოდები შეიძლება დაშლილად და საუკუნეებში გაბნეულად იყოს მოცემული. ერთ პიროვნებას, მეფეს, მხედართმთავარს შეიძლება მიეწეროს მისი ეპოქიდან დაშორებული მოვლენები, გამონათქვამები და სხვ. ერთი პიროვნების სახელს, ჩაენაცვლოს მეორის სახელი, ერთ ტომონიშს, ტომის, თუ ხალხის სახელწოდებას მეორე; ერთმა ხალხმა შეიძლება თავისი თვითსახელწოდება დაპყრობილი ან დამპყრობი ხალხის თვითსახელწოდებით შეცვალოს. ასეთი სპეციფიურია და ხშირად პარადოქსულიც კი საზოგადოების ისტორიული მენსიერება. ყოველივე ეს კი, რა თქმა უნდა, აისახება იმ წერილობით წყაროებში, რომელსაც ესა თუ ის ხალხი გვიტოვებს.

მატიანეთა ასეთი „ფენა-ფენა“ შესწავლა შეიძლება ითქვას, მეთოდოლოგიური საფუძველია ქართული, სომხური, თუ სხვა

ჩვენს ხელთ არსებული ხუთი უძველესი, ვახტანგ მეექვსეშემდგომი ნუსხიდან ორი ანა დედოფლისა და მარიამ დედოფლის ბრძანებითაა გადაწერილი.

ხალსების წინაანტიკური, ანტიკური თუ ადრე შუასაუკუნეების ისტორიასთან დაკავშირებული ინფორმაციის შესასწავლად.

ისტორიკოსები ზოგჯერ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი პერიოდის ამსახველ ცნობებთან შედარებით უბირატესობას ანიჭებენ ძველ სომხურ ანალოგიურ მატრიანეთა მონაცემებს, რადგან ეს მატრიანეები ქართულ მატრიანეებთან შედარებით ბევრად უფრო ადრეულ ხანაში შედგენილად ითვლება. სინამდვილეში, სომხურ მატრიანეებში დაცული ინფორმაცია თვისობრივად არაფრით განსხვავდება „ქართლის ცხოვრებასა“ თუ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ინფორმაციისაგან. ძველი სომხური მატრიანეები შეიცავენ იმდენ გვიანდელ ფენებს, თუ დანაშრეგებს, რომ, ფაქტობრივად, დღესაც საბოლოოდ არაა გარკვეული და მკაცრითა შორის სადაოა, თუ რომელ საუკუნეში შეიქმნა „სომხური გეოგრაფია“, მოსე ხორენაცის, მოსე კალანკატუჯცის, თუ სხვა ძველ სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებები.

ქართული მატრიანეების დათარიღებისას მსედელობიდან არ უნდა გამოვგრჩეს, რომ ჩვეულებრივ, იმ შორეულ ეპოქაში ქართული ქრონიკები არ იქმნებოდა ერთხელ და სამუდამოდ. ისინი დროდადრო განიცდიდნენ რედაქტირებას და შევსებას ცალკეული გადაამწერის თუ მომდევნო ქრონოგრაფის ხელში. ამდენად, მათი დაკავშირება გარკვეულ საუკუნესთან ან ამა თუ იმ კონკრეტულ ავტორთან, ფრიად გამძლეებულია. ჩვენი აზრით, ნაკლებად მნიშვნელოვანია ის, თუ რომელ საუკუნეებში მოღვაწეობდნენ ჯუანშერი ან ლეონტი მროველი ან კიდევ „ქართლის ცხოვრების“ რომელი მონაკვეთი ეკუთვნის მათ, მთავარია, რომელ საუკუნეებს განეკუთვნებიან ის ქრონიკები და, შესაბამისად, ის ინფორმაცია, რომლითაც ისინი სარგებლობენ. თვით მათი მოღვაწეობის დროის დადგენისას უნდა ვისვლამძღვანელოთ არა ტექსტში არსებული ანაქრონიზმებით, გვიანდელი პლასტებით და ჩანართებით, არამედ იმით, თუ რა პერიოდს ეკუთვნის „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული ამა თუ იმ თხზულების ბირთვი.

სემოთქმულიდან გამომდინარე, „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტზე მუშაობისას უნდა გათვალისწინებულ იქნეს შემდეგი:

1. ქრონოლოგიურ საყრდენად არ უნდა გავიხადოთ ის მსოფლიო ისტორიული მოვლენები, რომლებთანაც „ქართლის ცხოვრება“ ცდილობს დაკავშიროს საქართველოს ისტორიის ამბები, ვინაიდან, ასეთი დაკავშირება, როგორც უკვე აღნიშნულია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, უმრავლეს შემთხვევაში, მცდარია (121, 58).

2. თხზულებაში ქრონოლოგიურ საყრდენად ყოველთვის არ გამოდგება ისტორიულ პირთა ტექსტში მოცემული ნათესაობის ხარისხი. გ. მელიქიშვილი თვლის, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მითითებები დინასტიურ თუ ნათესაურ კავშირებზე ამ მატრიანის ერთ-ერთ ყველაზე ხანლო საყრდენად უნდა იქნას მიჩნეული (121, 58), რაშიც ჩვენც ვეთანხმებით, მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ უძველეს ნაწილში ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები „მამა“, „მამის ძმისწული“, „მამის დისწული“, „დისწული“, „ძმისწული“, „ძმა“, „დედა“, „დედის დისწული“, „შვილი“ ინპარება როგორც კონკრეტული, ისე ფართო მნიშვნელობით, როდესაც „მამა“ სოვალად წინაპარს - გვარის მამამთავარს, ხოლო „ძმისწული“ და „დისწული“ ნათესაობის გვერდით შტოებს აღნიშნავს. ორი თუ რამდენიმე პოლიტიკური ერთეულის უფაღთა „ძმობა“ ან „შვილობა“ პირველ რიგში სისხლით ნათესაობის ხარისხზე კი არა, ამ ერთეულთა თანაბარ ან ერთის მეორეზე დამოკიდებულ სტატუსზე მიუთითებს. საილუსტრაციოდ შეიძლება მოვიყვანოთ ერთი ადგილი „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებიდან“: *„უკეთუ არღარა შემოვიქვე ცოცხალი, დაჲ იემი ხუარანძე შეირთოს მირიანს, რომელ ეყვოდა ვახტანგს მამის ძმის წულად, ნათესავისაგან რევისა, მირიანს ძისა“* (145, 151). ამგვარად, მირიანი ვახტანგის მამის ძმისწულია იმიტომ, რომ მათი „მამები“ ანუ წინაპრები ბაკური და რევი ძმები იყვნენ; ასევე, „ქართლის ცხოვრების“ შესაგალ გეოგრაფიულ ნაწილში რუკა „ძმის“ სახით წარმოდგენილია ავტორის პერიოდში კავკასიაში არსებული მეტ-ნაკლებად თანაბარი სტატუსის შქონე პოლიტიკური ერთეულები, ხოლო „შვილები“ კი, როგორც ქვემოთ განახყო, გასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ პოლიტიკურ ერთეულებს ან ქვეყნის შიგნით ცალკეულ ადმინისტრაციულ-სავამგებლო ტერიტორიებს გამოხატავენ.

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ გარკვეულ პერიოდში (ჩვენს აზრით, ქართლში ფარნავაზიანთა მეფობის მთელ სიგრძეზე) ქართლის სამეფო ტახტი ძირითადად გადადიოდა არა მამიდან შვილზე, არამედ სამეფო ოჯახში უფროს წევრზე (150, 000; 129, 81; 178, 222). მომდევნო ხანის მემატრიანეს კი აღრუელ ქრონიკებში ერთმანეთის შემდეგ ჩამოწერილი მეფეები თავის დროის შესაბამისად ყოველთვის მამა-შვილები ჰვონია; გარდა ამისა, ქვეყნის დაშლის ან სამეფოს გაყოფის შემთხვევებს, რასაც ადგილი ჰქონდა სხვადასხვა საგარეო თუ საშინაო ფაქტორების შედეგად, მემატრიანე გულუბრყვილოდ „მამა“ მეფის მიერ „შვილებზე“ ქვეყნის ნებაყოფლობითი განაწილების სურათის სახით წარმოგვიდგენს. ასეთი „ძმე-

ბი“ ყოველთვის როდი არიან სინამდვილეში ძმები ისინი ხშირად ფარნავაზთანთა დინასტიის გვერდით შტოებს წარმოადგენენ.

ამგეარად, ნათესაური კავშირების შესახებ საუბრისას აუცილებლად განსახილველია ყოველი ცალკეული შემთხვევა, რათა კონკრეტული მამა, ძმისწული და დისწული უბრალოდ გვერდითი შტოს (ქალის ან მამაკაცის ხაზით) წარმომადგენლებში არ ავრიოთ და პირიქით.

3. ძველ ქართულ მატრიანეებში შეიმჩნევა ერთი ტენდენცია: ცალკეული გამოჩენილი პირების, მეფეებისა და სარდლებისაგან შექმნან ისტორიული სიმბოლოები. მათ მიეწერებათ სწვდასწვა, ზოგჯერ განსხვავებული ეპოქის ამბებიც კი. ამის საილუსტრაციოდ პირველ რიგში აღიქვანდრე მაკედონელი გამოდგება, რომლის ვითომდა ქართლში შემოსვლაში, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, გაერთიანებულია ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში სამხრეთიდან ქართლზე განხორციელებული რამდენიმე შემოსევა. ასეთივე პიროვნება-სიმბოლოა პერაკლე კეისარი, რომელსაც საკუთრივ მისი ქართლში ლაშქრობების გარდა (627-628), VII ს-ის II ნახევარში მმართველ ბიზანტიელ იმპერატორთა ნაოქმედარიც მიეწერება (ნ, 7-9); ერისმთავარი არჩილი, რომელსაც, როგორც ვნახავთ, მემატრიანე ნაწილობრივ მეფე არჩილ II-სთან (ვახტანგ გორგასლის ვაჟი) აიგივებს ხოლო მეფე არჩილის ძმის ძირის (ძირდატი) სიძეს, ქართლის ერისმთავარ ჯუანშერ I-ს (დაახლ. 586-591 წწ.) VIII ს-ში ერისმთავარი არჩილის ხანაში მოღვაწედ წარმოგვიჩენს (იხილეთ აქვე თავი VII); ასევე მურვან ერუ, რომლის პიროვნებაში გაერთიანდა VII-VIII სს-ში არაბთა სთვადასწვა სარდლების გამანადგურებელი ლაშქრობები საქართველოში.

4. უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ მემატრიანე, რომელიც ხშირად ძველ ქრონიკებს იყენებს თავისი თხზულების წყაროდ, წერის დროს ხანდახან უნებლიედ კუმშავს ეპოქას. ამის კარგი მაგალითია ფარსმან III-ის (II ს-ის 20-იან - 60-იანი წწ.) მეფობის შემდეგ ამასახსპის მის ძედ და მომდევნო მეფედ მიჩნევა, რის შედეგადაც ამოვარდა ქსეფარნუგი და ამასახსპის მამა ფარსმანი (იხილ. ქვემოთ); აგრეთვე, მემატრიანის მიერ სტეფანოს II-ის და სტეფანოს III-ის ერთ პიროვნებად გააზრება (140). ასე იკუმშება ეპოქა.

5. პირიქით შემთხვევასთანაც გვაქვს საქმე, როდესაც მეფეთა ერთიდაიგივე რიგი ორჯერაა მოცემული მაგ. მეფე ამასახსპის შემდეგ ჩამოთვლილია მეფეები: რევი, ვანი, ბაკური, ძირდატი და ასფაგური, რომელთა შემდგომ მოცემული მეფეთა რიგი: რევი,

მირიანი, ბაკური, მირდატი და ვარაზ-ბაკური პირველი ჩამონათვალის მექანიკური გამეორებაა (იხ. აქვე გვ. 135-147).

6. მემატიანეები, თუ რედაქტორები, მათი მუშაობის მეთოდის მიხედვით, შეიძლება სამად გავეყოთ. პირველნი ცდილობენ სიტყვა-სიტყვით გაიშეორონ მათ წყაროში მოცემული ინფორმაცია და თავს უფლებას არ აძლევენ რაიმე შეცვალონ არსებულ ტექსტში; მეორენი ცდილობენ შეავსონ არსებული ინფორმაცია პარალელური ქრონიკებით ან თავიანთი ცოდნით (ამის ტიპიური მაგალითია ლეონტი მროველის „ნინოს ცხოვრებაში“ სიუჟეტი კვართის შესახებ, სადაც მემატიანე კვართთან მიმართებაში ორ, სხვადასხვა ქრონიკიდან აღებულ განსხვავებულ ინფორმაციას ახამებს ისე, რომ ამ ფაქტთან კავშირში მოხსენიებული არცერთი მეფის სახელს არ კარგავს (იხ. ქვემოთ). მემატიანეთა მესამე კატეგორია საკუთარი ცოდნის შესაბამისად ცვლის ძველი მატრიანის იმ ინფორმაციას, რომელიც, მათი აზრით, ან დამაზნინებელია, ან საერთოდ მცდარია. ამის ტიპიური მაგალითია ჩვენს მიერ ქვემოთ განხილული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობა „ქალდეველთაგან დევნილ პონთა“ შესახებ.

7. „ქართლის ცხოვრებაში“ ირანული სამყარო (მეფეთა სახელები წარმოდგენილია როგორც ძველი, ისე ახალი ირანული ენებისის ფორმებით (15, 149). რაც ერთ-ერთი მთავარი არგუმენტია „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის, ანუ ამჟამად პირობითად „მეფეთა ცხოვრებისა“ და „ვასტანგ გორგასლის ცხოვრების“ სახელით ცნობილი თხზულებების XI ს-ით დათარიღებისათვის. ასეთ შემთხვევაში არ უნდა დაგვაფიქვადეს, რომ ქრონიკებმა, სანამ ისინი მოხვდებოდნენ „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაჲში“. ხოლო შემდგომ თვით ამ კრებულებმა გაიარეს მრავალი რედაქტორ-გადამწერის ხელში. ზოგი მათგანი, ტექსტის თავისი დროისათვის უფრო გასაგებად ვადაქცევის მიზნით ცვლიდა ძველ ტომონიმებს, ეთნიკურ და პირთა სახელებს მის ეპოქაში უფრო გავრცელებული ფორმებით. რიგ შემთხვევაში მემატიანე ან გვიანდელი რედაქტორი ძველ ტომონიმსაც ტოვებს და მას ახალი სახელწოდებით განმარტავს, მაგრამ ამგვარად იქცევა ის ძირითადად გეოგრაფიულ სახელებთან მიმართებაში. რაც შეეხება პირთა და ეთნიკურ სახელებს, ის უბრალოდ ცვლის მისთვის უცნობ ხალხთა სახელებს იმავე ტერიტორიაზე მის პერიოდში მცხოვრები ხალხის სახელ)-წოდებით, ძველ მიდიურ-ირანული სამყაროსა და ეპოსის მომქმედ პერსონაჟთა სახელებს კი ირანული ენის ცვლილების საფუძველზე მიღებული იმავე სახელების მის პერიოდში გავრცელებული ფონეტიკური შესატყვისობებით. ასე მივიღეთ სკვითების, კიმირიელე-

ბის, ალანებისა და პუნების ნაცვლად „საჩარები“ და „ოცნები“, საჩარების ნაცვლად პაქანაკები, თურქთა ნაცვლად ყიყნალები, ქალდეველების ნაცვლად ასურელები და ა. შ.

ამგვარად, როგორც ვსენდავთ, „ქართლის ცხოვრებას“ ვაანნა ყველა ის ღირსება და ნაკლი, რომელიც საეროდ დამახასიათებელია შუასაუკუნეებრივი, განსაკუთრებით, აღრეშუასაუკუნეებრივი ისტორიოგრაფიისათვის.

მიუხედავად ამისა, „ქართლის ცხოვრებისადმი“ დამოკიდებულება დიდხანს იყო გაუპართლებლად პიპერკრიტიკული, რა თქმა უნდა, ვგულისხმობთ „ქართლის ცხოვრების“ ყველაზე არქაულ, „მატიანე ქართლისამდელ“ ნაწილს. საერთოდ, „ქართლის ცხოვრებასთან“ დამოკიდებულების მისხედვით ისტორიოგრაფიაში შეიძლება სამი ეტაპი გამოვყოთ: 1. რომელსაც ჩვენ პართობითად ნლობის ხანას ვუწოდებთ, 2. უნდობლობის პერიოდი, უფრო სუსტად პიპერკრიტიკული ხანა და 3. ამჟამინდელი ეტაპი, რომელსაც ჩვენ ნლობის აღდგენის ხანას ვუწოდებთ.

პირველი პერიოდი უდაოდ ვასუშტი ბაგრატიონით იწყება. თავის „აღწერაჲ სამეფოსა საქართველოჲსაში“ ავტორი მთლიანად ეყრდნობა „ქართლის ცხოვრებას“ და ვარკვეული კრიტიკისდა მიუხედავად, ძირითადად ეს ესება ქრონოლოგიას, მის ხანდობაში ეჭვი არ შეაქვს (30, 4-5). ვასუშტის დამოკიდებულებას „ქართლის ცხოვრებისადმი“ იზიარებს და აგრძელებს თეიმურაზ ბაგრატიონი (31)

XIX საუკუნის როგორც ვერობელი, ისე ქართველი ისტორიკოსების უდიდესი ნაწილი ნდობით მოეკიდა (თუმცა არა უკრიტიკოდ) „ქართლის ცხოვრების“ „მატიანე ქართლისამდელი“ ნაწილის ცნობებს. ამ პლედის ვერობელი ისტორიკოსების დამოკიდებულებას „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილისადმი შშენიერად ასახავს დიდი ფრანგი ორიენტალისტის ვივიენ სენ-მარტენის გამონათქვამი იმის თაობაზე, რომ „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ისტორიის ამსახველი ინფორმაცია არა ნაკლებ ავტორიტეტსა და ნდობას იმსახურებს, ვიდრე პეროდოტეს და ტიტუს ლივიუსის თხსულებებში დაცული ვადმოცემები“ (248, 53-54).

„ქართლის ცხოვრების“ უძველეს, „მატიანე ქართლისამდელ“ ნაწილს ხანდო წყაროდ მიიჩნევდა დ. ბაქრაძე. მასვე აქვს გამოთქმული საინტერესო თვალსაზრისი „ქართლის ცხოვრების“ როგორც საისტორიო კრებულის სტრუქტურის შესახებ: „მომეტყუბული ნაწილი „ქართლის ცხოვრებისა“ პირიანის მეფის დროდამ თითქმის თავ-თავის დროს იწერებოდა, ამას ადგილ-ადგილ

„ქართლის ცხოვრებაზე“ გვიჩვენებს. ზოგიერთთა ექვი შექქონდათ და შეაქვეთ კიდევ „ქართლის ცხოვრებაზე“ იმ გარემოებათა გამოცა, რომ „ქართლის ცხოვრება“ არ იხსენიებს, რომელი შოთხრობა როდის და ვისგან არისო შედგენილი (აქ იგულისხმება კ. პატკანოვი, რომლის თვალსაზრისსაც ჩვენ ქვემოთ განვიხილავთ მ. ს). ეს მართალია, მაგრამ უმთავრესი ამისა მიზეზი, რომლის განხილვაში არაყინ შესულა, იმით აიხსნება, რომ „ქართლის ცხოვრება“ შეადგენდა სხვადასხვა ვრცელთა კერძო ხრონიკათაგან შემოკლებით გამოწერილ საზოგადო საკითხავ წიგნს... მხოლოდ ორი სამი შემთხვევა ვიცით, როდესაც „ქართლის ცხოვრება“ მოიხსენიებს ავტორებს“. აქ დ. ბაქრაძე ჩამოთვლის ჯუანშერ ჯუანშერიანს, ლეონტი მროველს, იოანე დეკანოზს, სუმბატ დავითის ძეს და აღნიშნავს: „რა ეკუთვნის „ქართლის ცხოვრებაში“ ანუ მროველს, ანუ ჯუანშერს, ანუ იოანე დეკანოზს - არ ვიცით. არ ვიცოდით აგრეთვე აქამომდე, რა ეკუთვნოდა სუმბატს, რადგან იმაზე მხოლოდ შენიშვნაა მიწერილი ძველის აკადემიის ვარიანტში, მაგრამ, როდესაც მარიამ დედოფლის ვარიანტი გამოვსწორებთ, ვნახეთ, რომ აქ სუმბატის ქრონიკა მთლად ცალკეა შეტანილი „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში და სხვა დედნებში კი დაგლეჯილია და აქა-იქ ვაფანტული“ (39, 55). „ქართლის ცხოვრებისადმი“ როგორც ისტორიული მატერიალად ნდობის მიუხედავად დ. ბაქრაძე სულაც არ ღებულობს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტს უკრიტიკოდ. მაგ. „ნინოს ცხოვრებაში“ რომის იმპერატორ კონსტანტინე დიდის სპარსელებთან ბრძოლის ფაქტს როცა ეხება, ის აღნიშნავს: „თქმულება სპარსთა მეფის ბრძოლაზე კონსტანტინე დიდთან ისტორიული სიცრუეა: ჯვრის ძალით სძლია კონსტანტინემ თავის მტერს 312 წ., მაგრამ ის იყო მაქსენცი და არა სპარსეთის მეფე“ (39, 142).

ასევე ნდობით ეკიდება „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს XIX ს-ის II ნახევრის ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი სულხან ბარათოვი (ბარათაშვილი), რომელიც აღარებს რა საქართველოსა და კავკასიის ისტორიის უძველეს სანასთან დაკავშირებით „ქართლის ცხოვრების“, ძველ აღმოსავლურ წყაროთა თუ ანტიკურ მწერალთა მონაცემებს, მრავალ საინტერესო მოსაზრებას გვთავაზობს (192).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია მარი ბროსეს დამსახურება „ქართლის ცხოვრების“ მეცნიერული კვლევის საქმეში. „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხების ურთიერთ შეჯერების საფუძველზე მ. ბროსემ შექმნა საკუთარი ნუსხა, რომელიც შეიცავს „ქართლის ცხოვრების“ მის ხელთ არსებული ნუსხების ინფორმაციული თვალსაზრისით ყველაზე უფრო სრულ და გაჯერებულ ვარიანტს. სამწუხაროდ,

ბროსეს სელოთ არ ჰქონდა „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგის რედაქციამდელი, მათ შორის მარიამისეული და ანასეული ნუსხები. მიუხედავად ამისა, მან დამაჯერებლად წარმოაჩინა „ქართლის ცხოვრების“ როგორც მატეანის არსებობა ვახტანგ VI-ის წინა ხანაში. აჩვენა, რომ ვახტანგისეული „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენდა ძველი ტექსტის მსოლოდ შევსებულ და რედაქტირებულ ვარიანტს. მ. ბროსემ თარგმნა „ქართლის ცხოვრება“ ფრანგულ ენაზე, რითაც ქართული ისტორიოგრაფიისა და საერთოდ ქართული კულტურის ეს უმნიშვნელოვანესი ძეგლი ევროპელი მეცნიერებისთვის სელმისაწვდომი გახადა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის კომენტარები, რომლებიც მ. ბროსემ „ქართლის ცხოვრების“ ფრანგული და პარალელური ქართული ტექსტის გამოცემას დაურთო. კომენტარებში მშვენივრად ჩანს საქართველოს ისტორიის საკითხების გააზრებისას „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციისადმი მისეული მიდგომა კერძოდ, „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემების დასავლური (ბერძნულ-რომაული და ბიზანტიური), თუ აღმოსავლური (სომხური, არაბული, სპარსულ-თურქული) წყაროების ცნობებით შეჯერება-შევსება. ამავე დროს მკვლევარი ყოველთვის როდი ანიჭებს უპირატესობას საკვლევე ეპოქასთან ქრონოლოგიურად უფრო ახლოს მდგომ უცხოურ წყაროს მსოლოდ იმ მიზეზით, რომ ვითომდა „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაცია არათანადროულია გვიანდელია. მაგ. პროკოპი კესარიელის მიერ იბერიის მეფედ სახელდებულ გურგენს, იმისდა მიუხედავად, რომ პროკოპი აღნიშნული მოვლენების თანამედროვეა, მ. ბროსე სულაც არ მიიჩნევს ქართლის მეფედ და „ქართლის ცხოვრების“ მეფეთა რიგს უფრო სწორად თვლის (54, 71).

„ქართლის ცხოვრების“ როგორც წყაროს მიმართ დამოკიდებულების საკითხში ჰიპერკრიტიკულ, უნდობლობით-უარყოფელ ხანას სათავე დაუდო XIX ს-ის მეორე ნახევრის ცნობილმა სომეხმა მკვლევარმა კ. პატკანოვმა. მეცნიერმა „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგ VI-ის პერიოდში შექმნილ ძეგლად მიიჩნია, რომლის ბირთვი ვითომდა შეადგინა XIII ს-ის „ქართლის ცხოვრების“ სომხურმა თარგმანმა. თვით ეს სომხური თარგმანი მეცნიერს ქართულიდან თარგმნილად მიაჩნია, კერძოდ, იმ მატეანიდან, რომელიც, მისი აზრით, დაუწერია XI ს. „უვიც ბერს“. ესეც არაფერი, XI ს. ავტორსაც შეეძლო, ადრეულ ქრონიკებზე დაყრდნობით ან მათი მექანიკური გადაბმით, სრულიად რეალური ისტორიული პერსპექტივის აღდგენა, მაგრამ კ. პატკანოვმა ყურადღების ღირსი ვერაფერი შენიშნა ქართული მატეანის ამ უძველესი ინფორმაციის შექცევულ ნაწილში და ის არა მარტო XI ს. გაუნათლებელი სომეხი ბერის დაწერილად,

არამედ ყოველგვარ რეალურ წყაროებს მოკლებულად და, მხოლოდ ამ ბერის ფანტაზიის ნაყოფად გამოაცხადა: „Все известия в первой части Хроники изложены так неопределенно и в таких общих выражениях, что читатель не замечает в них ни одного намека на современные автору факты“ (228, 213, 239-243) და ა. შ. სრულიად სხვანაირად ეპყრობა კ. პატკანოვი ძველ სომხურ წყაროებს. როდესაც ის სენ-მარტენს ანონიმური სომხური „გეოგრაფიის“ X ს-ით დათარიღების გამო აკრიტიკებს (თვითონ ტექსტს VII ს-ად მიიჩნევს), აღნიშნავს: „Текст, подвергнутый Сен-Мартеном столь строгой критике, действительно полон ошибок, искажений и вставок.. Что касается последних, то каждый переписчик мог делать объяснения и толкования нужные по его мнению для его современников. Таких вставок и искажений, сделанных в средние века не избегло и географическое творение Птоломея. Их было даже так много, что многие ученые одно время считали невозможным восстановить первоначальный текст. Если по этим вставкам судить об оригинальном тексте, то можно весьма древнюю книгу разжаловать в новую, и автора его назвать самозванцем и обманщиком“ (227, 5).

ამ ფონზე სამწუხაროა, რომ კ. პატკანოვი, რომელიც XIX ს. II ნახევრის უდაოდ ნიჭიერი ისტორიკოსია, ასეთ არაობიექტურობას იჩენს „ქართლის ცხოვრების“ მიმართ, თუმცა ისტორიკოსს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, როდესაც საკითხი სომხური ისტორიული წყაროს (ამ შემთხვევაში გეოგრაფიული თხზულების) დათარიღების საკითხს ეხება, მშვენივრად ესმის ძველ შუასაუკუნოვან ტექსტებთან მუშაობის მთელი სირთულე.

ქართულ იტორიოგრაფიაში მსგავსი დამოკიდებულება „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილისადმი („მატიანე ქართლისამდელი“ ნაწილი) მომდინარეობს ივ. ჯავახიშვილისაგან. ივ. ჯავახიშვილისეული „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის შეფასება კატეგორიულად უარყოფითია: „წყაროები, რომელიც ლეონტი მროველს მოსხენიებული აქვს და სარგებლობს, თითქმის ყოველგვარ ისტორიულ ღირსებას არიან მოკლებული. ამიტომ მისი თხზულება, როგორც სანდო მასალა ქართველი ურის უძველესი ისტორიისათვის ახლა თითქმის სრულებით გამოუდევარია“ (180, 187).

მიუხედავად ასეთი თვალსაზრისისა, ივ. ჯავახიშვილმა დიდი მუშაობა გასწია „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის მიმართულებით. ის შეეცადა გამოეყო მატიანეში დამოუკიდებელი თხზულებები და განესაზღვრა მათი შექმნის დრო (XI ს.). რა თქმა უნდა, „ქართლის ცხოვრების“ მისეული დაყოფა პირობითია, მაგრამ ის ამჟამად

საყოველთაოდ გაზიარებულია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. პირადად ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია „ქართლის ცხოვრების“ შექმნის დ. ბაქრაძისეული გააზრება. ჩვენი შეხედულებები „ქართლის ცხოვრების“ აღნაგობისა და შედგენის შესახებ ქვემოთ უფრო დაწვრილებით გვექნება განხილული. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ნაწილის ისტორიული ინფორმაციისადმი უარყოფითი დამოკიდებულებისდა მიუხედავად, ივ. ჯავახიშვილი მას ძვირფას წყაროდ მიიჩნევდა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლის თვალსაზრისით: „დიდი მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულებას საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლისათვის. იქ ამისათვის ძვირფასი ცნობები მოიპოვება, საქართველოს სხვადასხვა თემისა და სამთავროს საზღვრებისათვის. ლეონტი მროველს, უეჭველია, რაღაც ძველი ქართული წყაროები ჰქონდა. ეს იმითი მტკიცდება, რომ ზოგან საზღვრების აღნიშვნის დროს, მას ისეთი საგეოგრაფიო სახელი აქვს ხოლმე მოხსენიებული, რომელიც მის დროს აღარ არსებობდა და მკითხველისათვის გაუგებარი იყო. ამიტომ იგი იძულებული იყო იქვე ამ სახელების განმარტება დაერქო“ (180, 187).

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის პირველი წარმატების შემდეგ, დიდი ქართველი ისტორიკოსი მზად იყო გადაესინჯა თავისი დამოკიდებულება „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილისადმი. ამას მოწმობს მისი ერთ-ერთი ბოლო ნაშრომი „ქალაქ მცხეთის ისტორიისათვის“, რომელიც აშკარად ხდის მის გაზრდილ ნდობას აღნიშნული მატრიანისადმი (177, 453-460).

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ ისტორიკოსთა უმეტესობამ მნიშვნელოვანწილად გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილის ჰიპოკრიტიკული დამოკიდებულება „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილისაადმი, ზოგიერთი ისტორიკოსი მაინც მეტა ნდობით ეკიდებოდა ამ საისტორიო ძეგლს. ამ ისტორიკოსთა შორის უპირველეს ყოვლისა უნდა მოვიხსენიოთ პ. ინგოროყვა. მკვლევარმა „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის ისტორიულ-გეოგრაფიული მონაცემების ანალიზისას ბევრი საინტერესო მასალა წარმოაჩინა, რამაც საშუალება მისცა მას ლეონტი მროველი VIII ს-ის ისტორიკოსად მიეჩნია (87, 93-152).

ჩვენ ამ შემთხვევაში არ ვსვამთ საკითხს ლეონტი მროველის მოღვაწეობის ეპოქის დაზუსტების შესახებ. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ამის გარკვევა უმთავრეს ამოცანად არ მიგვაჩნია. რაც შეეხება „ქართლის ცხოვრების“ უძველეს ნაწილს, უფრო ზუსტად,

თხზულების ნაწილს სტუფენოზ I-ის ერისმთავრობის ხანის ჩათვლით, თავისი ისტორიულ-გეოგრაფიული შესავლით, ის ჩვენ უცვილობლიად VII-VIII სს-ის მიჯნაზე (არა უგვიანეს VIII ს-ის I ნახევრისა) შექმნილად მიგვანინა (138, 100-112). თუმცა, აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მემატიანეს, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ხელთ პქონდა ბევრად უფრო ადრეული ხანის ქრონიკები.

ცხადია, VII-VIII ს-ის მემატიანის მიერ შექმნილი თხზულება ჩვენამდე პირუანდელი ხანით არ მოხულა: ის შემდგომ საუკუნეებში IX, X, XI - განიცდიდა შევსება-ვადაკეთება-რედაქტირებას. აი, ასეთი პერმანენტული შევსება-რედაქტირების პროცესს არ იოვალისწინებენ „ქართლის ცხოვრებისადმი“ პიპერკრიტიკული დამოკიდებულების გამწიარებლები, რასაც, როგორც ვნახეთ, სრულიად მართებულად იოვალისწინებს კ. პატკანოვი, როდესაც ის ძველ სომხურ წყაროებზე მსჯელობს.

„ქართლის ცხოვრების“ შევსება-რედაქტირების პროცესი არც შემდგომ საუკუნეებში შეჩერებულა. მაგ. სუმბატ დავითის ძის თხზულებას „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა უმრავლესობა, დაშლილად და „მატიანე ქართლისაში“ გაბნეულად შეიცავს. როგორც დ. ბაქრაძემ აღნიშნა, „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეულ ნუსხას ჩვენამდე რომ არ მოედწია, მაშინ ჩვენ სუმბატ დავითის ძესე როგორც ავტორზე და მის თხზულებაზე როგორც ერთიან ქრონიკაზე წარმოდგენა არ გვექნებოდა. თუმცა, „მატიანე ქართლისაჲს-სთან“ შერწყმული მისი ინფორმაცია შთამომავლობისთვის დაკარგული არ იქნებოდა.

ამ მაგალითიდან კარვად ჩანს შუასაუკუნეების ქართული ისტორიული აწროვნება და მისი პრიორიტეტები. შუასაუკუნეების ქართული ისტორიოგრაფიისთვის მთავარი იყო ამა თუ იმ ქრონიკაში მოცემული ისტორიული ინფორმაციის შენარჩუნება. ამ ქრონიკათა ავტორების თუ მათი თხზულების შესახებ ცნობების შემონახვას ბევრად ნაკლები ყურადღება ექცეოდა. ამიტომაც შეეწირა ცალკეულ ქრონიკათა გადაბმას ამ საისტორიო თხზულებათა სათაურები და ცნობები მათ ავტორთა შესახებ, რომლებიც ამ ნაწარმოებთა თავში, ან ბოლოში იყო მოცემული. ამ მხრივ რამდენიმე გამონაკლისი მთლიან სურათს ვერ ცვლის.

„ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებზე მუშაობის მეთოდი არც XI ს-ის შემდგომ, მოელი შუასაუკუნეების სივრძეზე არ შეცვლილა. ამ მხრივ არც ბერი ეგნატაშვილის მეთაურობით „სწავლულ კაცთა“ მიერ შესრულებული სამუშაო გამოირჩევა. უფრო მეტიც, ისეთი დიდი მეცნიერიც კი, როგორც იყო ვასუშტი ბაგრატიონი,

რომელიმაც, უდაოდ, ახალი ერა შექმნა საქართველის ისტორიისა და გეოგრაფიის კვლევის საქმეში, ბოლომდე მანაც ვერ ვათავისუფლდა შუასაუკუნეების ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი აზროვნებისაგან. განსაკუთრებით ეს ივრძნობა ტომონიშების ეტიმოლოგიის საკითხში. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ თვით პრინციპი ისტორიული თხზულების იმ ქვეყნის თუ რეგიონის გეოგრაფიული აღწერით დაწყებისა, რომლის ისტორიის გადმოცემაც ავტორს აქვს განზრახული, ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციიდან, კერძოდ, „ქართლის ცხოვრებიდან“ მომდინარეობს. ვახუშტი ბაგრატიონი სწორად საყვედურობს ძველ ქართულ ისტორიოგრაფიას ქრონოლოგიის უგულვებლყოფას და თავად ცდილობს ამ ხარვეზის შევსებას. სამართლიანობა მოითხოვს იმის აღნიშვნას, რომ ამ ხარვეზს კარგად ამჩნევდნენ ჩვენი წინაპრებიც. საქართველოს ისტორიის ფაქტების მსოფლიო ისტორიის მოვლენებთან მისადაგება, რაც საკმაოდ ხშირია „ქართლის ცხოვრებაში“, მემატიანეთა მიერ სწორედ ამ ხარვეზის შევსების მიზნით კეთდებოდა. ასეთი ქრონოლოგიური გამართვა საქართველოს ისტორიამ განიცადა ჯერ „ქართლის ცხოვრების“ შექმნისას VII-VIII სს., ხოლო შემდეგ „ქართლის ცხოვრების“ შემსგებ-რედაქტორის ხელში - XI ს., რის შედეგადაც მივიღეთ საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის ორი განსხვავებული გაზრება: 1. რომელიც ძველი და ახალი ერების მიჯნის ქართლის მეფედ არმაზელს მიიჩნევს (დაცულია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ვრცელ „ნიონოს ცხოვრებაში“) და 2. რომელიც უკვე იმავე ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე მეფედ ადერკს/არდოკს გვთავაზობს (იხ. ქვემოთ).

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად მოპოვებულ ბერძნულ-არამეულ ეპიგრაფიკულ წარწერებში მოხსენიებულ ქართლის მეფეთა სახელებმა დაადასტურეს „ქართლის ცხოვრებაში“ დასახელებულ ქართლის უძველეს მეფეთა რეალურობა და მეცნიერები „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციისადმი მეტი ნდობით განაწიეს. არმაზში აღმოჩენილ არამეულ წარწერათა საფუძველზე, გამოჩენილმა ქართველმა სემიტოლოგმა გ. წერეთელმა აღნიშნა „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის ინფორმაციისადმი გაბატონებული სუპერკრიტიკული დამოკიდებულების უსაფუძვლობა (163, 47). როგორც უკვე ზემოთაც აღვნიშნეთ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში „ქართლის ცხოვრებისადმი“ თვით ამ ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულების ფუძემდებელი ივ. ჯავახიშვილი სიცოცხლის ბოლოს იმავე არქეოლოგიური აღმოჩენების საფუძველზე აშკარად იწიებს „ქართლის ცხოვრების“ ამ უძველესი ნაწილისადმი თავისი

დამოკიდებულების გადააზრებას, რაც, სამწუხაროდ, მას აღარ დასცალდა.

„ქართლის ცხოვრებისადმი“ დამოკიდებულებაში ნდობის აღდგენა და, შესაბამისად, მისი შესწავლის ახალი ერა, შეიძლება ითქვას, გ. მელიქიშვილის შრომებით იწყება. ის პირველია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, რომელიც თამამად იყენებს ქართულ მატრიანეთა მონაცემებს საქართველოსა და ქართველი ხალხის უძველესი ისტორიის კვლევა-რეკონსტრუქციისას. „ქართლის ცხოვრების“ ცალკეული ინფორმაციის წარმომავლობის კვლევის მიმართულებით დიდი მუშაობა გასწია გ. მამულაიამ.

„ქართლის ცხოვრებისადმი“ ნდობის აღდგენის საქმეში მნიშვნელოვანია გ. გოლაძის წვლილი. მან, როგორც ცნობილია, დიდი შრომა გასწია როგორც ეასტანგ გორგასლის მოღვაწეობისა და მისი ებოქის, ისე საკუთრივ აღნიშნული ისტორიული თხზულების ასლებურად გააზრების მიმართულებით.

ნდობის პოზიციიდან განიხილავს „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციას მ. ლორთქიფანიძე, რომელიც თავის შრომებში საგანგებო ყურადღებას უთმობს ამა თუ იმ საკითხის ირგვლივ მატრიანეში დაცულ ცნობებს, აგრეთვე ზ. ალაქისძე, გ. ალახანია, მ. ჩხარტიშვილი და სხვ.

ამჟამად „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი „მატიანე ქართლისამდელი“ ნაწილისადმი უნდობლობა, შეიძლება ითქვას, ძირითადად დამლეულია როგორც ქართულ, ისე უცხოურ ისტორიოგრაფიაში. ასეთი განწყობილების საუკეთესო ილუსტრაციად შეიძლება ჩაითვალოს გ. კოვალევსკაიას სიტყვები, რომლითაც მკვლევარი „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილისადმი თავის დამოკიდებულებას გამოხატავს: „Нашей рабочей гипотезой будет полное доверие источнику, а методом анализа доказательство с помощью всей суммы источников: что сведения, которыми располагал Леонти Мровелипозволили ему нарисовать целостную и непротиворечивую картину взаимоотношений закавказских племен со скифами, сарматами, северокавказскими горцами, Мидией и Ахеменидским Ираном.

Рассмотрение указанного отрывка во всей его полноте и последовательности на фоне всех событий, известных в настоящее время по ассиро-вавилонским, библейским и античным свидетельствам, позволяют внести необходимые хронологические вехи в повествовании Леонтия Мровели" (205, 64).

„ქართლის ცხოვრებისადმი“ დამოკიდებულების შეცვლიდა კვალდაკვალ უცხოურ ისტორიოგრაფიაში გაცხოველდა ინტერესი ამ საისტორიო კრებულისადმი. 70-იან-80-იან წლებში ქართველმა ისტორიკოსებმა ბევრი გააკეთეს „ქართლის ცხოვრების“ ცალკეული ნაწილების რუსულად თარგმნის თვალსაზრისით (218; 223; 209; 199). 1985 წ. „ქართლის ცხოვრება“ ითარგმნა გერმანულად (242). 1996 წ. გამოვიდა მადალ აკადემიურ დონეზე შესრულებული ტომსონის ინგლისური თარგმანი (249). უკანასკნელი ხანის უცხოელ ავტორთაგან, რომლებმაც მნიშვნელოვანი შრომა უძღვნეს ქართულ საისტორიო წყაროებში და მათ შორის „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ინფორმაციის კვლევას, უნდა დავასახელოთ სტეფან რეპი (247)

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ მიუხედავად „ქართლის ცხოვრებისადმი“ ქართული ისტორიოგრაფიის გარკვეულ პერიოდში გაბატონებული ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულებისა, იმ პერიოდშიც და შემდგომაც ჩატარებულია უზარმაზარი მოცულობის სამუშაო „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის თუ ამ ძეგლითან დაკავშირებული სხვადასხვა ასპექტების კვლევის მიმართულებით. როგორც უკვე ზემოთაც აღვნიშნეთ, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი გამოცემა ეკუთვნის მ. ბროსეს (55). მანვე თარგმნა აღნიშნული ძეგლი ფრანგულად (240). „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის დადგენის საქმეში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ვანტანგამდელი ნუსხების აღმოჩენასა და გამოცემას. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი იყო მარიამ დედოფლისეული ნუსხის გამოცემა, რომელიც 1906 წ. განახორციელა ე. თაყაიშვილმა (85), „ქართლის ცხოვრების“ ანა დედოფლისეული ნუსხა გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა 1942 წ. „ქართლის ცხოვრების“ XII ს-ის შუა წლებით დათარიღებული ძველი სომხური თარგმანი, სომხური ტექსტით, ქართული თარგმანით და კომენტარებით გამოსცა ი. აბულაძემ 1953 წ. (147). „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის გამოცემაში ეპოქალური მოვლენა იყო „ქართლის ცხოვრების“ ორ ტომად გამოცემა, რომელიც ყველა ძირითად ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილმა განახორციელა 1955 და 1959 წწ-ში (145; 146). ნახევარი საუკუნის განმავლობაში, რაც ამ გამოცემას

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი სომხურად პირველად 1884 წ. გამოქვეყნდა ვენეციაში (258), თუმცა მისი ფრანგული თარგმანი მ. ბროსემ ჯერ კიდევ 1851 წ. გამოსცა (241*). ამ ბოლო ხანებში „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი „ქართლის ცხოვრების“ ქართულ ტექსტთან ერთად ინგლისურად თარგმნა და გამოსცა რ. ტომსონმა (249)

თანამედროვე ხანასთან აშორებს, ფაქტია, მეცნიერებმა არა ერთი ადგილი დაადგინეს და დააზუსტეს ტექსტში. მნიშვნელოვანი შესწორებები შეტანილ იქნა პუნქტუაციაში, რაც რიგ შემთხვევებში საგრძნობლად ცვლის ტექსტის შინაარსს. ყოველივე ამან განაპირობა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის ახალი გამოცემის საჭიროება. „ქართლის ცხოვრების“ ახალი გამოცემა განასწორებდა ი. ანთელავამ და ნ. შოშიაშვილმა 1996 წ. (148). ეს გამოცემა, ტექსტის გაგების თვალსაზრისით, შეიცავს მთელ რიგ მნიშვნელოვან და პრინციპულ შესწორებებს. „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებით აღსანიშნავია „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია ლექსიკონის I და II ტომების გამოცემა (148*)

როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, ივ. ჯავახიშვილი იყო პირველი, ვინც შეეცადა „ქართლის ცხოვრებაში“ ცალკეული თხზულებების გამოყოფას, მათი შექმნის დროისა და მათ ავტორთა მოღვაწეობის ხანის დადგენას. შემდგომ ამ საკითხს არაერთი ქართველი ისტორიკოსი თუ ფილოლოგი შეეხო: ნ. ბერძენიშვილი (46; 47), ს. ჯანაშია (174), ნ. ჯანაშია (184), პ. ინგოროყვა (87; 89; 92), კ. კეკელიძე (100; 101; 102; 103; 104), ს. კაკაბაძე (93; 94; 95; 96; 97; 98), ს. ყაუხჩიშვილი (145; 146), გ. მელიქიშვილი (121; 122; 118), მ. ლორთქიფანიძე (109; 110; 218), გ. შამულია (111; 112; 115; 116), გ. წულგაია (199), ა. ბოგვერაძე (49; 50), ზ. ალექსიძე (11; 12), ნ. შოშიაშვილი (155; 238; 148), შ. ბადრიძემ (33; 34), დ. მუსხელიშვილი (127), ედ. სოსტარია-ბროსე (172; 173; 174; 175; 176), ი. ანთელავა (16; 148), გ. ანჩაბაძე (17), აღ. აბღალაძე (6; 7), მ. ჩხარტიშვილი (157; 158; 159), ა. ბოცვაძე (52)

„ქართლის ცხოვრების“ ფოლკლორულ წყაროებს სპეციალური ნაშრომი უძღვნა გ. ასვლედიანმა (27). „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი, „მატიანე ქართლისამდელი“ ნაწილი მონოგრაფიულად შეისწავლა გ. არახაშიამ. „ქართლის ცხოვრებისადმი“ მიძღვნილ თავის სტატიებსა და სადოქტორო დისერტაციაში მკვლევარმა არაერთი საინტერესო თვალსაზრისი გამოთქვა თხზულების ტექსტის რიგი ადგილების თუ მასში მოცემული ინფორმაციის სწორად გააზრების მიმართულებით. დისერტაციაშივე ძირითადად სრულადაა ასახული „ქართლის ცხოვრების“ ირგვლივ არსებული ქართული და რუსულენოვანი ისტორიოგრაფიაც (18; 19; 20; 21; 22). „ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობის, „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ურთიერთმიმართებისა და ამ ისტორიული თხზულებების შექმნის დროისა და ავტორთა ვინაობის კვლევას საინტერესო შრომები მიუძღვნა ე. აბაშიძემ (4; 5). ამ მხრივ გარკვეული წვლილი ჩვენს მიგვიძღვის (134; 135; 136; 138).

„ქართლის ცხოვრებისადმი“ ისტორიკოსთა ასეთი დიდი ყურადღების მიუხედავად, შეიძლება ითქვას, რომ თსზულებაში შემონახული ისტორიული ცნობების სტრუქტურული ანალიზის მიმართულებით, ჯერ კიდევ ბევრი რამაა გასაკეთებელი. სტრუქტურულ ანალიზში ჩვენ ვგულისხმობთ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის სრულ დაშლას კონკრეტული ისტორიული ინფორმაციის შემცველ ელემენტებად და თითოეული მათგანის წარმომავლობის, მატრიანეში მათი მოთავსების დროისა და სანდობა-არასანდობის დადგენას. ამასთან დაკავშირებით გვინდა გავიხსენოთ გ. მელიქიშვილის სიტყვები: „ქართლის ცხოვრების“ კრებულიის შედგენილობის, მისი ცალკეული ნაწილებისა და ქრონოლოგიური ფენების გამოყოფის, ამ თსზულებათა ავტორობისა და დათარიღების საკითხები მეტად რთულია და საბოლოო ჯამში თვით ტექსტის გულდასმით შესწავლის, მისი ისტორიულ-ლიტერატურული, ენობრივი და სტილისტური ანალიზის გზით უნდა გადაწყდეს. ამ მხრივ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ ძალზე ცოტა რამ არის გაკეთებული და გადაშწყვეტი სიტყვის თქმა მომავალ კვლევა-ძიებას მართებს“ (118, 50). წინამდებარე ნაშრომი სწორედ ამ მიმართულებით ჩატარებულ კვლევის შედეგების წარმოჩენას ისახავს მიზნად.

წიგნის შესავალ ნაწილში ჩვენი მიზანი არ იყო „ქართლის ცხოვრების“ როგორც ისტორიული წყაროს ირგვლივ არსებული ისტორიოგრაფიის ზედმიწევნითი განხილვა, რაც თვალსაზრისების მრავალფეროვნებისა და საკითხის ირგვლივ არსებულ გამოკვლევათა სიმრავლის გამო თავისთავად ცალკე შრომის საგანი შეიძლება გახდეს. ჩვენ მხოლოდ ვაჩვენეთ „ქართლის ცხოვრების“ როგორც ისტორიული წყაროსადმი დამოკიდებულებისა და მიდგომის ცვალებადობა ისტორიულ ჭრილში და ვაგაშუქეთ ამ მიმართულებით ქართული საისტორიო აზროვნების განვითარების ძირითადი ეტაპები.

ქვემოთ, შესაბამის თავებში, შევეცდებით „მოქცევაჲ ქართლისაჲსას“ (ვგულისხმობთ მის ისტორიულ ქრონიკას) და „ქართლის ცხოვრებაში“ (ვგულისხმობთ მის არქაულ, „მატიანე ქართლისაჲმდელ“ ნაწილს) დაცული ცალკეული ისტორიული ინფორმაციისა თუ ინფორმაციათა ბლოკის ყოველმხრივ შესწავლა-განხილვას, აგრეთვე, სხვა ქართულ თუ არაქართულ წყაროებთან შეპირისპირებით ამ ინფორმაციის წარმომავლობის, სანდობისა და ინფორმაციაში დაცული ისტორიული ფაქტის თუ ფაქტების ქრონოლოგიური კუთვნილების დადგენას; ქრონოლოგიური თუ სხვა სახის აღრევების შემთხვევაში შეძლებისდაგვარად, ამ აღრევათა მიზეზების წარმოჩენას და ისტორიული მოვლენების სწორი მსგელოლობის

აღდგენას. ნაშრომში ჩვენ ვიკვლევთ და გამოვყოფთ წყაროებს (ქრონიკები, „ცხოვრებები“), რომლებსაც უყრდნობა „ქართლის ცხოვრება“ თავის უძველეს, „მატიანე ქართლისამდელ“ ნაწილში. აღნიშნული საკითხების კვალდაკვალ გადმოვცემთ ჩვენს თვალსაზრისს „ქართლის ცხოვრების“ როგორც მათიანის შედგენის ეპოქის, მისი შევსება-გაგრძელების ხანისა და ავტორთა თუ შემკვებრედაქტორთა მოღვაწეობის დროის შესახებ. ნაშრომში განხილულია „მოქცევაჲსა“ და „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ფაქტები და მოვლენები, რომლებიც ძირითადად მოიცავენ ქართლის ისტორიის წარმართულ, წინაქრისტიანულ ხანას, ანუ პერიოდს, რომელსაც პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ ეპოქა „ქართლოსიდან მირიანამდე“.

თავი I

ქართული ხალხისა და ქართული სახელმწიფოს გენეზისის საბითნი „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით

„ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული აღექვსანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდელი ქართლის ისტორიის ამსახველი ინფორმაცია/ ანუ ისტორიული მოვლენები, რომლებსაც აღმოსავლეთ ანატოლიის, საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის ტერიტორიაზე ელინისტური ეპოქის დადგომამდე ჰქონდა ადგილი, /შემდეგ ჩამონათვალში თავსდება: თარგამოსიანთა, ანუ რვა ძმის/ (იგულისხმება თავ-თავისი ხალხით) მოსვლა და განსახლება აღმოსავლეთ ანატოლიასა და კავკასიაში (როგორც სამხრეთით, ისე ჩრდილოეთით) /და მათი ბრძოლა მათი განსახლების სამხრეთით მდებარე მძლავრ წინააზიურ სახელმწიფოებთან, კერძოდ, ასურულ თუ მიდიურ სამყაროსთან (ნებრთი); /ქართლოსისა და მისი შვილების სამხრეთ კავკასიაში დაშვადრება; კავკასიის ჩრდილოეთის ველებიდან „ხაზართა“ შემოსევების დასაწყისი; /თავდაპირველად თარგამოსიანთა მიერ მათი უკუგდება, შემდგომ კი „ხაზართა“ მიერ სამხრეთ კავკასიის

დალაშქვრა და დასარკვეა; ირანელთა ვაძლიერება, მათ მიერ „ხაზართა“ განდევნა და ქართლში გაბატონება (ერისთავი არდამი), არმაზის ციხის მოხლეუღვა და სხვა; ირანელებთან ბრძოლაში სრდილოკავკასიური ძალის გამოყენება („ეზრანსენ ოესთა“, „გარდმოიყვანეს ოესნი“) და ირანელთა განდევნა; შემდეგ ისევ სპარსთა ბატონობის აღდგენა: ქეკაბოსი, ფარაბოროტი, ქაისოსრო; ამავე დროს ქართლში სპარსთაგან დევნილ „თურქთა“ მოსვლა; უფრო მოგვიანებით ნაბუქოდონოსორისაგან დევნილ „ურიათა“ მოსვლა; ინფორმაცია აქ მცხოვრები მოსახლეობის სიკვლეურის შესახებ („და იპყრეს სჯული უბოროტესი ყოველთა ნათესავთასა“); ინფორმაცია საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე წყენი წინაპრების ენობრივ-ეთნიკური სიქარელის შესახებ („იზრანებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა“); სომხური ენის პირველადობისა და ქართულის შემდეგ წარმოქმნის შესახებ; კვლავ ირანელთა მიერ ქართლის დაპყრობის („აღმოვიდა ძე სპარსთა შეყვისა ვასტაშაბისა“) შესახებ.

უპირველეს ყოვლისა / განვიხილოთ ინფორმაცია, რომელიც მოგვითხრობს „ხაზართა“ ლაშქრობებზე, „თურქთა“ და „ებრაელთა“ ქართლში მოსვლასა და იმ „უხსოვარ დროში“ სპარსთა მიერ სამხრეთ კავკასიის, მათ შორის ქართველთა წინაპრების დამორჩილებასზე.

დიდი ხანია შენიშნულია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შესავალ, ფარნავაზის მეფობის წინარე ხანის ამსახველ, ნაწილში კავკასიის გადმოსახლეულებით (დარიალი, დარუბანდი) ჯ „ხაზართა“ ლაშქრობების აღწერისას შემატანე მის დროს (VII-VIII სს.) კავკასიის სრდილოეთით გაბატონებული ხალხის სახელის „ხაზარის“ ქვეშ გულისხმობს სკვითებს და კიმირიელებს, რომელთა შორის არე ტომების შემოსევებს აღვილი პქონდა ძვ. წ. VIII-VI სს-ში (39, 45; 192, 10-11; 205, 62). ამ შემოსევების რეალურობა, აზიასა და სამხრეთ კავკასიაში სკვითურ-კიმირიული ტომების განსახლება და აქ მათი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებების არსებობა დასტურდება როგორც ძველი ასურულ-ბაბილონური, ურარტული წყაროებით (202) და ძველ ბერძენ ავტორთა ცნობებით (188), ისე ბოლო ხანების არქეოლოგიური გათხრების მონაცემებითაც (205; 206; 239; 28; 29).

ირანული სამყარო „ქართლის ცხოვრების“ ამ უძველეს ისტორიის ამსახველ მონაკვეთში ჯერ ფიგურირებს მიდიის სამეფოსა

ქართლის ცხოვრების პირველ შემდგენელ შემატანეს წყენ კათარიელები VII-VIII სს-ის მიჯნით, არა უგვიანეს VIII ს. I ნახევრისა. უფრო დაწვრილებით ამ საკითხს განვიხილავთ წიგნის ბოლო თავში.

და მისი შეფუძების (ქვეკამოსი, ფარაბოროტი-ფრაატტი, ქაიხოსრო, იგივე ყიაღსარი) სახით, შემდგომ კი აქემენიდური ირანის გამგებლის (სმანდიატ-რვალი ძე ვასტაშაბისა, იგივე დარიოს I ვასტაშაბის ძე) სახით (205, 62).

მიუღლი ეს ინფორმაცია „ქართლის ცხოვრებაში“, ჩვენს აზრით, არ არის მოხვედრილი ზუბირსიტყვიერების გზით. ამაზე მიუთითებს თუნდაც „ქართლის ცხოვრების“ მიერ ირანის ისტორიის ამბებთან დაკავშირებით წყაროდ „სპარსთა ცხოვრების“ დასახელება. ამგვარად, „ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნული საკითხების თხრობისას, წიგნიერ ინფორმაციას ეყრდნობა, რომლის ჩაწერა-დაფიქსირება მოხდა ირანულ სამყაროში (აქემენიდური ირანი, პართია, სასანიური ირანი), ხოლო ჩვენ წინაპართა ცნობიერებაში მან ადვილი დაიპყვიდრა ძველი ქართული მწერლობის მიერ ავესტას (26, 1-4), ხატაი ნაბაკის თუ სხვა დღემდე ვერ მოღწეული არამეული დამწერლობით შესრულებული ტექსტების გაცნობა-აოვისების მეშვეობით (90, 96; 91, 576; 115, 268; 116, 251-256; 62, 8-9; 182; 27, 22-29)¹⁰.

არსებობს თვალსაზრისი, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ ირანული ეპოსის გმირები შემოვიდნენ ზუბირსიტყვიერების გზით, ანუ ინფორმაციის წყარო იყო „საერთო ტრადიცია, ხალხში დაცული ამბები ძველი დროისა, ის ამბები, რომელიც ერთნაირად გაერცვლებული იქნებოდა როგორც სპარსელებში, ისე ქართველებშიც“ (170, 1-2). ამავე თვალსაზრისის იზიარებენ ნ. შარი („ვეფხისტყაოსანი“, გაზ., „თეატრი“, 1890, №12), მოხე ჯანაშვილი, ე. მიღური და სხვა მკვლევარები (182; 221, დამატ. 86; 10, 149

ხოგი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ლეონტი მროველისათვის წყაროს უშუალოდ ფირდოუსის „შაჰ-ნამე“ წარმოადგენს (101, 18-19; 61, 344). რაც არ დასტურდება. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ უფრო მისაღებად მიგვაჩნია მ. ანდრონიკაშვილის თვალსაზრისი. მკვლევარმა ყურადღება მიაქცია იმას, რომ „ქართლის ცხოვრების“ არქაულ ნაწილში ირანული სამყარო - ბირთა სახელები - წარმოდგენილია როგორც საშუალო სპარსული და უძველესი პართიული ფორმებით, ისე (მეტწილ შემთხვევაში) არაბული და ახალი სპარსული ფორმებით და დაასკვნის, რომ „ლეონტი მროველი რამდენიმე წყაროთი სარგებლობდა. მას გამოყენებული აქვს როგორც საშუალო სპარსული Xutāy nāmāk-ის არაბული ან ახალ სპარსული თარგმანი, ისე ირანული ნაციონალური ეპოსის საქართველოში გავრცელებული თქმულებანი ზუბირსიტყვიერების სახით (15, 148-149). ჩვენ ნაწილობრივ ვიზიარებთ ამ თვალსაზრისს, დაკუთავებთ მხოლოდ, რომ წყარო „ქართლის ცხოვრებისთვის“ ყველა შემთხვევაში წიგნიერია. ანუ „ქართლის ცხოვრება“ შეიცავს ირანული ისტორიული ეპოსის როგორც

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში დღესაც სკეპტიკურად უყურებენ „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ ანდერძ-მინაწერში დაცულ ცნობას იმის შესახებ, რომ: „წიგნი ესე „ქართველითა ცხოვრებისა“ ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერებოდა უამითი-უამად“. რაც, ჩვენი აზრით, ნიშნავს იმას, რომ არსებობდა სხვადასხვა პერიოდების ამსახველი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ქრონიკები, რომელთაც „ქართლის ცხოვრების“ ბირველმა შემდგენელმა-მემატიანემ თავი მოუყარა და თავისი ცოდნის შესაბამისად განაღვა-გადააბა. ახლა, როდესაც არქეოლოგიამ საქართველოში დღის სინათლეზე წარმოაჩინა I-IV სს-ის ბერძნულად და არამეულად შესრულებული წარწერები, სრულიად აშკარა გახდა, რომ ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე, თუ უფრო ადრე არა, ჩვენი წინაპრები წიგნიერ ხალხთა რიცხვს მიეკუთვნებოდნენ. ფაქტია, რომ დამწერლობას მარტო ებიტაფიებისათვის არ იყენებენ და არც ჩვენი წინაპრები იქნებოდნენ ამ მხრივ გამონაკლისი. ასე, რომ ჯერ კიდევ არამეულ-ბერძნული დამწერლობის გამოყენების ხანაში მოსდებოდა კავკასიაში მიმდინარე პოლიტიკური ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი მოვლენების, შეფეთა სახელების, მათ მიერ წარმოებული მშენებლობების, თავზარდამცემი შემოსევების, ძლევა მოხილი იძებისა და სხვ. წერილობითი დაფიქსირება. ქართული დამწერლობის შექმნას ამ არამეულ-ბერძნული ქრონიკების გადმოქართულება მოჰყვა. ასეთი გადმოქართულებული ქრონიკების გამოყენების კვალი აშკარად ამჩნევია როგორც „ქართლის ცხოვრებას“, ისე „მოქცევაჲ ქართლისას“. ამაზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ, სათანადო ადგილას გვექნება საუბარი.

სამხრეთ კავკასიაში კიმირიელებისა და სკვითების („ხაზარების“) შემოსევის, მათი აქ ხანგრძლივი ბინადრობისა და ჩვენი წინაპრების ირანულ სამყაროსთან (მიდია, აქემენიდური ირანი) ურთიერთობის შესახებ ცნობებთან ერთად „ქართლის ცხოვრება“ შეიცავს ინფორმაციას ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობების წინარე ხანაში „თურქთა“ და „ებრაელთა“ ქართლში მოსვლის შესახებ.

„ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნავს: „ხოლო მასვე უამსა მოვიდეს თურქნი ოტებულნი მისვე ქაიხოსროსაგან. გამოვლეს ზღვა გურგანისა, აღმოყვეს მტკუარსა და მოვიდეს მცხეთას სახლი ოცდარვა და ესრახნენ მამასახლისსა მცხეთისასა, ალუთქვეს შეწვენა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასახლისმან მცხეთელმან აუწყა ყოველთა

არქაულ, ისე ახალ სპარსულ წიგნიერ ვარიაციებს: მემატიანეს სხვადასხვა ებოქებში შესრულებული ირანული ებოსის ვარიაციები აქვს ჩელთ და ვერ ამჩნევს რა მათ იგივეობას, ერთიმეორის შემდეგ, გარკვეული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ათავსებს მათ (იხ. აგრეთვე ქვემოთ თავი VII).

ქართველთა. ინებუს დამეგობრება მათ თურქთა, რამეთუ აქუნდა შიში სპარსთა და შემწეობისათვის დაიმეგობრნეს თურქნი იგი გამოსხმულნი და განიყვანეს ყოველთა ქალაქთა შინა. სოლო უმრავლესნი მათგანნი მოვიდეს და პოვეს ადგილი ერთი მცხეთას, დასავლით კერძო კლდეთა შორის გამოკუეტილი, ღრმა და მოითხოვეს ადგილი იგი მცხეთელთა მამასახლისისაგან. მისცა და აღაშენეს იგი, მოზღუდეს მტკიცედ და ეწოდა მას ადგილსა სარკინე...

და გამოხდეს ამას შინა უამნი მრავალნი, მაშინ ნაბუქოდონოსორ მეფემან წარმოსტყენა იერუსალეში და მუნით ოტებულნი ურიანი მოვიდეს ქართლს და მოითხოვეს მცხეთელთა მამასახლისისაგან ქუეყანა სარკითა. მისცა და დასხნა არაგუსა ზედა წყაროსა, რომელსა ჰქვიან ზანაფი და რომელი ქუეყანა აქუნდა მათ სარკითა აწ ჰქვიან სერკ ხარკისა მისთვის“ (145, 13-14).

ვითომდა ალექსანდრე მაკედონელის პირველი შემოსვლის აღწერის შემდეგ კი „ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნავს: „არამედ მას უამსა ვერ უძლო (ალექსანდრემ), რამეთუ პოვნა ცისენი მაგარნი და ქალაქნი ძლიერნი. კუალად გამოვიდეს სსუანი ნათესავნი ქალდეველნი და დაეშენეს იგინიცა ქართლს“ (145, 17).

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ალექსანდრე მაკედონელის იმავე პირველი შემოსვლის აღწერის შემდეგ მოგვითხრობს: „მაშინ მოვიდეს ნათესავნი მბრძოლნი, ქალდეველთაგან გამოსხმულნი ჰონნი და ითხოვეს ბუნ-თურქთა უფლისაგან ქუეყანაჲ სარკითა და დასხდეს. იგინი ზანავს და ეპყრა იგი, რომელ სარკითა აქუნდა. ჰქვიან მას სერკი“ (125, 80).

თავდაპირველად ისტორიკოსებმა ქალდეველები ასურელებთან გააიგივეს ისევე, როგორც თავის დროზე „ქართლის ცხოვრების“ შემატყინემ და ამიტომ „ნინოს ცხოვრების“ ტექსტში დასახელებული „ქალდეველთა ღმერთი ითრუჯანის“ ძებნა ბაბილონელთა პანთეონში დაიწყო. ნ. მარმა ის ბაბილონურ ღვთაებას ასტარტას დაუკავშირა (214, 28). ასევე ასტარტას უკავშირებს ამ ღვთაებას მ. წერეთელი (165, 77-78). ივ. ჯავახიშვილმა თავის ქართულ წარმართულ პანთეონში „ითრუჯანი“ საერთოდ არ განიხილა, ვინაიდან ის ქალდეურ ღვთაებად მიიჩნია: „ითრუშენა“-სა ანუ „ითრუჯანის“ ღვთაებაზე აქ არაფერს ვამბობთ იგი „ქალდეველთა ღვთაებად“ იწოდება, მაშასადამე ის ქართულ წარმართულ პანთეონს არ ეკუთვნის“ (178, 102-103).

ბ. კეკელიძემ პირველმა სრულიად დამაჯერებლად აჩვენა, რომ ძველ ქართულ ტექსტებში „ქალდეველნი“ სპარსთა მნიშვნელობით იხმარება (104, 268-270). ქალდეველთა ღვთაება „ითრუჯანი“

კი სხვა არაფერია თუ არა დამახინჯებული ფორმა სპარსული ატროშანის: „საწყალობელ იქნა უბადრუკი ვარსქენ, რაპეთუ უგარყო ქვეშარიტი ღმერთი და აღიარა ატროშანი“ (86, 12).

„მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ მოხსენიებულ „ჰონის“-თან დაკავშირებით, ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმთავითვე წარმოიქმნა აზრთა სწავლასწავობა. ამ თხზულების აღმოჩენი და მისი პირველი გამოცემული ექვთიმე თაყაიშვილი მიიჩნევდა, რომ აქ საქმე უნდა გვექონოდა „ჰურიანის“ ქარაგმის „ჰონის“ არასწორ გახსნასთან - ჰონი (84, 1).

ამ თვალსაზრისს იხიარებდა ნ. ჯანაშიაც. ამგვარად, ექვთაყაიშვილისა და ნ. ჯანაშიას თვალსაზრისით, „მოქცევაჲს“ ავტორმა „ჰონი“ „ჰურიანის“ ნაცვლად ისმარა. ნ. ჯანაშია თვლიდა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ავტორმა „მოქცევაჲს“ ეს შეცდომა გაასწორა და „ჰურიანი“ აღადგინა (184, 137-138).

საპირისპირო მოსაზრება გამოთქვა გ. მელიქიშვილმა. მისი აზრით, „ქართლის ცხოვრების“ ავტორმა გაიანზრა რა ქალდეველები ბაბილონელებად (და არა სპარსელებად, როგორც ამას ძველი ტექსტი გულისხმობდა). „მოქცევაჲს“ „ჰონი“ შეცდომად მიიხნია და ის ბაბილონთან და ნაბუქოდონოსორთან მიმართებაში მისთვის უფრო მისაღები „ჰურიანი“ შეცვალა (219, 37). ამ მოსაზრებას დამატებითი საბუთიანობა შესძინა ო. არახამიამ (19, 185).

ამგვარად, როგორც „მოქცევაჲში“, „ქართლის ცხოვრებაში“ ჩვენ ვგაქვს იდენტური ინფორმაცია, რომელიც ქალდეველთაგან-სპარსთაგან გამოდევნილ „ჰონებს“ ანუ „ჰუნებს“ ეხება. ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისში მიდიის მეფემ ყიზლსარმა მართლაც გამოდევნა სკვითური ტომები მიდიისა და ბაბილონის საზღვრებიდან. ამ ფაქტმა ასახვა პოვა ძველი მსოფლიოს წერილობით წყაროებში, მათ შორის ჰეროდოტესთან (201, 290-292; 205). „მოქცევაჲს“ „ჰონიც“ მიდიის მეფის მიერ გამოდევნილ სკვითებს უნდა გულისხმობდეს.

ჩვენი აზრით, აღნიშნული ინფორმაცია „მოქცევაჲში“ არა უგვიანეს IV-V სს-ების ქრონიკიდანაა უცვლელად გადმოტანილი, თორემ უფრო გვიანი რედაქციის შემთხვევაში გვექნებოდა შეცვლილი ვარიანტი: სპარსნი და ხაზარნი ან სპარსნი და თურქნი. სიუჟეტის ასეთი ვარიაცია სპარსნი და თურქნი შემოგვინახა „ქართლის ცხოვრებამ“.

„ქართლის ცხოვრების“ შემატანე ვერ გაერკვა აღნიშნულ ინფორმაციაში (ისევე, როგორც ზემოთ ვხანეთ, კარვა ხანს ვერ გაარკვია ეს საკითხი ახალმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ) და ქალდეველები ბაბილონელებად გაიანზრა, „ჰონი“ კი, ექვთაყაიშვილის არ იყოს, „ჰურიანის“ ქარაგმის არასწორ გახსნად მიიხნია.

ამგვარად, მიდიის მეფე ყიალსარისაგან („ქართლის ცხოვრების“ ქაიხოსრო) გამოდევნილი ჰუნების-სკვითების ნაცვლად ასურელების მიერ გამოდევნილი ჰურიები მიიღო. აღნიშნული ადგილი ტიპიური მაგალითია იმისა, თუ როგორ წარმოიქმნება შუასაუკუნეების ქრონიკაში ერთი ინფორმაციის საფუძველზე მეორე.

ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორ II (ძვ. წ. 605-562) მიჯობის მეფე ყიალსარის თანადროული იყო და, როგორც ჩანს, თავის მხრივ, აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ბაბილონისა და მიდიის საზღვრებიდან სკვითების გამოდევნაში. ამიტომაც ფიგურირებს ის ამ ინფორმაციაში. შეადარეთ ამას ძველ ბერძნულ მწერლობაში არსებული ცნობა იბერების ნაბუქოდონოსორის მიერ დატყვევებისა და პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით მათი დასახლების შესახებ. აღნიშნულ ინფორმაციას ჩვენ ქვემოთ კიდევ დავუბრუნდებით. ასლა კი გვინდა აღვნიშნოთ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანისთვის როგორც ბიბლიის მცოდნე, განათლებული კაცისთვის ბუნებრივი იყო „ჰონნის“ „ჰურიებად“ გააზრება, ვინაიდან ებრაელთა მიმართ ნაბუქოდონოსორის მხრივ მსგავსი მოქმედება (მათი დატყვევება-გადასახლება) მისთვის ცნობილი იყო. „ჰონთა“ ანუ სკვითთა განდევნის შესახებ კი მან არაფერი იცოდა.

აღნიშნულ ინფორმაციაზე „ქართლის ცხოვრების“ პირველი, შემქმნელი მემატიანის მუშაობის მეთოდს თუ თვალს გავადევნებთ. მივხვდებით, რომ მას ხელთ ჰქონდა ორი პარალელური ქრონიკა. სხვადასხვა ეპოქებში და, შესაბამისად, სხვადასხვა ტერმინოლოგიით დაწერილი. ორივეში ერთსადიამავე ადგილას ერთიდაიგივე ინფორმაცია იყო მოცემული - მიდიელებისაგან გამოდევნილი სკვითების ქართლში მოსვლისა და აქ დასახლების შესახებ. ერთგან ნახმარი იყო „ქალდეველები და ჰონნი“, მეორეგან კი „სპარსნი და თურქნი“. მემატიანემ ერთი ქრონიკის „ქალდეველები“ და „ჰონნი“ ასურელებად და ებრაელებად გაიანრა, შესაბამისად, ყიალსარის (ქაიხოსროს) მიდიაში მეფობის დროს სკვითების გამოძევების ამბავი მეორე ქრონიკიდან ჩაამატა, სპარსელებისაგან გამოსხმული თურქების სახით. როდესაც „ქალდეველთაგან გამოსხმული ჰონნი“ ახალი ტერმინოლოგიით სპარსთაგან გამოსხმულ თურქებად იქცნენ, შეიქმნა ამ ამბის ფაღაურ ლეგენდათა ციკლთან დაკავშირების ცოუსება. ამიტომ ინფორმაცია შეიშალა „აფრასიაბის გამოქვაბულის“ ლეგენდისათვის დამახასიათებელი მომენტებით: რკინისაგან გაკეთებული მიწისქვეშა სასახლე - „ქართლის ცხოვრებაში“ სარკინე, „ქალდეში გამოკვეთილი ღრმა ადგილი“ და სხვა (112, 247-249).

რაც შეეხება „თურქთა“ ქართლში მოსვლის მარშრუტს: „გამოვლენ გზა გურგენისა და ამოყვენ მტკუარს“, ეს უკვე ამ მოთხრობის ფორმირების პროცესში ერთ-ერთი ქრონოგრაფის წარმოდგენაა, თუ რა გზით შეიძლებოდა მის დროს (IV-VII სს.) მოსულიყვნენ ქართლში სპარსთაგან დევნილი თურქები, რომლებიც, მისი თვალსაზრისით, სწორედ შუა აზიიდან უნდა წამოსულიყვნენ, გურგენის (კასპიის) სღვა გადმოელახათ და მტკვარს ამოპყოლოდნენ.⁶ ამგვარად, ერთიდაიგივე ინფორმაცია გაორმაგდა. ოღონდ, ერთ შემთხვევაში გადაკეთდა და ებრაელების ქართლში მოსვლის ამბად იქცა, მეორე შემთხვევაში კი უცვლელი დარჩა (მხოლოდ მარშრუტი შეიცვალა). ამიტომაც მოსდევს ეს ორი ინფორმაცია ქართლის ცხოვრებაში ერთმანეთს. ანუ შემატიანე მიჰყვება ძირითადად ერთ ქრონიკას და ინფორმაციას. თუ, მისი აზრით, რაღაც ინფორმაცია ბირველ ქრონიკაში არ არის, მაშინ ამ დანაკლისს ავსებს მეორედან. უფრო მეტიც, „ხაზართა“ ქართლზე თავდასხმების ამსახველი ორი ბარალელური ქრონიკის გარდა მას აშკარად ხელთ ჰქონდა „მოქცევაჲს“ ქრონიკის ერთ-ერთი წყარო, რომელიც ჩვენ აღექსანდრე მაკედონელის ქართლში შემოსვლის ამსახველი მოთხრობის სახით წარმოგვიდგენია. აქაც მას შეხვდა სიუჟეტი „ქალდეველითაგან გამოსხმულ ჰონთა“ შესახებ. ყინაიდან ქართლის ისტორიის აღექსანდრე მაკედონელამდელი პერიოდის ამსახველი ორი ქრონიკის გაერთიანების დროს ერთ შემთხვევაში „ქალდეველები“ და „ჰონნი“ ასურელებით და ურიებით შეცვალა და ეს „იმ ყამად“ მოსული ურიები დაასახლა ზანავს, ამის შემდეგ კი სკვითების გამოძევების სიუჟეტი სპარსელებისაგან გამოძევებული თურქების სახით მოგვითხრო (ჩაამატა მეორე ქრონიკიდან), ამიტომ ახლა „აღექსანდრე მაკედონელის“ ქართლში შემოსევის ამსახველ ამ მოთხრობაში არსებული ცნობა „ქალდეველთაგან გამოსხმულ ჰონებზე“, როგორც ჩანს, უბრალოდ ქალდეველების (ასურელების) მოსვლად მიიჩნია და ამ ინფორმაციასთან ჰონთა, ანუ მისი გაგებით, ურიათა, მოსვლის დაკავშირება უკვე ძველი შემატიანის (აღექსანდრე მაკედონელის მოთხრობის შემდგენელის) აღრევად ჩათვალა. საბოლოოდ, მან

ვარირებას და მოდიფიცირებას აღნიშნული მოთხრობა განიცდიდა მოელი შუასაუკუნეების სიგრიკზე. ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მართებული თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ ქართლში „თურქთა“, იგივე „ჰონთა“ მოსვლის მოთხრობა ვარიაციების სახით გვეძლევა კანსუშტი ბაგრატიონის (30, 53), იოანე ბაგრატიონის (32) და სტეფანოს ორბელიანის (12წ, 25) თხზულებებში (10, 20).

არცერთი ინფორმაცია არ დაეკარგა: „ალექსანდრე მაკედონელის“ შემოსვლამდე ქართლში მოსულან ჯერ ურიები, შემდგომ კი თურქები. „ალექსანდრეს“ მოსვლის შემდეგ კი ქალდეველები. როგორც ვხედავთ, ყოველივე ეს ერთი ინფორმაციის - მიდიის მეფის ყიალხარისა და ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორ II-ის მიერ გამოძეგბული სკვანთების ქართლში მოსვლის სამი ვარიანტია.

შემატიანეთა ხელში ცვლილებას განიცდის არა მარტო ცალკეული ინფორმაცია, არამედ გაზრდა-განვრცობას ექვემდებარება ცალკეული მოთხრობაც. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს პირობითად „გამოსვლა საზართას“ სახელწოდების ქვეშ გაერთიანებულ მოთხრობათა ციკლთან, რომელიც ქართლის ისტორიის არქაულ, ფარნავაზამდელ ანუ მეფობამდელ ხანას ეხება. თუ ჩვენ „ქართლის ცხოვრებაში“ წინადადებას, რომელიც თავდება შემდეგი სიტყვებით: „აღაშენა ადარბადაგანს სახლი სალოცავი სჯულისა მათისა და წავიდა“, უშუალოდ გადავაბამთ ტექსტს, რომელიც იწყება სიტყვებით: „და გამოსდეს ამას შინა უამნი მრავალნი, მაშინ ნაბუქოდონოსორ მეფემან..“, ვნახავთ, რომ ვარდება სიუჟეტი თურქთა მოსვლის შესახებ, რომელიც ჩვენ მეორე ბარალელური ქრონიკიდან ჩამატებული გვევლინა. რატომ? იმიტომ, რომ ერთ მოთხრობაში არ შეიძლება ორჯერ ზედიზედ განმეორებულიყო იგივეობრივი ინფორმაცია. „ქართლის ცხოვრების“ შესაყალი ნაწილის დამწერმა შემატიანემ არ იცოდა, ჩვენ კი ვიცით, რომ აქ „ებრაელების“ მოსვლა და „თურქთა“ მოსვლა ერთიდაიგივე ამბის - სკვითების მოსვლის ვარიანტებია. „თურქთა“ მოსვლის ჩამატების საქიროება მაშინ შეიქმნა, როდესაც პირველ ქრონიკაში გაქრა ინფორმაცია „ჰონთა“ მოსვლის შესახებ და ის „ჰურიათა“ მოსვლად გადაკეთდა. „თურქთა“ მოსვლის ამბავი რომ უფრო გვიანი ჩანამატია, ამას მოწმობს „ქართლის ცხოვრების“ ამ ადგილას ქართლში გავრცელებულ ენათა ჩამონათვალშიც: „და იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, საზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“ (145, 16). ეს ენათა ჩამონათვალი გაკეთებულია ერთ-ერთ ქრონიკაში იმ შემატიანის მიერ, ვინც ტექსტში „ქალდეველები“ და „ჰონები“ ებრაელებით და ასურელებით შეცვალა. შემდგომ შემატიანეს ეს გადაკეთება უკვე დახვდა. როცა მან პირველი ქრონიკის მთელი ინფორმაცია ჩაიკითხა, ნახა, რომ ტექსტს აკლდა ინფორმაცია სპარსთაგან დევნილ „თურქთა“ (მისი ებოქის ტერმინოლოგიით) ანუ „ქალდეველთაგან“ დევნილ „ჰონთა“ შესახებ, რაც კიდევ ჩაუმატა ზუსტად შესაბამის ადგილას. ენათა ჩამონათვალში კი თურქულის ჩამატება ან გამორჩა, ან თავს ამის უფლება არ მისცა: „თურქთა“ მოსვლის

შესახებ მას ინფორმაცია ეძლეოდა მეორე ქრონიკაში. ამიტომ იოლად ჩაამატა და შეაჯსო ნაკლები ადგილი. თურქულ ენაზე საუბრის შესახებ კი მას ინფორმაცია არსად ჰქონდა. ამიტომაც ენათა ჩამონათვალს უცვლელად დატოვა. აშკარაა, რომ ინფორმაცია ქართლში გავრცელებული ენების შესახებ ძალიან ძველია. თანდათანობით ამ ინფორმაციამ განიცადა ტერმინოლოგიური მოდერნიზება. ამას იწვევდა შეცვლილი ეთნო-პოლიტიკური ვარემო და, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მოგვიანო ხანის მემატიათე-

სწორედ ასე იხსნება ეს ფაქტი და არა იმით, რომ ვითომ აქ სომხურის ნაცვლად თურქული უნდა ყოფილიყო და შემდეგ მოხდა თურქულის სომხურით ჩანაცვლება (II, 79-84). ეს ეწინააღმდეგება „ქართლის ცხოვრების“ მთელ კონცეფციას. რომლის მიხედვით სომხური იყო ქართლისის „მამის“ და უფროსი „ძმის“ ენა და, შესაბამისად, ამავე ენაზე, მემატიათის აზრით, თავდაპირველად საუბრობდნენ „ქართველებიც“: „აქამომდის ქართლისიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს. ხილო, ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხვნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთადა დაუტყვეს ენა სომხური და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“ (145, 16). წ. აღუქსიძე თვლის, რომ ქართულმა „ქართლის ცხოვრების“ თვალსაზრისით, დაიკავა სომხურის ადგილი, ამიტომ სომხურის ნაცვლად ენათა ჩამონათვალში თავდაპირველად თურქული უნდა ყოფილიყო მოხსენიებული, ვინაიდან ეს ერთად-ერთი ხალხია, რომელიც, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ქართლში მოდის და სახლდება, მაგრამ მათი ენა ენათა ჩამონათვალში არ ფიგურირებს (II, 79-84).

საქმე ისაა, რომ ქართულს, როგორც ზემოთ მოყვანილი ციტატიდან აშკარად ჩანს, არ დაუკავებია კონკრეტულად სომხურის ადგილი. ის „ქართლის ცხოვრების“ კონცეფციით ჩამოთვლილი ენების, მათ შორის, დღევანდელი ტერმინოლოგია რომ ვინმაროთ, „პროტო ქართულს“, აღრევის შედეგად განჩნილი ახალი ენაა. მემატიათე კი აღნიშნავს, რომ თავდაპირველად „ქართლისიანთა ენა სომხური იყო“, მაგრამ „ქართულს“, უფრო სწორედ, „პროტო ქართულს“ ენათა ჩამონათვალში მამაც ათავსებს. დამაჯერებლად არ მიგვანია იმის აღნიშვნაც, რომ ლეონტი მროველმა ვითომდაც იცოდა ჩაზარულის და თურქულის იგივეობა (II, 25). ნუ მოვთხოვთ შუა საუკუნეების მემატიათეს მეტისმეტ სიდრემეს. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ისინი ზმირად ვერ არჩევენ სხვადასხვა კარააციებში მოცემული ინფორმაციის იგივეობას, ჩვენ კი მათ სხვადასხვა ხალხების ენობრივი ნათესაობის ცოდნას ვთხოვთ. XI ს-ის ისტორიკოსი ჩაზარუბის უკვე აღარ იცნობს, უფრო მეტიც, მათ ნათესავად მას კავკასიაში ოსები მამანია. ასე, რომ, რა თქმა უნდა, მან თურქული იმითომ არ ვამოტოვა, რომ ის ჩაზარულის მონათესავე ენად მიიჩნია.

რედაქტორთა მიერ მათ ხელთ არსებულ ქრონიკებში დაცულ ძველ ეთნო-სახელთა არასწორი იდენტიფიცირება.

ახლა ვნახოთ, თუ როდის მოვიდნენ სინამდვილეში ქართლში ებრაელები და რას მოგვითხრობს ამ მოვლენის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ (ცხადია, იმ ინფორმაციის გარდა, რაც „ზემოთ განვიხილეთ) და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“.

„მოქცევაჲს“ მიხედვით: „მეფობდა ქარძამ არძაჲს და მცხეთას ბრატმან და ამათთა უამთა ჰურიანი მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს“ (125, 82). „ქართლის ცხოვრება“ ამავე ფაქტს შემდეგნაირად გვიყვება: „ხოლო ამას ადერკის ესხნეს ორნი ძენი, რომელთა ერქუა ერთსა ბარტომ და მეორესა ქართამ... და მოკუდა ადერკი და მეფობდეს შემდგომად მისსა ძენი მისნი. ხოლო ამათსა მეფობასა ვესპასიანოს პრომთა კეისარმან წარმოტყუენა იერუსალეში და მუნი ოტებულნი ურიანი მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს ძველთავე ურიათა თანა“ (145, 44).

„ქართლის ცხოვრების“ კონცეფცია გასაგებია: ვინაიდან მემატიანემ ნაბუქოდონოსორის დროს ებრაელები ეროსხელ უკვე მოიყვანა, ახლა ქართამის და ბარტომის დროს ისინი პირველად-მოსულებს შეუერთა (19, 197). მანვე დაუკავშირა ებრაელთა მოსვლა ვესპასიანეს მიერ იუდეველთა ამბოხის ჩაქრობასა და რომაელთა მიერ ებრაელთა დარბევას. სინამდვილეში, „მოქცევაჲში“ ეს მოვლენა სულაც არაა დაკავშირებული ვესპასიანეს ხანასთან. აქ მხოლოდ ქართლში ბრატმანის (ბარტომისა) და ქარძამის (ქართამის) მეფობაში ებრაელების მოსვლაზეა საუბარი. მაშ რატომ დაუკავშირა „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანემ ეს ამბავი ვესპასიანეს ხანას? მას, როგორც ჩანს, რაღაც ინფორმაცია ჰქონდა იმის შესახებ, რომ ქართლში ებრაელთა მოსვლა გამოწვეული იყო მათ ქვეყანაზე რომაელთა მძლავრობით. მემატიანის წინაშე დადგა ებრაელთა მოსვლის დათარიღების საკითხი, რაც ქართლის მეფეთა ბარტამისა და ქართამის ზეობის ხანის დადგენას უკავშირდებოდა. „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანემ (ეს შეიძლება ყოფილიყო როგორც VIII ს. I ნახევრის შემქმნელ-შემდგენელი, ისე XI ს. შემკვებ-გამგრძელებელი) ფარსმანისა და კაოსის შემდეგ კი არმაზელის და არზოკის (არსოკის) მეფობაში წარმოებული ქართველ-სომეხთა ამაი. რომელსაც, ჩვენი აზრით, ადგილი ჰქონდა სომეხთა მეფის არტაშეს II (ძვ. წ. 34-21) დროს, მოსე ხორენელზე თუ მის წყაროზე დაყრდნობით, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, დაუკავშირა რომის კეისრის დომიციანეს მმართველობის ხანას. შესაბამისად, შეცვალა ქრონოლოგიაც: არმაზელი დომიციანეს თანამედროვედ აქცია, ხოლო

ადერკი ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე ჩაიყვანა. ამგვარად, ქართამისა და ბრატმანის (ბარტომის) მეფობა ვესპასიანეს ეპოქაში გამოუვიდა. ამიტომაც, ებრაელთა მოსვლის შესახებ ინფორმაცია ვესპასიანეს მიერ მათ დარბევას დაუკავშირა. ჩვენი ქრონოლოგიით, ქართამი და ბრატმანი ადერკ/არდოკის შემდგომ ძვ. წ. 50-იან წლებში მეფობდნენ (იხ. ქვემოთ). სოლო ვესპასიანეს ხანასთან ფარსმანისა და კაოსის მეფობის დაკავშირება შემატიანის აშკარა შეცდომაა. შესაბამისად, არც ვესპასიანეს მიერ იუდეველთა აჯანყების ჩაქრობას შეიძლება ებრაელთა ქართლში მოსვლა დაუკავშიროთ. ჩვენი ქრონოლოგიით ებრაელთა ქართლში მოსვლა, რომელსაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ადგილი ჰქონდა ფარსმანის და კაოსის ხანაში, უნდა მომხდარიყო ძვ. წ. 50-იანი წლების დასაწყისში ძვ. წ. 53 წ. იუდეაზე რომაელთა გაბატონების შემდეგ. ჩვენს ამ თვალსაზრისს ეხმანება არქეოლოგიური მონაცემებიც, რომელთა მიხედვით, ქართლში ნაპოვნი ებრაელთა პირველი სამარხები განისაზღვრება ახ. წ. I ს-ის დასაწყისით (56; 57; 243, 39-59). საფიქრებელია, ძვ. წ. 50-იან წლებში ასეთ შორეულ გზას დამდგარი და ქართლში გადმოსახლებული ებრაელი თემების შემადგენლობა ასაკობრივი თვალსაზრისით შედარებით ახალგაზრდული იქნებოდა. შესაბამისად, პირველი მასიური სამარხები ებრაელებისა ქართლში სწორედ ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე გაჩნდებოდა.

განვიხილოთ „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ დაცული ინფორმაცია ქართველთა ეთნოგენეზის შესახებ, როგორც ცნობილია, „ქართლის ცხოვრების“ სქემა ქართველთა წარმოშობის შესახებ ასეთია: აღმოსავლეთ ანატოლიისა და კავკასიის მოსახლეობას, რომელიც მატიანეში რვა ძმის რვა ერთეულის - სომეხთა, ქართველთა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰეროა და ლეკთა, მეგრელთა და კავკასიანთა სახითაა წარმოდგენილი, ერთი ჰყავდათ წინაპარი (მამა) თარგამოსი, ძე თარშისა, ძმისწული იაფუეტისა ძისა ნოესი: „წარმოვიდა ესე თარგამოს ნათესავითურთ მისით და დაემკვიდრა ორთა მათ მთათა შუა კაცთშეუვალთა, არარატსა და მასისსა სოლო ქუეყანა იგი, რომელი წილით ხდომოდა, ესე არს საზღვარი ქუეყანისა მისისა: აღმოსავლით ზღუა გურგენისა, დასავლით ზღუა პონტოსი და სამხრით ზღუა ორეთისა და ჩრდილოთ მთა კავკასია“ (145, 4); „სოლო კავკასიათა ჩრდილოთ არა იყო სუედრი თარგამოსასა, არამედ არცა იყო კაცი კავკასიასა ჩრდილოთ და უმკვიდრო იყო ქუეყანა იგი კავკასიითგან ვიდრე მდინარემდე დიდად [საზარეთისა მ. ს.], რომელი შესდის ზღუასა

დარუბანდისასა მისცა ლუკანს ზღვითგან დარუბანდისათ ვიდრე მდინარემდე ლომუკისა, ჩრდილოთ ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთისად, და მისცა კავკასის ლომუკის მდინარითგან ვიდრე დასასრულამდე კავკასისა დასავლით“ (145, 5-6).

„ქართლის ცხოვრების“ მემატიანე, ფაქტია, აქ იყენებს ბიბლიურ სქემას. უფრო სწორად, ის ცდილობს კავკასიის ხალხებს ბიბლიური წინაპარი მოუძებნოს და ხალხთა წარმოშობის ქრისტე-ანული თეორია მიუსადაგოს კავკასიის ხალხთა წარმოშობის შესახებ მის ხელთ არსებულ ინფორმაციას. ამავე დროს უნდა გავითვალისწინოთ, რომ, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, „ძმობა“ „ქართლის ცხოვრებაში“ ყოველთვის არ ნიშნავს მხოლოდ სისწლით ნათესაობას. როდესაც ქვეყნებზე და ხალხებზეა საუბარი, „ძმები“ მეტნაკლებად თანაბარ სტატუსში მყოფი პოლიტიკური ერთეულებია, შვილები კი ვასალური ერთეულები. ამ შემთხვევაშიც სისწლით ნათესაობაზე უფრო მეტად სწორედ ეს თანაბრობაა აღსანიშნავი. თუ ჩვენ ბიბლიურ სქემას უკუვავდებთ, რომელსაც ხარკს უხდის ჩვენი მემატიანე, დაგვრჩება შემდეგი ინფორმაცია: რვა ერთეული ხალხი, რომელთა შორის ქართველთა წინაპარიც გაიანზრება, მოდის და იკავებს ჯერ აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიას შემდეგ საზღვრებში: ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, აღმოსავლეთით - გურგენის, ანუ კასპიის ზღვა, დასავლეთით - შავი ზღვა; ხოლო სამხრეთით ორეთის, ანუ ხმელთაშუა ზღვა (138, 102), ხოლო შემდეგ მათი ნაწილი (ორი ერთეული) გადადის და იჭერს ჩრდილოეთ კავკასიას, აღმოსავლეთით მდ. დიდი ხაზარეთიდან (მდ. ვოლგა) მოყოლებული, დასავლეთით კავკასიონის შავ ზღვასთან შეერთებამდე. თუ მარშრუტსაც თვალს გადავავლებთ, ვნახავთ, რომ აქ აშკარად ხალხთა დიდი მასის მოძრაობაა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ გადმოცემული. ეს ტალღა კავკასიონის ჩრდილოეთითაც კი გადადის და ერთი ნაწილი იქ მკვიდრდება. სამწუხაროდ, ქართული ისტორიოგრაფია გარკვეულ პერიოდში „ქართლის ცხოვრებისადმი“ პაპერკრიტიკული დამოკიდებულების გამო ამ ცნობას იგნორირებას უკეთებდა და მასში ბიბლიური სქემის მეტს ვერაფერს ხედავდა (180, 176-180; 185, 23).¹

ისტორიკოსები ცდილობდნენ ახსნა მოუძებნათ „ქართლის ცხოვრების“ აღნიშნული შესავლის ცალკეული დეტალებისთვის, როგორცა ქართლოსის თარგამოსის ქედ გამოცხადება, თარგამოსის შვილებში პოლისათის და ქართულ ენასთან შედარებით სომხური ენისათვის უპირატესობის მინიჭება; კავკასიაში მოსახლე ძირითადი ხალხების მონათესავე ხალხებად გამოცხადება. სოვი

სამპავიეროდ, ქართველთა გენეზისის საკითხის კვლევისას ისტორიკოსთა ყურადღების ცენტრში იმთავითვე აღმოჩნდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელიც ქართველთა წარმოშობის შესახებ, მეცნიერთა თვალსაზრისით, ბევრად უფრო საინტერესო და ხანდო ინფორმაციას შეიცავდა (180, 68, 85-90; 184, 24 და შემდ.). აღწერს რა ვითომდა ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლაშქრობას, ქრონიკა მოგვითხრობს, რომ: „თანა ჰყვანდა ალექსანდრე მეფესა აზო.ი, ძე არიან ქართლისა მეფისა.ი, და მას მიუბოძა მცხეთა.ი საჯდრწმად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი და სომხითი და მთა.ი ცროლისა.ი და წარვიდა. ხოლო ესე აზო.ი წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რუა.ი სახლი და აინი

ისტორიკოსი „ქართლის ცხოვრების“ შესავალ ნაწილში პოსის უყრისობასა და სომხური ენის უბრაატესობას ლეონტი მროველის სომხური წარმოსახულების დამადასტურებელ ფაქტად მიიჩნევს (228), ზოგიც მას „არმენოლოგიაში“ ხეებს ბრალს (ნ); სხვები კი იზიარებენ რა დიდი ხნის მანძილზე გაბატონებულ მოსაზრებას „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის („მეფეა ცხოვრება“) XI-ში შექმნის შესახებ, თვლიან, რომ ლეონტი მროველი კავკასიის ხალხების ერთობის იდეის წამოყენებით აღიზავლია ქართული ფეოდალური მისარქიოს იდეოლოგიურ „დაკეოთას“ ასრულებდა (47, 26; 46, 11; 133; 14, 5-6).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს თვალსაზრისი, რომლის თანახმად აღნიშნულ ადგილს ტექსტში რაღაც უნდა აკლდეს (89, 514-516). ჩვენი აზრით, აქ არ შეიძლება ტექსტს რაიმე აკლდეს. აშკარაა, რომ თუ ათი სახლი მამა-მამუქითაა, ანუ შოკადებული, დანათესავებული სახლებია, რვა სახლი საკუთარი ყოფილა. ამას კი სპეციალური აღნიშვნა არ სქირდებოდა. გ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ „მოქცევაჲში“ აღნიშნული ციყრება - რუა და ათი მეულ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ვარირება (219, 280) და ამის მარალითად მომყავს არსენ ბერის რედაქციით შედგენილ წიხინდა ნინოს ცხოვრებაში დასახელებული რიცხვები 1000 და 10: „წარვიდა არიან ქართლად მამისა თქვისა და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბით და მოქალაქე - და კუადად ათი სახლი მთავართაგან პალატისათა“ (21, 47); დაახლოებით ამავე პერიოდში (XI-XII სს.) შექმნილ „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასულ რედაქციაში კი ვკითხულობთ: „წარვიდა არიან ქართლად მამისა თქვისა და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბით და მოქალაქე - და კუადად ათი სახლი მთავართაგან პალატისათა“. (161, 88). პ. ინგოროყვა სწორედ აღნიშნული რედაქციების წესითმოყვანილ ადგილებს უფრო სწორად მიიჩნევდა და რიცხვსაც 1000 წყართში თავდაპირველად არსებულ რიცხვად თვლიდა. მისი აზრით, „რუა“ „ათას“ შეცვალა იმ უბრალო შეცდომის გამო, რომ რიცხვითი გამოსახულება „ათას“ - ჩ, ასომთავრულში აერთათ - მ-ში, რომელიც „რუას“ აღნიშნავდა (89, 514-516). ამავე თვალსაზრისის იზიარებს გ. ქავთარიაძე, რომელიც თვლის, რომ, თუ 10 სახლი იყო მთავართა, მამინ მდაბითთა ბევრად მეტი იქნებოდა (144, 39).

სახლნი მამა-მძუძეთანი და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოა, ძე არიან ქართლისა მეფისაჲ და მოკვდა და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ“ (125, 80).

თუ დაუუკვირდებით, არაფერს პრინციპულად ახალს ეს ინფორმაცია „ქართლის ცხოვრებასთან“ შედარებით არ იძლევა. აქაც აზოს მოჰყავს რვა სახლი (რვა ერთეული) ქართველთა. ისევე, როგორც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვითაც, ქართლოსის შვილები და შვილიშვილები ჯამში რვანი არიან (ხუთი შვილი: ვაჩიოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუნოსი, მცხეთოსი და სამი შვილიშვილი უფლოსი, ოძრნოსი და ჯავახოსი). მათთან ანუ ქართველებთან ერთად მოდიან კიდევ მათი მოკიდებულნი მამამძუძეთა 10 სახლი.

მამამძუძე არაა სისხლით მონათესავე ოჯახი, შესაბამისად, თუ აზოს რვა სახლი ქართველებია, დანარჩენი 10 სხვა მონათესავე-მოკიდებული სახლებია, ასე ვთქვათ, „ქართლის ცხოვრების“ „ძმები“, ხოლო

საქმე ისაა, რომ XI-XII სს-ის მეტაფორასული რედაქციები იმ პერიოდის ავტორთა აზროვნების ნაყოფია. ამ ეპოქის ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ აზოს მიერ მოყვანილი სახლები უკვე მთავრებად და მდობიობებად დაყო და, ამგვარად, თავისი დროის სოციალური რეალობა ვადაიტანა აზოს პერიოდს. იმ უძველეს ხანაში კი, როდესაც ამ ვადმოსახლებას პქონდა ადგილი (ძვ. წ. VI ს. დასაწყისი, იხ. ქვემოთ). სახლი, ანუ გეაროვნული თემი, რა თქმა უნდა, არ იყოფოდა მდობიო-მოქალაქეებად და პალატებიდან გამოსულ მთავრებად. გეაროვნული წყობილების ხანაში მყოფი ტომების გადაადგილებისას სისხლით მონათესავე ტომებისა და გვარების გვერდით ყოველთვის მოძრაობდნენ „დანათესავებული“, „მოკიდებული“ ტომები ანუ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტერიტორიოლოგიით „მამამძუძეთა სახლები“. ანალოგიურ მოვლენას ვსვლდებით მთელ ხორენულიან, ხადაც ჩაიკო/და/არმესი მოძრაობენ საკუთარი სახლებით (შვილები, შვილიშვილები) და მოკიდებული სახლებით (ძმები). თავდაპირველად ამ ორი რაცხვიდან, რა თქმა უნდა, უფრო სწორია „რვა“. ეს, როგორც ქვემოთ ვნახაუთ, დასტურდება „თარგამოსიანთა“ რვა სახლით - რვა ძმა: „ქართლისას“ რვა სახლით: ხუთი შვილი, სამი შვილიშვილი და „თურქია“ მოსელის სოუქტით - 28 სახლი. გარდა ამისა ასომთავრული მ ადვილი წარმოსადგენია ნუსხურად წერის დროს ჩ-დ დაეწერათ, მაგრამ არა პირიქით. ასევე ნუსხური დაწერილობის შემთხვევაში მ შეიძლება ისე „გაფუქცეს“, რომ „ჩ“-დ - 1000-ად წაიკითხო, მაგრამ - „ჩ“ ვერ გადაიქცევა წ-დ.

ამჟამად დადგენილია, რომ „მამამძუძეთა“ ინსტიტუტი პირველყოფილი თემური წყობილების დონეზე მყოფ ხალხებში სტადიური ხასიათის სოციალურ ინსტიტუტს წარმოადგენს (მწ, 69-78).

მოსე ხორენელთან „სიძეებია“. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, აწო და ქართლოსი ერთი და იგივე თქმულების ვარიაციებია: თუ აწო მოდის საკუთარი რვა სახლით და ათი მამამძუძის სახლით, ქართლოსი საკუთარი რვა სახლის გარდა (შვილები, შვილიშვილები), ერთ-ერთია რვა ძმას“ შორის. ქართლოსის -- შემოსვლაში -- ქართველთა ეპონიმის სახელი „ქართლოსი“ ქართველთა თვითსახელწოდებიდანაა გაკეთებული იმიტომ, რომ „აწოს“ სახელი დაკარგულია. ეს იმიტომ აიხსნება, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შემატანიანამ აწო ბერძნულ-მაკედონურ სამყაროს დაუკავშირა იაზონად (აზონი) გაიზნა და ალექსანდრეს სარდლად აქცია. შესაბამისად, ბერძნული გაყოფება მიიღო მისი მამის სახელმაც იარედ+ოს (ბერძნული სუფიქსი). აწოსე თქმულების უფრო ადრეულ პლასტში იარედი „ოს“ სუფიქსის გარე-შე აშკარად ირანულ სამყაროს ეკუთნოდა. „ქართლის ცხოვრება“ იარედის შესახებ შემდეგ ინფორმაციას გვაძლევს: „ხოლო თდეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქვეყანა სამსა ძეთა მისთა, მაშინ რომელსაცა ძესა მისცა სახლად სპარსეთი, და მასვე ხუდა წილად ქართლი, რომელსაც სახლად ერქუა იარედ... მიერთებან უცალო იქმნეს ძენი აფრიდონისნი, რამეთუ იწყეს ბრძოლად ურთიერთს. და მოკლეს ორთა მათა იარედ, ძმა მათი. მაშინ პოვეს ყაში მარჯუე ქართლოსიანთა და ეზრახნეს ოგსთა, გარდმოიყვანეს ოგსნი და პოვეს ერისთავი სპარსთა ველსა გარე'... და მოკლეს იგი და რომელ პოვეს სპარსნი, ყოველნი მოსწყვიტეს ოგსთა და ქართველთა“ (145, 13-14).

„ქართლის ცხოვრების“ ავტორმა „ქართველთა“ მოსვლა სამხრეთიდან დანარჩენ შვიდ „ძმასთან“ ერთად, როგორც ვნახეთ, ქართლოსს დაუკავშირა. ამიტომ აწო ქართველთა მოსვლის სიუჟეტურიდან ამოვარდა, ის მოსულ სასტიკ მტრად იქცა და თანდათან მისი სახელის იაზონთან გაიგივების გამო ირანული სამყაროდან (არიან ქართლი, მამა იარედი) ბერძნულ სამყაროს დაუკავშირდა, ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლში დანიშნულ „პატრიკად“ იქცა. თუქცა, როგორც ამას მოსე ხორენელიდან და ბერძნული წყაროებიდან ვგებულობთ, ალექსანდრე მაკედონელის ხანაში სომხეთში (მოსე ხორენელის მიხედვით ქართლში - 171, 107) და, როგორც ჩანს, ქართლშიც გამგებლად დანიშნული იყო არა აწო, არამედ მინდატი // მითრანე (23, 170; 198, 331; 192, 20-21; 219, 277 და შემდგ.; 111, 226-229).

ს. ჯანაშიამ ბერძენთა მიერ აწოს კულტის გაცნობა, მისი ბერძნულ სამყაროსთან დაკავშირება და იაზონად გააზრება აქემენიდურ ეპოქას დაუკავშირა (185, 75). ჩვენი აზრით, ეს მოხდა უფრო მოგვიანებით, მას შემდეგ, რაც ალექსანდრე მაკედონელის დაპყრობების შედეგად დაიწყო ელინისტური ხანა. ალექსანდრე

მაკედონელის მოლაშქრეები გაეცნენ წინა აზიასა და სამხრეთ კავკასიას და ადგილობრივ თქმულებებს და მათ პერსონაჟებს ბერძნული ანალოგიები მოუნახეს. ასე მოხდა ბერძნული მითების პერსონაჟების აღმოსავლურ და კავკასიურ სამყაროსთან შერწყმა. ამ პროცესს კარგად ასახავს სტრაბონის ერთი ცნობა. სომეხთა ისტორიის გადმოცემისას იგი აღნიშნავს: „ძველი ისტორია ამ ხალხის ასეთია: არმენოსმა არმენიონიდან, თესალიის ქალაქიდან ილაშქრა იაზონთან ერთად არმენიაში. ამის მოსახელე არის არმენიო, ამბობენ ისინი ვინც იყვნენ კირსილე ფარსალიელთან და მიდიოს ლარისელთან ერთად. ამ ვაჟკაცებმა კი ალექსანდრესთან ერთად ილაშქრეს“ (150, 193).

როგორც ვხედავთ, ინფორმაცია მოდის ალექსანდრე მაკედონელის თანამოლაშქრეებისაგან. სწორედ მათ წამოიყვანეს არმენოსი თესალიიდან. რატომ? იმიტომ, რომ სომხეთში, იბერიასა და ალბანეთში მათ დახვდათ აზოს კულტი, აზოს თაყვანისცემა. სტრაბონის მიხედვით: „იაზონის მოსახსენებლად იაზონის ტაძრებია ფრიად პატივცემული ბარბაროსთაგან; კასპიის კარებს ზემოთ. მარცხნივ დიდი მთაც არის იაზონად წოდებული“ (150, 184); „...ორივე ლაშქრობის ძეგლები მოიპოვება: ფრიქსესას მიუთითებენ კოლხიდისა და იბერიის საზღვარზე, ხოლო იაზონისას - ბევრგან; არმენიის, მიდიისა და მიდიამო ქვეყნების ადგილებში“ (150, 71); „...მოთები მოგვითხრობენ იაზონის ლაშქრობაზე, რომელიც მოვიდა მიდიამდე“ (150, 124); „...იაზონის და მისი მახლობლების შესახებ ფიქრობენ, რომ მათ უშორესი ლაშქრობა შეასრულეს კავკასიის სანახებამდე“ (150, 140). „... ამბობენ, რომ, როდესაც იაზონი არმენოს თესალიელთან ერთად კოლხებში მოვიდა, მან მოაღწია კასპიის ზღვამდე, იბერიაცა და ალბანიაც გადაიარა და დიდი ნაწილი არმენიისა და მიდიისა, როგორც მოწმობს ამას იაზონისა და სხვათა მიმართ განკუთვნილი მრავალი ძეგლი“ (150, 135); „...ამბობენ, რომ მთებიდან ჩამოსული არმენიის არაქსი ძველად ფართოდ იშლებოდა და ქვემოთ მდებარე დაბლობებს წალეკავდა ხოლმე, იაზონმა კი კალაპოტი გასქრა, რომლითაც ახლა მოშხუის წყალი და ჩადის კასპიის ზღვაში“ (150, 134).

ტაციტუსმა კი შემოგვინახა უნიკალური ცნობა იმის შესახებ, რომ იბერები და ალბანელები თავის წარმომობას იაზონს უკავშირებენ (142, 57, შენიშვ. 131-132).

ბერძნებმა აქციეს რა აზო იაზონად, მასთან ერთად მცირე აზიაში, სამხრეთ კავკასიასა და მიდიაში მოლაშქრე სომეხთა მამამთავარი არმენიც თესალიელად მიიჩნევს (იაზონის ანალოგიით).

შესაბამისად, არგონავტების მითს დაემატა წინა აზიასა და სამხრეთ კავკასიაში იაზონის უკვე მეორედ ლაშქრობის ციკლი. ამ ლაშქრობის ობიექტი კი გახდა ის ტერიტორია, რომელიც მათ ადგილობრივ თქმულებებში აზოსთან დაკავშირებით ეძლეოდათ. ასე იქცა ბერძნულ მითოლოგიაში სამხრეთ კავკასიის ხალხების ლეგენდარული წინაპარი აზო, ბერძენ-თესალიელ იაზონად.

VI-VIII სს-ის განათლებული ქართველები კარგად იცნობდნენ ბერძნულ მწერლობას. თანამედროვე ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის მსგავსად, მათაც ადგილობრივი ლეგენდარული აზო-აზია იაზონად გაიაზრეს (ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ფორმა ამ სახელისა, რომელიც აშკარად გვიანი გადაკეთების კვალს ატარებს აზონი) და მისი მოსვლა და მმართველობა აღექვსანდრე მაკედონელს დაუკავშირეს. აზოს შამის სახელიც, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ბერძნულ ყაიდაზე იარედიდან იარედოსად იქცა. ასე დასრულდა ქართულ სინამდვილეში შერწყმა ადგილობრივი ეთნარქი აზოს თქმულებისა ბერძნული მითოლოგიის ლეგენდარულ გმირთან იაზონთან, ანუ აზოს გაბერძნულება.

მას შემდეგ, რაც „ქართლის ცხოვრების“ შემქმნელმა მემატიანემ აზო გააიაზონა და ბერძენად აქცია, ქართველთა ეთნარქისათვის ახალი სახელი უნდა მოენახა და ის ქართველთა თვითსახელწოდებიდან გამოიყვანა ქართლოსი, მაგრამ საკუთრივ მითსრობა „ქართველთა“ სწვა ხალხებთან ერთად სამხრეთიდან გადმოსახლებისა დარჩა, რამაც უკვე „ქართლის ცხოვრებაში“ ბიბლიური გაფორმება მიიღო. როგორც უკვე ზემოთ ვნახეთ, სომხებსა და ქართველებში თქმულება მათი საერთო მოსვლის შესახებ ელინისტურ ეპოქამდეც

არსებობს მოსაზრება, რომ აზო სახელი იაზონის დამახინჯებაა (192., 20; 39, 78-79). ეს თვალსაზრისი სრულიად გაუპართლებელია. სტრაბონისა და ტაციტუსის თხზულებებიდან მოტანილი ადგილების თვალის გადავლევაც კი საკმარისია იმის მისაჩვენებლად, რომ აღექვსანდრე მაკედონელის ეპოქაში ძველ ბერძნებს „იაზონის“ კულტი ადგილზე დახვდათ (185, 75). მართლაც, რა ხსოვნა და თაყვანისცემა უნდა ჰქონოდათ აქემენიდურ ეპოქაში აღბანელებსა და იბერებს უხსოვარ დროში კოლხეთის სანაპიროსთან მოხული იაზონისა, რატომ უნდა აეგოთ მისთვის ტაძრები, ჩაეთვალოთ ის თავიანთი მამამთავრად და ა. შ. მით უფრო, რომ ეს ხალხები აშკარად წარმოადგენდნენ აღმოსავლური სამყაროს ნაწილს (ახლეთი, მიდია, აქემენიდური ირანი) და შესაბამისად, წინაელნისტურ ხანაში მათ მიერ ბერძნული მითოლოგიისა და კულტურის ასეთი მძლავრი შეთვისება ძნელი წარმოსადგენია.

არსებობდა და ალექსანდრეს ლაშქრობების ხანიდან ის ბერძნულ მწერლობაში აისახა არმენის და იაზონის კავკასიასა და მიდიაში ერთად ლაშქრობების სახით. აღსანიშნავია, რომ ინფორმაცია „ქართველთა“ და „სომეხთა“ თავიანთ ახალ სამშობლოში ერთად მოსვლის შესახებ ხალხის მეხსიერებაში გადმოცემის დონეზე ადრე უკანასკნელებშიც ცოცხლობდა. ამას მოწმობს ძველ არაბულ მწერლობაში დაცული ანალოგიური ცნობა. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ამავე ინფორმაციის ვარიანტი ბერძნულ მწერლობაში გავრცელებული თვალსაზრისი იბერების (ანუ ქართველების) ნაბუქოდონოსორის მიერ დატყვევებისა და პონტოს ზღვისპირეთში გადმოსასვლების შესახებ.

სომხურმა წყაროებმაც სომეხთა მოსვლის შესახებ შემოგვინახეს თქმულება, რომელიც სომეხ ავტორთა ხელში მათი კონცეფციისდა მიხედვით განცდილი ძლიერი ცვლილებისა და ქრისტიანიზაციის მიუხედავად (ბიბლიურ სქემასთან მისადაგება) აშკარად ეხმიანება „მოქცევაჲ ქართლისაჲსა“ და „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებს.

მოსე ხორენელის მიხედვით, ჰაიკი, რომელიც ასევე სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მოძრაობს, ებრძვის ტიტან ბელს, ამ ქვეყანაზე პირველ მეფეს (ეს ბრძოლა „ქართლის ცხოვრებაში“ ნებროთის წინააღმდეგ ბრძოლის სახითაა წარმოდგენილი). ვინ გამოჰყავს ჰაიკს ამ ბრძოლაში? „იხილა რა ჰაიკმა ძლიერად შეჭურვილი ტიტანი და კაცნი გამორჩეულნი მის მარჯვნივ და მარცხნივ, არამბანიაკა მისი ორი ძმით (მათი სახელები, როგორც ავტორის შემდგომი თხრობიდან ირკვევა, ხორო და მანავაზია) დააყენა მარჯვნივ, კადმოსი და ორი სსვა თავისი ვაჟთაგანი - მარცხნივთვითონ დაიკავა წინა ხაზი, ხოლო დანარჩენი ლაშქარი უკან დაიყენა“ (171, 71). ამგვარად, ჰაიკი თქმულების მოსე ხორენელთან დაცულ ვარიანტში აგრეთვე რვა ერთეულით ებრძვის ბელს. ახლა ჰაიკის გარდა რა ვიცით ჩვენ დანარჩენი შვიდი ერთეულის შესახებ?

მოსე ხორენელთან კადმოსი ჰაიკის შვილიშვილად და არამბანიაკის ძედაა გამოყვანილი, მაგრამ, როგორც ეს თავის დროზე კ. პატკანოვმა მშვენივრად აჩვენა, მთელი შინაგანი სტრუქტურა ჰაიკის შესახებ თქმულებისა ამას ეწინააღმდეგება და კადმოსი უფრო ჰაიკის შვილი ჩანს, ვიდრე შვილიშვილი (229, 86-117). ამ მოსაზრებას იზიარებს ი. მანანდიანიც (213, 150). ზემოთ მოყვანილი ნაწყვეტიც

¹უპირი ინფორმაცია მოგვაწოლა გ. ჯაფარიძემ.

მოსე ხორენელის თხზულებისა ამას მოწმობს: „კადმოხი და ორი სხვა თავის ვაჟთაგანს“. ამგვარად, ჰაიკის შვილებად გვევლინებიან არამანიაკი, კადმოხი, ხორო და მანავაზი. დასახელებულია აგრეთვე მანავაზის ძე ბაზა, მაგრამ წყარო არაფერს გვეუბნება „ორ სხვა ვაჟთაგანის სახელზე“. ეს სახელები სომხურმა ხალხურმა მენსიერებამ არ შემოინახა, თუმცა აშკარაა, რომ ბელთან ბრძოლაში მონაწილეობდა მ სასლი (ერთი ჰაოსი, ექვსი მისი შვილი და შვილიშვილი ბაზა, ან ხუთი შვილი და ორი შვილიშვილი - კადმოხი და ბაზა).

მოსე ხორენელი თავის წყაროს საკმაოდ თვითნებურად ექცევა და საკუთარი კონცეფციისა და შეხედულებებისამებრ ცვლის. ამ შემთხვევაში ბევრად უფრო რეალური სურათი შემოგვინახა იმ ანონიმურმა თხზულებამ, რომელიც სებელსს თხზულებას თავში ერთვის: „ჰაიკმა მოუწოდა თავისთან არამანიაკს და კადმოხს, მის ძეს და ძეთა მათთა და ასულისწულთა შვიდისა თვისისა ასულისათა (ჩვენის აზრით, ქალიშვილებთან მიმართებაში თავდაპირველად ტექსტში უნდა ყოფილიყო მათი ქმრები - სიმეები და არა ვაჟები), კაცთა გოლიათთა, თუმცა შედარებით მცირერიცხოვანთა და გაეშურა ბელის წინააღმდეგ“ (231, 13). უფრო ქვემოთ კი არმენთან დაკავშირებით წყარო გვაძლავს: „როცა მოკვდა ჰაიკი, არმენმა თან წაიყვანა თავისი ვაჟები და ასულები მათი ქმრებით და თავისი შვილი და მათი ქმრებით ვაჟებითა და ქალებით“ (231, 14). ამგვარად, აშკარაა, რომ შვიდ სიმესთან მიმართებაში ჰაიკი ცალკე „სახლი“ იყო ისევე, როგორც არმენი. სულ კი ორივე შემთხვევაში რვა-რვა „სახლი“ გამოდის.

მოსე ხორენელთან და სებელსთან შემონახულ სომეხ ეთნარქებზე დაკვირვებამ, მათი დამკვიდრების ადგილების, მოძრაობის მარშრუტის, მოღვაწეობის არეალის განსაზღვრამ კ. პატკანოვი მიიყვანა სრულიად სამართლიან დასკვნამდე, რომ არამენიაკი არ უნდა ყოფილიყო ჰაიკის შვილი. ჰაიკი ერთი ხალხის ეპონიმი იყო (პატკანოვი მათაც სომხურენოვან ტომებად მიიჩნევს, თუმცა ჩვენი აზრით, ისინი სურიტულ-ურარტული ენის მატარებლები უნდა ყოფილიყვნენ), რომელსაც ძირითადად ვანის ტბის ირგვლივ უნდა ეცხოვრა, ხოლო არმენი კი იმ ხალხისა, რომელიც უფრო ჩრდილოეთით არაქსის მიდამოებში დასახლდა (ჩვენი აზრით, ეს ხალხი იყო ინდოევროპული ენის მატარებელი). თავდაპირველად დამოუკიდებელ ციკლებს ქმნიდნენ თქმულებები ჰაიკსა და არმენზე. ამ ხალხების შერწყმის შედეგად სამხრეთელთა თვითსახელწოდება ჰაიკი ჩრდილოეთელებზეც გავრცელდა და არმენი ჰაიკის ძედ იქცა. მისი სახელი კი, შესაბამისად, ჩაჯდა კადმოხსა და ჰაიკს შორის (229, 89;

202, 150). სომეხთა წარმოშობის შესახებ სომხურ (მოსე ხორენეელი, სებეოსი) და ბერძნულ წყაროთა მონაცემების ანალიზის საფუძველზე ჩვენ მივიღეთ დასკვნამდე რომ ჰაიკის მოძრაობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, სინამდვილეში არამანიაკის მოძრაობაა, იმიტომაც იწყება ეს მოძრაობა არამანიაკის ვაჩენით. შემდგომში ამ ორი ხალხის შერწყმის შედეგად იმიტომ, რომ ადგილობრივი მამამთავრის სახელს დაუკავშირდა მოსული ხალხის თვითსახელწოდებაც, ვადმოცემის ახალ ვარიანტში, მოძრაობას ბაბილონიდან იწყებს ჰაიკი, ხოლო აგრძელებს არმენი. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ისიც, რომ ბერძნულ მწერლობაში ბევრს მოგვითხრობენ არმენსე, ია'ხონთან (აზო მ. ს.) ერთად მის ლაშქრობაზე მიდიის წინააღმდეგ, კავკასიონის კალთებამდე და კავკასიონის იქითაც კი, მაგრამ არსად ჩანს ჰაიკი.

ნ. ხაზარაძე განიხილავს რა სომხურ წყაროებში დაცულ ცნობებს სომეხთა ვადმოსახლების შესახებ, ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ ძველი სომხური საისტორიო ტრადიცია სომეხთა წარმომავლობას თოგორმას (გამერი/კიმირიელი) სახლს უკავშირებს. ნ. ხაზარაძე საგანგებოდ ჩერდება ჰაიკისა და არმენის მოძრაობის მარშრუტზე, ამ ისტორიულ პერსონაჟებზე, ვისთანაც უხდებოდათ ურთიერთობა სომხეთის პირველ მეფეებს, სომხეთის პირველი მეფის პარუირის მამის, სკაიორდის სახელის ეტიმოლოგიაზე, კერძოდ, სკაიორდის გენეტიკურ კავშირზე სკვითურ სამყაროსთან - „სკაიორდი“ სომხურად ნიშნავს საკის შვილს („სკვითის“ შვილს) და სხვ. და სომეხების მოსვლას სკვითების ვადმოსახლებას უკავშირებს. „ყოველ შემთხვევაში - ამბობს მკვლევარი - ასეა წარმოდგენილი ეს საკითხი თვით სომხურ ისტორიულ წყაროებში“. ამ სომხურ-სკვითური ტომების მოსვლას კი სომხეთის ზეგანზე ნ. ხაზარაძე დაასლ. ძვ. წ. VII-VI სს-ით ათარიღებს (166, 181-194. იქვე იხილეთ საკითხის ისტორიოგრაფიაც).

„ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲს“ მონაცემებთან შედარების თვალსაზრისით ჩვენთვის საინტერესოა ჰაიკის და არმენის ჩრდილოეთისაკენ მსვლელობის ერთი ფაქტი.

მოსიეს მიხედვით ჰაიკი პირველად მკვიდრდება ჰარკში: „თვითონ (ჰაიკი)... დანარჩენი ამალით გაემართა ჩრდილო-დასავლეთისაკენ, მოვიდა და დაემკვიდრა ზეგანზე, რომელსაც დაარქვა ჰარკი, რამდენადაც აქ დასახლდნენ მამანი თარგამოსის სახლის მოდგმისა. გააშენა მან აგრეთვე ერთი სოფელი და თავისი სახელისაგან უწოდა ჰაიკაშენი“ (171, 70).

ასეთი სახელწოდების ქალაქი სხვაგან სომხურ წყაროებში არ არსებობს (171, 249). რაც შეეხება პარქად წოდებულ ადგილს, რომელსაც მოსე ხორენელი სომხური ენის ნიადაგზე უძებნის ეტიმოლოგიას და ის „მამათა დასახლებად“ მიაჩნია, სამეცნიერო ლიტერატურაში პარქის გაეართანაა გაიგივებული ეანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით (171, 249, შენ. 38), ასეთი გაიგივება, როგორც ჩანს, საწყისს მოსე ხორენელიდანვე იღებს. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესო არის ის, რომ პარქში მკვიდრდება არამენის (არამანიაკის) ძმა მანავაზი.

ამავე ამბავთან დაკავშირებით სებეოსთან გვითხულობთ: „შემდგომ ჰაიკი გაეშურა უფრო შორს ჩრდილოეთისაკენ, მოვიდა და დაემკვიდრა მალალ ზეგანზე და ამ ველმა მიიღო სახელი პარქი. მამათა სახლის მისეღვით. ხოლო ქვეყანამ კი მიიღო სახელი ჰაიკი ანუ ჰაიკის ხალხი“. შემდგომ ჰაიკი, სებეოსის გადმოცემით, მიდის იქიდან (პარქიდან) უკან და მკვიდრდება არარატის მიწაზე. სიკვდილისას ყველაფერს უტოვებს თავის შვილიშვილს კადმოსს (სინამდვილეში, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ის მისი შვილი უნდა ყოფილიყო თქმულების თავდაპირველ ვარიანტში). არმენს კი უბრძანებს უკან ჩრდილოეთით მიბრუნებას, თავისი თავდაპირველი დასახლების ადგილას“ (ანუ პარქში მ. ს.). უფრო ქვემოთ არმენთან (არამენიაკი) დაკავშირებით კი შემატყობს აღნიშნავს: „როცა გარდაიცვალა ჰაიკი, არმენმა წაიყვანა თავისი ვაჟები და ასულები თავიანთი ქმრებით და თავისი შვიდი და მათი ქმრებით გაემართა და დაესახლა ისევ პირველ ქვეყანაში, რომელსაც ეწოდა პარქი“ (231, 14).

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ მთელი ამ მსვლელობის მოთავედ სწორედ არმენს მივიჩნევთ. ჩვენის აზრით, სწორედ ის მიდის (ან მისი „ძმა“ მანავაზი) პარქში. მოსეს და სებეოსს კი ჰაიკისთვის უპირატესობის მინიჭების გამო, ჯერ ჰაიკი მოჰყავთ პარქში და შემდგომ არმენს ვითომდა მამის ბრძანებით აბრუნებენ ჩრდილოეთისაკენ და მოჰყავთ პარქში. ასეთი შენაცვლებისათვის საფუძველაც არსებობდა ისინი ხომ ტომონიმი „პარქის“ ეტიმოლოგიას ჰაიკის სახელში ხედავდნენ.

სომხური წყაროების ტომონიმი „პარქ“-ი ქართულ წყაროებში ფიგურირებს „ხერკ“ ფორმით. „მოქცევაჲ ქართლისა“ მოგვითხრობს: „მამის მოვადეს ნათესავნი მბრძოლნი, ქალღვეულთაგან გამოსხმულნი ჰონნი და ითხოვეს ბუნ-თურქთა უფლისაგან ქვეყანა ხარკითა და დასხდეს იგინი ზანავს და ეპყრა იგი, რომელ ხარკითა აქუნდა, პრქვიან მას ხერკი“ (125, 81). როგორც ვხედავთ ქართველი

შემატიანე ზერკის ეტიმოლოგიას თავისებურ ახსნას უძებნის. ამ შემთხვევაში უფრო სწორი სომხური წყარო უნდა იყოს. შეადარ. „მამათა სახლი“ მსცყთა//მცხეთას (იხ. ქვემოთ).

თუ ჩვენ ამ ინფორმაციას ზემოთ მოყვანილ სომხურ წყაროებში დაცულ ინფორმაციას შევადარებთ, მივხვდებით, რომ ძველმა ქართულმა საისტორიო მწერლობამ უფრო კარგად შემოგვინახა უძველესი გადმოცემის ცალკეული დეტალები. ამგვარად, აქ საუბარია ხალხთა დიდ გადმოსახლებაზე - „ქალდეველთაგან გამოსხმულნი ჰონნი“, რომელიც ძველმა სომხურმა ისტორიოგრაფიამ ბაბილონიდან წამოსულ ჰაიკად ვაიაზრა. სინამდვილეში კი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, საქმე გვქონდა „ჰონთა“, ანუ სკვითთა თვრამეტი, თუ ოცდარვა „სახლის“ (შეადარ. 28 სახლი სპარსთაგან დევნილ თურქთა), აქედან რვა „ძირითადი“ სახლისა და ათი თუ ოცი მომყოლი, მონათესავე სახლების (ათი სახლი მამამუქეთა) გამოდევნასთან მიდიისა და ასურეთის საზღვრებიდან. ამ გადმოსახლებას მეთაურობდნენ არმენი (არამანიაკი) და აზო (ბერძენთა მიერ იაზონად გააზრებული) და სხვა ექვსი „ძმა“ თავთავიანთი „სახლების“ მეთაურები. რომ სწორედ ქართულმა ვერსიამ შემოგვინახა ყველაზე ძველი და სიმართლესთან ახლო მდგომი ინფორმაცია, ამას შემდეგი გარემოებაც მოწმობს: სომხური ავტორებიც გვამცნობენ, რომ გარდა საკუთრივ სახელი ჰარქ-ისა ფიგურირებდა კიდევ სოფელი, დასახლება, რომელიც თავისი დამაარსებლის სახელს ატარებდა. ვინაიდან დამაარსებლად მათ ჰაიკი ვაიაზრეს, შესაბამისად, ამ დასახლებას ჰაიკაშენი დაარქვეს (თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ის ამ სახელით არცერთ სხვა სომხურ წყაროში არ მოიხსენიება). ვინ იყო მაინც ამ დასახლების დამაარსებელი, რომელიც სომხური ვერსიით, საბოლოოდ წილად სვდა არმენის ძმას მანავაზს.

მოსე ხორენელთან დაცულია ერთი ფრიად საინტერესო ცნობა, რომ: „იამეტოსთე, მეროდი, სირათი, თაკლადი არიან იგივე იაფუტი, გომერი, თირასი, თარგომი“ (171, 69). ამ სახელებზე დაკვირვებამ კ. პატკანოვი მიიყვანა სამართლიან დასკვნამდე, რომ ეს ვარიანტიები სახელების მარჯვნიდან და მარცხნიდან წაკითხვის არევის შედეგია, რაც თავისთავად არამეული დამწერლობით შესრულებული ტექსტების თარგმანიდან მომდინარეობს (229, 89).

სირათის და თირასის შემთხვევაში ეს სრულიად გამჭვირვალეა. რაც შეეხება გომერ-მეროდს, აქ ჯერ მარცვლებია მოტრიალებული, ანუ მეროდი მიღებულია გომერიდან ჯერ ბოლო „მერ“ მარცვლის მარცხნიდან მარჯვნივ წაკითხვით, ხოლო შემდეგ „დო“ მარცვლის მარჯვნიდან მარცხნივ წაკითხვით, ოღონდ „დ“ და „ბ“

ფონემები შენაცვლებულია. რაც შეეხება თაკლად//თორგომის იგივეობას, აქ სულ სხვა შემთხვევასთან გვაქვს საქმე: ისინი ფონეტიკურ ვარიანტებია, „რ“//„ლ“ ფონემების გადაჯდომით მიღებული. იყო „თარგამ“//„თაღკამ“, სადაც „რ“//„ლ“ ფონემების გადაჯდომით მივიღეთ „თაკლამ“. ამ უკანასკნელში ბოლო „მ“ ფონება შეცვალა „დ“-მ.

ზემოთ მოყვანილი მაგალითების გათვალისწინებით, განსაკუთრებით საინტერესოა სახელ მანავაზის ეტიმოლოგია. ქართული წყარო გვეუბნება, რომ სერკში დასახლებული ხალხი ფლობდა ზანაგს, ხოლო სომხური წყაროს მიხედვით პარქში მკვიდრდება მანავაზი. ზემოთ აღნიშნული, მარჯვნიდან წაკითხვის პრინციპით კი მანავაზი იგივე ზავან-ამ ზავან-ად-ია. ეს სახელი ზავან-ის ფორმით, ანუ „ამ“ თუ „ად“ ბოლოსართის გარეშე, გვხვდება კიდეგაც მოსე სორენელისეულ სომეხ მამამთავართა ჩამონათვალში, რომელთაც ბირველ 19 მამამთავრს მოსდევს (უფრო ზუსტად 18 მამამთავარს, თუ ჰაიკს არ შევიყვანთ სათვალავში. ის კი არაა სათვალავში შესაყვანი ვინაიდან, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მთელი ეს მსვლელობა და გადმოსახლება არმენის და არა ჰაიკის მეთაურობით ხდება). ჩვენი აზრით, სწორედ ეს სიაა უფრო ზუსტი, იმიტომ, რომ ის თავისუფალია ხალხური ზეპირსიტყვიერების აღრეგებისაგან, მოსე კომენტარებისა და ეტიმოლოგიებისაგან და არის ერთიანი ნუსხა, რომელიც, მემპტიანემ უცვლელად გადმოიტანა თავისი წყაროდან. ეს სია უაღრესად საინტერესოა მით უფრო, რომ სწორედ 28 სახელს შეიცავს.

ამგვარად, მიდიის მეფისაგან (ყიანსარისაგან) გამოდევნილი ინდოევროპული-სკვითური ტომები მოდიან ასურეთისა და მიდიის საზღვრებიდან („ქალდეველთაგან დევნილნი ჰონნი“) ჩრდილოეთით. ამ გადასახლებაში მონაწილეობს 28 სახლი (ეს ციფრი პეროდოტეს შეცდომით სკვითთა მიდიაზე ბატონობის 28 წლად მიაჩნია). მათი წინამძღოლები უნდა ყოფილიყვნენ არა, იგივე არამანიაკი//არმენი და აზო. უკიდურეს ჩრდილოეთით მდებარე პუნქტი, სადაც ერთ-ერთი ასეთი ტომი (სახლი) აზოს მეთაურობით დასახლდა იყო ზავანი//ზავანამ(ად)ი. ეს სახელი ეძლეოდა თავის წყაროში „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელ-მემპტიანეს და ის მან ზანავად წაიკითხა-გაიაზრა, ქართლში მის ხანაში გავრცელებულ ტოპონიმ ზანავთან ამ სახელწოდების მსგავსების გამო. ვინაიდან ჩვენ გვაქვს მოსე სორენელის ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ სერკში დასახლებულმა წინამძღოლმა თავის დასახლებას სახელწოდება საკუთარი სახელის მიხედვით უწოდა, ძნელი არაა გამოვიცნოთ ზავანის ეტიმოლოგია, რაც, ჩვენის აზრით, აზა-ვანი, აზოს სახლი უნდა იყოს (არამეულ

დამწერლობაში, როგორც ცნობილია ხმოვნები არ ისმარებოდა, ამიტომ ქართული და სომხური დამწერლობით შესრულებულ უძველეს ნუსხებში, რომლებიც ფაქტია, არამეკულიდან ითარგმნებოდნენ, განმოიყვანება საკმაოდ თვითნებურია).

ასლა ისევ დაგუბრუნდეთ „ქართლის ცხოვრების“ მისედევი ქართლოსის მიერ დაკავებულ ტერიტორიას. ქართლოსი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მოდის სამხრეთიდან დანარჩენ შვიდ „ქმასთან“ ერთად. ქართლში დამკვიდრებისას ის შემდეგ ტერიტორიას დაკავებს: ყველაზე ჩრდილოეთი პუნქტი ქართლის მთაა, რომელსევეც ესაყვლავება კიდევ ვარდა ციხე-ქალაქ ქართლისა, მისივე აშენებულად მიიხსენებს შემადიანე მტკერის ციხე ხუნანს და ორბის ციხეს სამშვილდეს. ციხეთა ჩამონათვალი „ქართველთა“ თავდაპირველი დასახლებების ადგილად სამხრეთ ტერიტორიას მიუთითებს. ამგვარად, ხალხი, რომელსაც მოუძლოდა იარეჯის ძე აზო და რომელმაც თავის გამაგრებულ ქალაქს პარქ/ხერკი უწოდა, სკვითურ-ინდოევროპული ენის მატარებელი უნდა ყოფილიყო.

ფაქტია, სკვითური ტომების ქართლში მოსვლა უმტკივნეულო სულაც არ იქნებოდა. „მოქცევაჲ ქართლისას“ გამონათქვამი: „მოვიდნენ ნათესავნი მზროლინი“ იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ მოსულს თავისი საბრძოლო თვისებების დემონსტრირება დასჭირდა. „ხერკის ქვეყანა“ სტრატეგიული თვალსაზრისით, უმნიშვნელოვანესი ტერიტორიაა რეგიონში და მისი ფლობა მაშინაც და უფრო გვიანაც ირგვლივ მსარეებზე სამხედრო-პოლიტიკურ ბატონობას მოასწავებდა. ცხადია, არცერთი მამასახლისი ხერკს მოსულ ხალხს ნებით არ დაუთმობდა.

ასლა შევესოთ „ალექსანდრე მაკედონელს“, რომელთან ერთადაც ვითომდა მოვიდა აზო. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ელინისტური ხანის დასაწყისში სამხრეთ კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის გაცნობისას ბერძნებმა აქ აითვისეს ოქმულუბები არმენზე და აზოზე. აზო იაზონად გაიაზრეს და, შესაბამისად, მასთან წყვილში მოლაშქრე არმენთან ერთად თესალიელად აქციეს. ასლა ჯერი ქართულ მწერლობაზე მიდგა და მანაც უკვე ბერძნულ ყაიდაზე მოქცეული აზონი მისთვის ნაკლებად ცნობილი არმენის ნაცვლად, ბერძნული სამყაროსათვის ყველაზე ცნობილი პიროვნებას ალექსანდრე მაკედონელს დაუკავშირა. მით უფრო, რომ ბერძენთა მიერ სამხრეთ კავკასიის დაუფლებისთვის ანალოგიურ ბრძოლებს ალექსანდრე მაკედონელის, თუ უშუალოდ მის მომდევნო ხანაში მართლაც პქონდა ადგილი. საინტერესო და ყურადსაღებია ის, რომ „ალექსანდრე მაკედონელი“ ქართლში ორჯერ შემოდის. პირველად

მან ვერ აიღო ციხეები და უკუუსიქცა, ხოლო მეორედ „თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოი ძე არიან-ქართლისა მეფისაჲ“. „დალევწნა სამნი ესე ქალაქნი და ციხენი და ჰონთა დასცა მახვილი, ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოდა ათორმეტ თუე“. თუ ჩვენ ამ მოთხრობას სომხურ წყაროთა მონაცემებს შევადარებთ, ვნახავთ, რომ ჰარქში //სერკში ჰაიკი და არამანიაკი (არმენი) ორ-ორჯერ მოდიან. სომხური წყაროს მიხედვით მოვიდა ვითომ ჯერ ჰაიკი (ჩვენ ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ ეს უნდა ყოფილი არა ჰაიკი, არამედ არამანიაკი), ხოლო შემდეგ არამანიაკი; ან ჯერ მოდის ჰაიკი და უკან ბრუნდება, შემდეგ მოდის ხელმეორედ ჰარქში სადაც კვდება, ხოლო არამანიაკი, უტოვებს რა ჰარქს თავის ძმა შანავაზს (ზაგან-ამ//ზაგან-ადს), თვითონ მიდის. იგივე ორჯერ მოსვლასთან გვაქვს საქმე აზოს შემთხვევაშიც: აზო ვითომ ჯერ შემოჰყვება „ალექსანდრე მაკედონელს“, შემდეგ ბრუნდება თავის ქვეყანაში და მოჰყავს „ქარიფლები“.

ამგვარად, ჩვენ ალექსანდრეს პერსონაჟი გვიან ჩამატებულიად გვესახება აზოს გაბერძენების შედეგად.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის ხანისათვის, აზოს (იანონის) სახელზე სამხრეთ კავკასიაში ტაძრებს აშენებდნენ. მას თაყვანს ცემდნენ იბერები და ალბანელები მას თავიანთ ეთნარქად გაიანონებდნენ. ამგვარად, ის, რა თქმა უნდა, ვერ იქნებოდა ალექსანდრეს თანამედროვე და ფარნავაზის მოწინააღმდეგე.

ძვ. წ. VII ს-ის ბოლოს და VI ს-ის დასაწყისში მიდიის მეფე ყიალსარმა დიდი დარტყმა მიიყენა სკვითებს. მან დაამარცხა და დაიმორჩილა ურარტუც (201, 317), ამან გამოიწვია სკვითური ტომების (28 „სახლი“) აყრა და ჩრდილოეთით გადასაცვლეობა.

მათი ნაწილი სახლდება ვანის ტბის, ნაწილი არაგაწის მიდამოებში, ერთი ნაწილი კი აზოს მეტაურობით მოდის მტკვრამდე და აარსებს სახელმწიფოს, რომლის ცენტრი ხდება სერკი. აზო თავის კონტროლს უმორჩილებს არაგვის დასავლეთით მდებარე ტერიტორიას ოთხ ციხე-ქალაქს - კასპს, ურბნისს, სარკინეს და ომრხეს, აგრეთვე იმ მოსახლეობას, რომელიც სახლობდა „ქდინარესა ზედა მტკუარსა მოხუვეით, ოთხ ქალაქად“ და რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მცხეთის მამასახლისი, ხოლო „მოქცევაჲს მიხედვით“ „ბუნ-თურქთა“ უფალი განაგებდა.

სკვითების ბატონობა ქართლში საკმაოდ დიდხანს, ჩვენი აზრით, საუკუნე-საუკუნე ნახევარი გაგრძელდა, სანამ ისინი აქედან არ გააძევეს აქემენიდებმა. სწორედ აქემენიდები იყო ის ძალა, რომელმაც „ჰონთა დასცა მახვილი“. აქემენიდი შაჰი იყო აგრეთვე

ის „შეუეე ყოვლისა ქვეყნისაჲ“, რომელმაც „დასცნა სამნი ესე ქალაქნი და ციხენი, ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებროძელა ათორმეტ თუე“ (125, 81).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ვარკვეულ ხანამდე „ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს; ხოლო იდეჲს შემოკრბეს ესე ურიცხვნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაცა დაუტევეს ენა სომხური და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“ (145, 16).

ერთიანი სკვიტურ-პროტო-სომხური, წინააზიურ-ინდოევროპული მასის აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიაში მოსვლისა და დამკვიდრების შესახებ ყოველივე ზემოთქმული ამკარას ხდის „ქართლის ცხოვრების“ მემატანის ამ ინფორმაციის შინაარსს. სერკში დამკვიდრებული აზო და მისი ხალხი საუბრობდა ინდოევროპულ (სკვიტურ-პროტოსომხურ) ენაზე. ამ ერთიან სკვიტურ-ინდოევროპულ ენას გულისხმობს, როგორც ჩანს, „ქართლის ცხოვრება“ პირველადი „სომხური“ ენის ქვეშ. ცხადია, გვიანდელი მემატანე თავისებურ ინტერპრეტაციას უკეთებს მის ხელთ არსებულ უძველეს ინფორმაციას. სომხეთის ტერიტორიაზე, რომელმაც

ამ საკითხს ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი მკვლევარი შეეხო. შესაბამისად, არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. ა. ბარამიძე თვლის, რომ ლეონტიძის „სომხურ ენაში“ ურარტულად ენა იგულისხმება (35, 46-54; 29). მკვლევარი „დაბადების“ ტექსტების ანალიზზე დაყრდნობით ცდილობს დაასაბუთოს, რომ, უნაიდან ბიბლიის ქართველი მთარგმნელი „არარატის“ და „არარატის ქვეყნის“ გადმოქართულებისას ტერმინ „სომხოს“ იყენებს, „არარატი“ და „ურარტუ“ კი იდენტური ცნებებია (ერთი ბიბლიურია, მეორე ასურული). შესაბამისად, ქართულ შუასაუკუნეებრივ აზროვნებაში „სომხით“ ძველ ისტორიასთან მიმართებაში „ურარტუს“ აღსანიშნავად იმარტობდა (35, 55-56). ეს თავისთავად, ძალიან სწორი დაკვირებაა, მაგრამ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართულ მემატანეს ამ „სომხური“ ენის გავრცელების არეალად სულაც არ მიაჩნია მხოლოდ არარატი, ანუ ურარტუ. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქართულ-სომხური წყაროების მონაცემებით, არარატი, სწორაა, ცენტრი ხდება „თოგორმას/თარგამოსის სახლის“, მაგრამ ამ ხალხის განსახლების საზღვრები მაგ. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, კავკასიონიდან წმელთაშუა ზღვამდე ორეთის ზღვა და კილიკიის ტაეროსამდე - ორეთის მთა (138, 100) აღწევს, ასეთ საზღვრებში კი ურარტუ არასოდეს ყოფილა. არავითარი ინფორმაცია არ ვაგვანია ურარტული ენის ასეთი გავრცობისა.

უერთ დამაჯერებლად გვეჩვენება „ქართლის ცხოვრების“ ამ ცნობის კ. გრიგოლაშვილი ინტერპრეტაცია, რომლის მიხედვით, უნაიდან თარგამოსის პირველი დასახლების ადგილი არარატის მთა იყო და ეს ტრადიციული

მიიღო მომხდურთა ძირითადი მასა, ადგილობრივმა პურიტულმა ენებმა განიცადეს სრული ინდოევროპიზაცია, ძლიერი ინდოევროპული ნაკადი შემოვიდა ქართველურ ენებში. მიუხედავად ამისა, სკვითურ-ინდოევროპული ენა ვერ მოერია ადგილობრივ ენას. მოსულთა ასიმილაციის შედეგად გაიმარჯვა ადგილობრივმა ენამ. ამ პროცესს განსაკუთრებით ხელი შეუწყო ფარნავაზის ხანაში (ძვ. წ. IV-III სს. მიჯნა) ქართლის სამეფოს წარმოქმნამ. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ მის ეპოქას მიაწერს შემატანე ქართული ენის გავრცელებას სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე: „ამან განავრცო ენა ქართული და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა“ (145, 26). აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ, როგორც ჩანს, უკვე ქართველიზირებული სკვითური წარმოშობის გვარები, რომელთაც, იმთავითვე ქართლის მოსახლეობის გაბატონებული ზედა ფენა შეადგინა და თვით ფარნავაზიანთა სასლის წევრებიც ახ. წ. III-IV საუკუნეებამდე ანუ ქრისტიანობის მიღებამდე ხელოვნურად ინარჩუნებდნენ ძველ ენას, როგორც სარწმუნოებრივ ენას. ეს უნდა იყოს ქართლში I-III სს-ში გამოვლენილი არამეული წარწერების ენა, რომელიც განსხვავდება სასანური ხანის ირანულისაგან და მეცნიერთა აზრით, ერთ-ერთ ძველ, არქაულ, დღემდე უცნობ ირანულ ენას შეიძლება წარმოადგენდეს (235, 55; 164, 49-50).

დასასრულს განვიხილოთ „არიან-ქართლის“ საკითხი, რომლის შესახებ არაერთ ისტორიკოსს აქვს გამოთქმული მოსაზრება.

თავდაპირველად „მოქცევაჲ ქართლისას“ ქრონიკის აღმონიენის შემდეგ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში წარმოიშვა თვალსაზრისი, რომ „არიანი“ (ამ ფორმას ენიჭებოდა უპირატესობა არიანთან შედარებით) არის აზოს მამის სახელი (84, LXXXVII; 83, XXXIII; 181, 25-26; 234, 16; 132, 521).

მემკვიდრეობის წესის თანახმად ერვთ მის უფროს ვაჟს პაოსს, პაოსის მოღვმა კი სომხურად საუბრობს, შესაბამისად, მთელი თარგამოსის ოჯახი, მათ შორის ქართლოსიც, სომხურად საუბრობდა. ამგვარად „სომხური ენით მოდიან ქართველები ახალ საბინადრო ადგილზე - ქართლში. აქ ჩნდება ერთგვარი აღრევის შედეგად ქართული ენა და ქართველები საკუთარ ენაზე საუბარს იწყებენ (71, 105). საქმე ისაა, რომ ქართველი შემატანე არაფერს არ იგონებს. სომხური წყაროების ბარალელურად ის, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, სინამდვილეში, ერთი ამბის, ერთი მოთხრობის თავისებურ ინტერპრეტაციას გვაძლევს. ეს მოთხრობა კი ინდოევროპულ-სკვითური მოსახლეობის („თოგორმას სახლის“) ქალდეველთაგან დევნილ პონთა“ ანუ „სპარსთაგან დევნილ თურქთა“, იგივე ნაბუქოდონოსორის მიერ დატყვევებულ იბერთა კავკასიაში გადმოსახლებაზე მოგვითხრობდა.

ს. ჯანაშიამ თავის ნაშრომში „უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ“ დაასაბუთა ამ თვალსაზრისის უსაფუძვლობა და აჩვენა, რომ „არიანი“ (მან სწორედ ამ ფორმას მიანიჭა უპირატესობა) არის სახელწოდება არა აზოს მაშის, არამედ იმ ქვეყნისა, საიდანაც აზომ „ქართველები“ მოიყვანა. ს. ჯანაშია შეეცადა დაედგინა, თუ კონკრეტულად რომელი ქვეყანა შეიძლება ყოფილიყო არიან ქართლი: „ქართლის მოქცევის“ თხრობის არიან ქართლი წარმოადგენს მოგონებას ჰარი ქვეყნის როგორც ქართველთა უძველესი საცხოვრებლის შესახებ. რეალურად, აქ შესაძლებელია იგულისხმებოდეს როგორც მიტანა, ისე ურარტუცუგანის ტბის მიდამოები, რადგანაც „„ ჰარი ქვეყანა შეიცავდა ერთსაც და მეორესაც“ (185, 70).

გ. მელიქიშვილმა „არიან ქართლი“ ირანის ქართლად მიიჩნია და ჰეროდოტესთან მოხსენიებული აქემენიდური ირანის XIX სატრაპიაში შემაჯავლი ისტორიული ქართლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილად გაიაზრა (219, 278-279).

ამგვარად, გ. მელიქიშვილმა ს. ჯანაშიას თვალსაზრისი ჰარის ქვეყნიდან ქართველთა მოსვლის შესახებ სპერ-ქართლიდან, ანუ სამხრეთ-დასავლური ქართული ტომებიდან სახელმწიფოებრივი ცენტრის ჩრდილოეთით ვადმონაცვლების თვალსაზრისით შეცვალა.

ამჟამად ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს მოსაზრება საყოველთაოდ გადაზარებული. ნ. ხაზარაძე „არიან ქართლს“ „მოსხიკედ“ გაიაზრებს. გ. შამულია თავის სპეციალურ წერილში „არიან ქართლის საკითხისათვის“ აღნიშნავს: „არიან ქართლი“ იგივე სამხრეთ-ქართული სახემწიფოებრივი ერთეულია, რომლის „მეფე“ ფარსმანი აქემენიდური ირანის იმპერიის მიწურულს თავის „სამეფოსთან“ ერთად აქემენიანთა სახელმწიფოს სომხეთის სატრაპის იარგანდის ვასალი იყო“ (111, 224).

საქმე ისაა, რომ ქართლში ორმეფობის ხანის ფარსმანი და კაოსი მას ამ შრომაში აქემენიდური ებოქის ბოლოში გადაჰყავს და ქართველთა და სომეხთა ომს ჯაგახეთისათვის აღექსანდრე მაკედონელის ახლო ხანებში ათავსებს (113, 293). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შემდგომში გ. შამულიამ გადაათარიღა აღნიშნული ისტორიული მოვლენები: ქართლის სამეფოს გაყოფა არტაშეს I (189-161 წწ.) მეფობის ხანას მიაკუთვნა; უფრო მოგვიანებით კი მან ფარსმანისა და კაოსის მეფობაში დაწყებული ქართველთა და სომეხთა ომი უკვე მარკვარტსე დაყრდნობით (246, 654) ტიგრან II-ის ხანას დაუკავშირა (117, 160-161).

ქვემოთ ჩვენ ვნახავთ, რომ ფარსმანი//ფარნაბაზი და კაოსი //აკეოსი ძვ. წ. 40-30-იან წლებში მეფობდნენ და მათი მეფობის ხანას არაფერი აქვს საერთო არც ტიგრან II-ის, არც ერვანდიანების და, მით უფრო, ალექსანდრე მაკედონელის პერიოდთან.

„ქართლის ცხოვრების“, „მოქცევაჲსა“ და სომხურ-ბერძნული წყაროების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე ზემოთ ჩვენს მიერ წარმოებული კვლევის შედეგად აშკარა ხდება, რომ ყველაზე ახლოს სიმართლესთან იყო ს. ჯანაშია. მან სწორად დაიჭირა აზოზე მოთხრობის არსი: „ქართველთა“ და „სომეხთა“ ერთიანი გადმოსახლება არმენისა და აზოს მეთაურობით. თუმცა ვერ დაუკავშირა ეს ინფორმაცია „ქალღველთაგან გამოსხმულ ჰონებს“ ანუ ყიაღსარისაგან გამოძევებულ სკვითებს.

ჩვენი აზრით, „არიან-ქართლში“, „ქართლი“ უფრო გვიან ჩამატებაა არიანის განსამარტებლად. VII-VIII სს-ის ქართველი ისტორიკოსისათვის, მართლაცდა, რა უნდა რქმეოდა ქვეყანას, საიდანაც „ქართველები“ წამოსულან. თუ არა ქართლი? ამიტომ მან წყაროში არსებული ქვეყნის სახელწოდებას - „არიანი“ მიუძღვა ქართლი. სინამდვილეში, როგორც ეს ჯერ კიდევ პერიოდტეს აქვს აღნიშნული, „არია“ მიდიის უძველესი სახელწოდებაა (188, 164). საერთოდ, ინდოელების, სპარსელების, მიდიელების, სკვითებისა და ალანების საერთო თვითსახელწოდება თავდაპირველად იყო არია (201, 147). ასურეთისა და მიდიის საზღვრებზე შედარებით ხანმოკლე ისტორიულ მონაკვეთში არსებულ სკვითურ სახელმწიფოს სწორედ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ შემონახული სახელი „არიანი“ უნდა რქმეოდა. ამ სკვითური ქვეყნის - არიანის - მეფის იარედის ძე უნდა იყოს აზო, რომელმაც ძვ. წ. VI ს-ის I მეოთხედში „ქართველები“ თავიანთ ახალ სამშობლოში სამხრეთ კავკასიაში მოიყვანა. აზოს რვა სახლი და „მამამძუძეთა“ (მოკიდებული, დანათესავებული სახლები) ათი თუ ოცი სახლი (იგივე ოცდარვა სახლი თურქთა) უმცირესობაში აღმოჩნდა ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე და, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მოხდა მოსულთა ასიმილირება დამხვედური ეთნოსის მიერ.

* არიან-ქართლს ირანულ სამყაროს უკავშირებს აგრეთვე მ. ჯანაშვილი, ოღონდ ის მას შუა აზიაში არსებულ ერთ-ერთ ირანულ მხარედ არიად მიიჩნევს. აზოს მამა იარედოს კი ირანული ეპოსის აგრადუნ-ფრიდონის ძე იარედ-იარეჯთან აიგივებს (183, 53).

გარკვეულ პერიოდში ქართლის მოსახლეობა დუალისტური უნდა ყოფილიყო: ერთი მხრივ მოსული სკვითურ-ინდოევროპული მოსახლეობა, რომელმაც, უნდა ვიფიქროთ, როგორც დამპყრობელმა არისტოკრატიული ზედა ფენა შეადგინა და, რომელმაც ასურულ-ბაბილონურ-მიდიური სამყაროდან თან მოიტანა თავისი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები და, მეორე მხრივ, ადგილობრივი მოსახლეობა, რომელიც განსხვავებული ენისა და რელიგიური წარმოდგენების მატარებელი იყო.

თუ ამ ძველი გადმოცემის მონათხრობს ვირწმუნებთ, უნდა ვაღიაროთ, რომ ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისში ასურეთისა და მიდიის საზღვრებიდან კავკასიაში გადმოსახლებულ „სკვითურ“ ტომებს ანუ „თოგორმას სახლს“ უშუალო გენეტიკურ-ენობრივი კავშირი არ უნდა ჰქონოდა დღევანდელ ოსებთან (ალანებთან). წინააღმდეგ შემთხვევაში სომხური და ოსური ენები ახლო-ნათესაური ენები იქნებოდნენ.

თავი II

ქართლის სამეფოს წარმოშობა უკველესი ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით

„მოქცევაჲს“ მიხედვით როგორც ზემოთ ვნახეთ, როდესაც „ალექსანდრე მაკედონელი“ შემოვიდა ქართლში, მას აქ დახვდნენ ბუნ-თურქები, მცხოვრებნი ოთხ ქალაქად. მან აიღო ქართლის ციხესიმაგრეები და ქვეყნის მმართველად დატოვა თავისი სარდალი აზო, რომელიც გახდა კიდევ ქართლის პირველი მეფე (125, 82).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „ალექსანდრეს“ ლაშქრის შემოსვლის დროს ქართლში უკვე სახელმწიფოებრიობა არსებობდა და მას მცხეთის მამასახლისი სამანა განაგებდა, რომელიც „მაკედონელთან“ ბრძოლაში დაიღუბა. ქვეყნის დამორჩილების შემდეგ „ალექსანდრემ“ აქ გამგებლად დანიშნა თავისი სარდალი აზონი. სამარას ძმისწული ფარნავაზი ჩაუდგა სათავეში უცხო დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლას. აზონზე გამარჯვების შემდეგ ფარნავაზი გახდა ქართლის პირველი მეფე (145, 17-26).

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ აზოს ალექსანდრე მაკედონელისა და ფარნავაზის ეპოქისგან ორსაუკუნე ნახევარი აშორებს. საკუთრივ ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქასა და ფარნავაზის გამეფებაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი. ახლა კი შევეცადებით ვაჩვენოთ, თუ როგორ გაიაზრებს „ქართლის ცხოვრება“ ქართლის სამეფოს წარმოქმნის პროცესს და როგორ გვეხმის ჩვენ ამ თვალსაზრისით წყაროს მონაცემები. უძველესი ქართული საისტორიო წყაროები საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ ის პოლიტიკური ვითარება, რომელიც ყიაღსარისაგან დევნილ აზოსა და „ქართულ ხანლებს“ („ნაბუქოდონოსორის მიერ დევნილ ტყვე „იბერებს“, „ქალაქეულთაგან დევნილ პონებს“ ანუ „სპარსთაგან დევნილ თურქებს“, იგივე „ქართლოსს და მის შვილებს“) ქართლში დასვდათ.

ქართლის სამეფოს წარმოქმნას წინ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მცხეთის მამასახლისობის ხანა უსწრებდა, რომელიც უკვე სახელმწიფოებრივი გაერთიანება იყო. ისევე, როგორც სხვაგან ასეთი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების ჩამოყალიბება ხანგრძლივ ისტორიულ პროცესს წარმოადგენდა, რაც თავისებური ფორმით აისახა „ქართლის ცხოვრების“ შესავალ ნაწილში.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ქართლის სამეფო, რომელიც მემატიანეს ქართლოსის წილის სახითა აქვს წარმოდგენილი, ხუთი ურთიერთ მომიჯნავე ქვეყნის – ხევის გაერთიანების შედეგად შეიქმნა, რომელთა სახელწოდებები ქართლოსის შვილების სახელების სახითაა მოცემული: მცხეთოსი, კახოსი, კუნოსი, გარდაბოსი, განიოსი (145, 6-9).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ქართლოსის უფროსი ვაჟი მცხეთოსი იყო, რაც მისი და, უფრო ზუსტად, მისი წილსვედრი ქვეყნის უპირატესობას გულისხმობს სხვა ზემოთჩამოთვლილ ოთხ ქვეყანასთან მიმართებაში. ამით მემატიანეს, ჩვენი აზრით, უნდა აჩვენოს, რომ ისტორიული განვითარების გარკვეულ ეტაპზე (ფარნავაზის ეპოქა) სწორედ „მცხეთოსის წილის“ ირგვლივ მოხდა დანარჩენი ოთხი ქვეყანა-ხევის გაერთიანება. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით საკუთრივ მცხეთოსის წილი-ქვეყანა იყო სამი ისტორიული „ხევის//ქვეყნის“: უფლოსის ქვეყნის, ჯავახეთისა და ოძრხის გაერთიანების შედეგი, რომლებიც მემატიანეს მცხეთოსის შვილების: უფლოსის, ჯავახოსისა და ოძრხოსის წილსვედრი ქვეყნების სახით აქვს წარმოდგენილი. აქედან უფლოსის წილსვედრი ქვეყანა იყო ის მთავარი, ძირითადი ტერიტორია „უფროსი ძმის ქვეყანა“, იგივე „ხენა სოფელი“ - რომლის ირგვლივაც მოხდა, მემატიანის აზრით, დანარჩენი ორი ქვეყნის - ჯავახეთისა და ოძრხის გაერთიანება.

თუ „ქართლის ცხოვრების“ და „მოქცევაჲს“ ცნობებს ერთმანეთს შევადარებთ, მივხვდებით, რომ რასაც „ქართლის ცხოვრების“ შემატანიე (VII-VIII სს.) მცხეთოსის და მისი შვილების წილად მიიწინეეს, სხვა არაფერია, თუ არა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლი ანუ ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე სტრაბონისეული იბერია - მცხეთელ მეფეთა მხარე. მაგრამ ამას ზედ ედება XI ს. შემატანიე-რედაქტორის ხანის ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალიები. მაგ., VII-VIII ს-ის ავტორთან „ზენა სოფელი“ ესაა ქვეყანა არაგვიდან ტაისკარამდე (უფლოსის წილი) და არა „არმაზიდან ფანავრამდე“. ეს უკვე გვიანდელი „შიდა ქართლია“ და არა „ზენა სოფელი“.

„ზენა სოფელს“ ანუ მცხეთელ მეფეს ექვემდებარება ოძრხის ქვეყანა და ჯაფახეთი (ამიტომაც უფლოსთან, იგივე ზენა სოფელთან შედარებით ოძრხოსი და ჯაფახოსი უმცროსი ძმებია), ოღონდ ჯაფახეთი მცხეთელ მეფეთა გამგებლობაშია არა მთლიანად, გვიანდელი ჯაფახეთის საერისთავოს გაგებით - ფარვანითგან ვიდრე თავამდე მტკვრისა (როგორც ამას უკვე VII-VIII სს. შემატანიე გაიაზრებს), არამედ წუნდიდან ქვევით ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ჯაფახეთი და, შესაძლოა, ქ. წუნდა მარჯვენა სანაპიროზე (43, 78). სწორედ ასე იყოფოდა ჯაფახეთი ორმეფობის ხანაში.

მცხეთოსი შემატანიეს ქართლოსის შვილად ჰყავს წარმოდგენილი და ამიტომ მის სამკვიდრო ქალაქად თავდაპირველად მაშის, ქართლოსის მიერ აგებულ ქ. ქართლს, იგივე არმაზს მიიწინეეს. მცხეთაში კი იგი ამ ქალაქის ვითომდა მის მიერ აგების შემდეგ გადმოჰყავს. სინამდვილეში მცხეთის სამამასახლისო ქვეყანა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს შოიცავდა, ~~სოფლო-არმაზი, ერთიანი ქართლის ცენტრი მხოლოდ ფარნავაზის ეპოქაში გავდა.~~ საკუთრივ ქალაქ

ა. ბოგუერაძე აღნიშნავს, რომ „ზენა სოფლის“ „შიდა ქართლით“ ზენაცვლება XI ს. რეალობაა. ამას ის „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის XI ს. დათარიღებისათვის ერთ-ერთ არგუმენტად იყენებს (50, 38) მაშინ, როდესაც აშკარაა, რომ თავდაპირველ ტექსტში „ზენა სოფელი“ იყო და ის „შიდა ქართლად“ მხოლოდ XI ს. რედაქტორმა გადააიზრა და შეცვალა. ეს თუნდაც აქიდან ჩანს, რომ როდესაც შემატანიე ორმეფობის ხანის ქართლზე საუბრობს, „შინა ქართლს“//„შიდა ქალაქს“//„შიდა ქართლს“ სწორედ არაგვიდან ტაისკარამდე ათავსებს და არა „არმაზიდან ფარვანამდე“ ანუ მას აღვინდელი „ზენა სოფლის“ იდენტურად ხმარობს: „მისცა ქალაქი მცხეთა და ქუეყანა მტკუარსა (აქ, ჩვენი აზრით, გამოტოვებულია სიტყვა ჩრდილო) შიდა ქართლი, მუხრანით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთი“ (145, 43)

მცხეთის მშენებლობა ფარნავაზის ხანის შემდგომ მოხდა (იხ. ქვემოთ).

ყოველივე ეს უფრო ნათელი გახდება, თუ „ქართლის ცხოვრების“ ამ მონაცემებს შევუდარებთ „მოქცევაჲს“ შესავალ ნაწილს, სადაც ქართლში „ალექსანდრეს“ ლაშქრობების დროს მხოლოდ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქალაქებია მოხსენიებული: „ისილნა ნათესაგნი მსხდომარენი მდინარესა ზუღა მტკუარსა მოხვევით, ოთხ ქალაქად... სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრხე“. რაც შეეხება ამ გაერთიანების დედაქალაქს და ცენტრალურ ციხეს, ეს ან უფლის ციხეა და ან სარკინე. ყოველ შემთხვევაში აქემენიდების მოსვლისთვის, ალექსანდრე მაკედონელი კი სწორედ ირანის შაჰის ჩანაცვლებად გვესახება, ირანელთა ძირითადი ბრძოლა მცხეთის მამასახლისთან სწორედ სარკინესთან იმართება. სწორედ „ციხე დიდი სარკინისა“ პიონდა სპარსელებს (და არა ალექსანდრეს) ალყაშემორტყიული 11 ოვე. ექვს გარეშეა, რომ სარკინეს დიდი ციხე ამ ქალაქის აკროპოლისი უნდა იყოს და ის არ შეიძლება შეესაბამებოდეს დღევანდელ ციხე-დიდს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.

„მოქცევაჲ ქართლისა“ ამ ბრძოლებთან დაკავშირებით არ იხსენიებს ერთ-ერთ ცენტრალურ დასახლებას-ქალაქს ქართლის მთას და ქალაქ ქართლს. ცხადია, ციხე-ქალაქი ქართლი არც უნდა ყოფილიყო ამ ჩამონათვალში. „ალექსანდრე მაკედონელი“ ანუ ირანის შაჰი, რომელიც აქ „პონებს“//„თურქებს“//„საზარებს“, სინამდვილეში კი სკვითებს ეომება, ფაქტობრივად, მხოლოდ მარცხენა სანაპიროს ებრძვის, შას იმორჩილებს. „მოქცევაჲში“ არმაზი ანუ ციხე-ქალაქი ქართლი უფრო ქვემოთ გვხვდება როგორც ქართლის „ქორე“ შეფის, ფარნავაზის მთავარი რეზიდენცია. სკვითების მოსვლის პერიოდისთვის კი აზო და მისი „სახლები“ სერკის ეუყლებიან და მარცხენა სანაპიროს ქალაქებში მაგრდებიან. რაც აისახა კიდევ აზოს მიერ რეზიდენციად „ძველი მცხეთის“ ანუ, ჩვენი აზრით, სერკის არჩევაში.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმ ორსაუკუნენახევარში, რომელიც აშორებს ერთმანეთს აზოს „ქართლში“ მოსვლას ფარნავაზის ეპოქიდან, აქ სკვითურ ტომთა ბატონობა უცვლელი არ დარჩენილა. „ქართლის ცხოვრება“ ფარნავაზის გამეფებამდე მოგვითხრობს ქართლში აქემენიდური ირანის ხანგრლივი ბატონობის შესახებ: ერისთავი არდაში, მისი გარდაცვალების შემდგომ გამოიცვალა კიდევ ოთხი „ერისთავი“. ჩვენი აზრით, სპარსეთის „ერისთავში“ აქემენიდური ირანის სატრაპი ან მისი დანიშნული მოხელე უნდა იგულისხმებოდეს. ამგვარად, დაახლ. ერთი საუკუნე, თუ მეტი არა, ქართლში

აქემენიდთა ბატონობა გრძელდებოდა. ირანელებს ამ მხარეზე თავიანთი პოლიტიკური ბატონობა ძვ. წ. V ს-ის 30-20-ან წლებში უნდა დაემყარებინათ. ამ შემთხვევაში გასაგები სდება რატომ არ არიან იბერები დასახელებულნი აქემენიდთა მიერ დამორჩილებულ ქართველურ ტომთა შორის პეროდოტეს „ისტორიაში“ ეს პეროდოტეს მიერ თავისი თხზულების დაწერის შემდეგ უნდა მომხდარიყო. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ირანელთა „ერისთავი“ აგრეთვე ძველ დედაქალაქში, მცხეთაში ანუ ხერკში ზის, თუცა იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ქართლის//არმაზის ციხე-სიმაგრის მშენებლობას. ამასთან დაკავშირებით „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს: „ამანვე არდამ მოჰკიდა კირი-ზღუდე ციხესა არმაზისა და აქათ მტკურამდის და წარმოზღუდა ცხვირი არმაზისა ვიდრე მტკურამდე“ (145, 13). ამგვარად, თუ ეს ცნობა სწორია, პირველი მშენებლობა არმაზის ციხისა ძვ. წ. V ს-ის ბოლოს ან IV ს-ის I ნახევარში უნდა განსორციელებულიყო.

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ის ძალა, რომელმაც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „მოსრა ყოველი, რაოდენიც საზარი ბოგა ქართლსა შინა“ (145, 13), ანუ „მოქცევაჲ ქართლისას“ „ქალდეველთაგან გამოსხმულ“ და ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე მოსულ „პონთა“ - სკვითური წარმომავლობის ტომებს „დასცა მასვილი“ და, შესაძლოა, მათი ერთი ნაწილი აქედან ჩრდილოეთით გააძევა იყო სწორედ აქემენიდური ირანი, და არა ალექსანდრე მაკედონელი, რომელსაც სამხრეთ კავკასია უკვე ირანელთა გამგებლობის ქვეშ დახვდა.

ექვს ვარეშეა, ფარნავაზისა და აზოს ბრძოლებში რამდენიმე ისტორიული მომენტია გაერთიანებული. უპირველეს ყოვლისა, აქ აისახა ძვ. წ. VI ს-ის I მეოთხედში სკვითური ტომების მოსვლა აზოს მეთაურობით და მათთან ადგილობრივი მოსახლეობის, ძირითადად, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ოთხი ქალაქის ერთობის ბრძოლა „ბუნ-თურქთა“ უფლის („მოქცევაჲს“ მიხედვით), იგივე მცხეთის მამასან-

„მოქცევაჲს“ ტექსტში მოხსენიებულ „ბუნ-თურქთა“ საკითხს არაერთი ისტორიკოსი შეუხება. პირველად ეს ტერმინი განმარტა მ. ბროსემ როგორც „პირველყოფილი თურქები“ და ისინი სპარსეთის მეფის ქაიხოსროს მიერ დევნილ თურქებს ანუ, მისი აზრით, „შაჰ-ნამეს“ თურანელებს დაუკავშირა (240, 33); ნ. მარსა ეს ტერმინი ახსნა როგორც ადგილობრივი, ავტონომური (25, 1-XII); ნ. მარის აზრი ვაიზიარა ნ. ჯანაშიამ (104, 134), მ. ანდრონიკაშვილმა (15, 299). ვ. კოვალევსკიამ ეს ტერმინი სკვითურ სამყაროს დაუკავშირა (205, 67). ამ თვალსაზრისს იზიარებს ვ. ალასანია (10, 19-25).

ლოსის მეთაურობით („ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით); ამას ედება მორე უფრო გვიანი პლასტი უკვე აქემენიდთა ხანაში ირანელების აქ გამაგრებულ „ჰონებთან“ ბრძოლისა და მათი ნაწილის აქედან ჩრდილოეთით გადარეკვის შესახებ; უფრო მოგვიანებით კი, უკვე საკუთრივ ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქაში, სატრაპ მითრანესთან (მითრადატე) ფარნავაზის ბრძოლისა, რომელიც დამოუკიდებლობის მოპოვებისა და ქართული ქვეყნების გაერთიანებისკენ იყო მიმართული. ამ საკითხზე დაწვრილებით ქვემოთ, ფარნავაზის ეპოქაზე თხრობისას გვექნება საუბარი.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „მოქცევაჲ ქართლისა“ და „ქართლის ცხოვრება“ სხვადასხვა ისტორიულ ტრადიციას ეყრდნობა: ამიტომაცაა, რომ „მოქცევაჲს“ მიხედვით აზო კანონიერი მეფეა, ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით - დამპყრობელია. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ აზოს მეფობით და მის ქართუელთა მამამთავრად დასახვით შემოგვიანა მოსული და დროთა განმავლობაში ქართიზირებული მოსახლეობის ისტორიული ტრადიცია. „ქართლის ცხოვრებაში“ უკვე საბირისბირო პროცესია გადმოცემული, როდესაც ფარნავაზი, როგორც მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნის ანუ „უფლოსის წილი“ ქვეყნის „ზენა სოფლის“ მმართველი საგვარეულოს წარმომადგენელი (ოდესდაც აქემენიდებთან ბრძოლაში დაღუპული სამარას საგვარეულოდან - სამარას „მშისწული“ ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით), კავკასიის ჩრდილოეთით მომთაბარე კიმერიულსკგითური ტომების დასმარებით საბოლოოდ აერთიანებს ქართლს.

„მოქცევაჲს“ მიხედვით საკუთრივ ქალაქ მცხეთის მშენებლობა ქართლის მერვე მეფე ბრატმან I-ის (დაახლ. ძვ. წ. 140-130 წწ.) დროს იწყება (დედაქალაქად კი ის მხოლოდ ქართლის ორად გაყოფის შემდეგ დაახლ. ძვ. წ. I ს-ის 50-იანი წლებიდან ხდება უკვე ბრატმან II-ის დროს, და ასრულებს მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ანუ მტკვრის ჩრდილოეთით

ჩვენი აზრით, ძველი ქართული წყაროები აშკარად განასხვავებს მოსულ „ჰონებს“ ანუ „თურქებს“, რომლებიც, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, სწორედ სკვითურ-ინდოევროპულ ტომებს-„სახლებს“ წარმოადგენდნენ და ქართლში მოსახლე ბუნ-თურქებს. ამჟამად, ახლადგამოვლენილი უნარტული და ასურული წყაროების ანალიზის შედეგად მეცნიერები მიიჩნევენ, რომ სამხრეთკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ძვ. წ. VIII-VII სს. მიჯნაზე არსებობდა კიმირიელთა სახელმწიფოებრივი გაერთიანება (202, 30). შესაძლოა, „ბუნ-თურქებში“ და მათ უფალში სწორედ ეს კიმირიელი ან ქართულ-კიმირიული სახელმწიფო გაერთიანება იგულისხმებოდეს.

მდებარე ქართლის ქვეყნის, იგივე მცხეთელ მეფეთა რეზიდენციის (იხ. ქვემოთ) ფუნქციას. იგივე ინფორმაცია ჰქონდა „ქართლის ცხოვრების“ შემატანიესაც, ოღონდ მან ეს ინფორმაცია ვაატარა თავისი კონცეფციის პრინციპში. მისი კონცეფციით სომ ქართლი როგორც პოლიტიკური ერთეული, როგორც სახელმწიფო, „ქართლოსის შვილების“ გაერთიანებაა. მცხეთოსი კი (მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლი) უფროსი და გამაერთიანებელი მხარეა. შესაბამისად, ქ. მცხეთა მცხეთოსს დაუარსებია. თუ მცხეთოსმა დააარსა, მაშ რაღა გააკეთა ბარტომშა, რომლის დროსაც მის ხელო არსებული წყაროს მიხედვით, დაუწყიათ მცხეთის მშენებლობა, ე. ი. ბარტომს ეს ქალაქი განუახლებია, გაუმარებია. ამასთან დაკავშირებით ჩვენთვის საინტერესო და მნიშვნელოვანია ტომონიმ „მცხეთის“ ეტიმოლოგია. მკვლევარები, ჩვეულებრივ, „მცხეთას“ მესხთა სატომო სახელს უკავშირებენ (216; 217, 50-51; 95, 2-3) და ამ სახელწოდების ასეთი ინტერპრეტაცია შიდა ქართლში მესხთა მიგრაციის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან არგუმენტად განიხილება (219, III). ჩვენ უფრო დამაჯერებლად ტომონიმი „მცხეთის“ გ. ბედოშვილისეული ეტიმოლოგია მიგვაჩინა, რომელიც „მცხეთის“ თავდაპირველ ფორმად „მცეთას“ მიიჩნევს (40, 195-196). ეს კი უხუცესთა, „მამათა“ სათათბირო ადგილს - აკროპოლისს ნიშნავს. შეადარეთ მოსე სორენაცისეული „ჰარქ“ ტომონიმის ახსნა, როგორც მამათა ადგილის, მამათა დასახლებისა. „მცეთა“ მოსული „სკვითების“ ჰარქ/ხერკის ქართული შესატყვისია (ქართველ მემატიანეს რომ ადგილობრივი, გასაღწურებული ფორმა ტომონიმისა ხერკი, თავის წყაროში სწორედ ხარკ/ჰარქ ფორმით ეძლეოდა, ეს თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ ის სწორედ „ხარკ“ ტომონიმის ეტიმოლოგიას იძლევა: „და რომელი ქვეყანა აქუნდა მათ ხარკითა, აწ ჰქვიან ხერკ ხარკისა მისთვის“). ჩვენ უკვე ვაჩვენეთ, რომ აწო და ქართლოსი ერთიდაიგივე პირია. შესაბამისად, აწოს, იგივე ქართლოსის ხანის მსცეთა//მცხეთა „მოქცევაის“ „ძველი მცხეთა“

* არავითარი დაბრკოლება არ არსებობს სკვითურ-სომხური „ჰარქ“ ტერმინის ქართულად „ხერკად“ გადმოსვლისა. მაგალითად, ქართული ქალაქის ხუნანის სახელწოდება, სომხურში პნარაკურტის ფორმით გვხვდება. ამ შემხვევაში „კურტის“ დამატების და კომპოზიტის წარმოქმნის შედეგად შეიკუმშა „უ“ ხმოვანი, რომელიც ჩვეულებრივ იკუმშება სომხურში მსგავს შემთხვევებში. მრავალი მაგალითი შეიძლება მოვიყვანიოთ სომხური „ა“-ს ქართულში „ე“-დ გადმოსვლისა.

„ჰონთა“ დასახლების ადგილი ხერკი-ზანავი იყო. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ქართლოსის თავდაპირველი დასახლების ადგილად ქართლის მთა და ქალაქი ქართლია (არმაზი). მაგრამ დედაქალაქად (და, შესაძლოა, ქალაქადაც) არმაზი, სინამდვილეში, მხოლოდ ფარნავაზის ხანიდან ხდება. რაც შეეხება „ქართლოსის“ მემატიაანის მიერ ქართლის მთაზე დასახლების ფაქტს, ამ შემთხვევაშიც მემატიაანე უზუსტობას უშეგებს ან, უფრო სწორად, თავისი კონცეფციის შესაბამისად, თავისებურ ინტერპრეტაციას უკეთებს მის ხელთ არსებულ ინფორმაციას. „ქართლის ცხოვრებაში“ გკითხულობთ: „ესე ქართლოს მოვიდა პირველად ადგილსა მას, სადაც შეერთვის არაგვი მტკვარსა და განვიდა მთასა, მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი“ (145, მ). თუ ჩვენ აღნიშნულ ტექსტს ჩავუკვირდებით, მივხვდებით რომ, ქართლოსი მისულა არაგვისა და მტკვრის შესართავთან და იქ გასულა მთაზე, ე. მისი თავდაპირველი დამკვიდრების ადგილი ყოფილა ხერკი (საგურამო) და არა არმაზი. მაგრამ მემატიაანეს ხერკში, თავისი წყაროს მიხედვით, ჰონთა (რომლებიც მან „ჰურიებად“ გაიანრა) დასახლების ამბავი ეძლეოდა. ამიტომ „ქართლოსი“ ქართლის მთაზე აიყვანა, მით უფრო, რომ სახელიც მისი ქართლიდან აწარმოა. საბოლოოდ მან არცერთი ინფორმაცია არ დაკარგა: ქართლოსი იკავებს მთას, „სადაც შეერთვის არაგვი მტკვარსა“; „ჰურიანი“ (ჰონები) ესახლებიან ხერკში (ზანავში); „მოქცევაჲ ქართლისას“ „ქართველთა“ ქართლში მომყვანი აზო კი, უკვე ბერძენ აზონად და ალექსანდრე მაკედონელის „პატრიკად“ ქცეული, ალექსანდრესთან ერთად მოდის და იპყრობს ქართლს. მთელი ეს აღრევა იქიდან მომდინარეობს, რომ მემატიაანე სხვადასხვა მოვლენებად აღიქვამს „ქალდეველთაგან დევნილ ჰონთა“, მისი ვაგებით „ჰურიათა“ ქართლში მოსვლასა და აზოსა და „ქართლოსის“ ქართლში მოსვლა-დამკვიდრების ამბავს.

მცხეთის ქვეყანა, იგივე „ზენა სოფელი“ „მოქცევაჲს“ მიხედვით წარმოვადგება როგორც რამდენიმე ქვეყნის-ხევის გაერთიანება. სადაც ცხოვრობდნენ: „ნათესავნი მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მოხვევით, ოთხ ქალაქად და დაბნები მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრხე და ციხენი მათნი: ციხე დიდი

* იგივე დასკვნამდე, უკვე არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით, მივიდნენ არქეოლოგებიც: ა. აფაქიძემ „ძუელი მცხეთა“ ხერკად მიიჩნია (25, 163); „ძუელი მცხეთის“ პრობლემა სპეციალურად განიხილა ალ. ბოხოჩიაძემ. მან გაიზიარა აღნიშნული ლოკალიზაცია (53, 526, აქვე იხილეთ საკითხის ისტორიოგრაფია).

სარკინისა, უფლის ციხე კასპისა. ურბნისისა და ოძრხისა“ (125, 81). თითოეულ ამ ქვეყანას, როგორც ვხედავთ, ჰქონდა თავისი ცენტრი „ქალაქი“, „დაბნებითა“ და „უფლის ციხით“ და ჰყავდა თავისი „უფალი“. მოქცევამს“ ქრონიკაში უფლის სამი ციხეა დასახელებული. ქრონიკა „დიდ ციხეს“ უწოდებს მხოლოდ მეოთხე მთავარი ქალაქის - სარკინეს ციხეს. როგორც ჩანს, ის თავისი ზომებით გამოირჩეოდა დანარჩენი სამისაგან.

იმ დროისათვის კი, რა ხანასაც „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანე ასახავს, „უფლის ციხე“ და „მცხეთა//მცხეთა“ ზოგადი ცნებებიდან უკვე კონკრეტულ გეოგრაფიულ სახელებად არის გადაქცეული, ხოლო სარკინე და არმაზი - ამ მცხეთის უბნებია, თუშკა მემატიანემ იცის, რომ ქართლი, გვიანი არმაზი, ფარნავაზის ხანაში დედაქალაქი იყო.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ოძრხოსს ერვო ტერიტორია „ტასისკარიდან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“ და „ოძრხოს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი ოძრხე და თუხარისი“. ამ შემთხვევაში ოძრხოსის წილში სამცხე, აჭარა და კლარჯეთია გაერთიანებული მაშინ, როდესაც ფარნავაზის ოძრხის საერისთავო მხოლოდ სამცხეს და აჭარას მოიცავდა. „მეექვსე გავზავნა ოძრხის ერისთავად და მისცა ტასისკარითგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავიდგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა“. ამგვარად, „ქართლის ცხოვრებაში“ ოძრხის ქვეყნის ტერიტორიის საზღვრები მთლიანად ნათელი ვერაა. შესაძლოა, თუხარისის ციხე და მისი ქვეყანა მართლაც შედიოდა მცხეთის საგამგებლო ტერიტორიაში, მაგრამ დანარჩენი კლარჯეთი „ქართლის ცხოვრებისე“ მონაცემით, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ყოველთვის არმაზის ქვეყნის საგამგებლო იყო.

ჩვენი აზრით, არაა სწორი სახელწოდება „სამცხის“ მესხთა სატომო სახელთან დაკავშირება. ამ შემთხვევაში, ალბათ, უფრო სწორია გ. ბედოშვილი, რომლის აზრით, სა-მცხე მომდინარეობს სამცხე-თე-დან და ნიშნავს მცხეთის საგამგებლო ქვეყანას (41, 218-221). ეს თვალსაზრისი მშვენივრად ესადაგება თვით „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებს. როგორც ვნახეთ, ორმეფობის ხანაში ოძრხის საერისთავო ანუ გვიანდელი სამცხე მცხეთელ მეფეს ემორჩილებოდა, ანუ სამცხეთე იყო.

ჯავახეთის ხევი-ქვეყანა „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მოიცავდა ტერიტორიას „ფანავრითგან ვიდრე თავამდე მტკვრისა“ და შედგებოდა შემდეგი ქვეყნებისაგან: ტერიტორია ფანავრიდან წუნდამდე, რომელსაც სომხური გეოგრაფია ზემო ჯავახეთს უწოდებს, კოლა და არტანი. აქ არსებობდა ორი ციხე-ქალაქი

წუნდა, გაერთიანების ცენტრი და არტანის ქალაქი. აქაც, როგორც წყნით არა ერთხელ აღვნიშნეთ, მემატეანის ხანის (VII-VIII სს. მიჯნა) წუნდის - ჯავახეთის საერისთავოს გააზრებასთან გვაქვს საქმი, მცხეთის საგამგებლო კი იყო მსოლოდ ქვემო ჯავახეთი ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ჯავახეთი, რომელსაც, საგარაუდოა, ოძრისის ერისთავი განაგებდა. ქ. წუნდაც უფრო გვიან დაარსებული ჩანს. თავდაპირველად ეს ქვეყანა მსოლოდ კოლა, ერუშეთი და მტკვრის მარცხენა მხარის არტანისგან შედგებოდა და მისი ცენტრი ქალაქი არტანი უნდა ყოფილიყო. ამაზე მიგვითითებს თვით „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემები. „ქართლის ცხოვრებაში“ ორ ადგილას ქაჯთა ქალაქი, იგივე ჰური, ქ. არტანს შეესაბამება: „ამან ჯავახოს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქვა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ პქვიან ჰური“ (145, 10); აგრეთვე „... ფარნავაზ... მიეგება ნაქალაქევსა თანა არტანისასა, რომელსა ერქვა მაშინ ქაჯთა ქალაქი, რომელ არს ჰური...“ (იქვე, 23). შესამე შემთხვევაში კი მემატეანის მიხედვით ქაჯთა ქალაქი უკვე წუნდის სინონიმა: „დაივიწყა მან (იგულისხმება სომეხთა მეფე) კეთილი ქართველთა, ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა და მოულო საზღუარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკურამდე და დახსნა წუნდას შინა კაცნი მხეცნი, ნათესავნი დევოანი და უწოდა წუნდასა სახელად ქაჯატუნი, რომელი ესე ითარგმნების დევთა სახლად“ (იქვე, 44). ამ შემთხვევაში არტანის სომეხთა მიერ მიტაცებაზეა საუბარი, ამიტომ თავდაპირველ ტექსტში წუნდა კი არა ქალაქი არტანი (მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე) უნდა ყოფილიყო მოხსენებული. ტექსტის ამ ადგილას ქალაქ არტანის წუნდით შენაცვლება უფრო მოგვიანო ხანის ინტერპოლაცია უნდა იყოს.

ამგვარად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მცხეთოსის წილი ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლის ქვეყანა გარკვეული პერიოდი წარმოადგენდა სამი „ქვეყნის“: უფლოსის წილის (წენა სოფელი), ჯავახეთის (ე. წ. ქვემო ჯავახეთი, არტანი, კოლა) და ოძრისის (სამცხე, აქარა,) გაერთიანებას.

სამწუსაროდ, გვიანდელი მემატეანე, როგორც ჩანს, ბოლომდე ვერ გაერკვა ძველ მატეანეთა მონაცემებში. მან უფრო თავისი ეპოქის (VII-VIII სს.) აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა მოგვცა, ვიდრე შემოხაზა უძველესი ხანის ქართული „ქვეყნები“. ამიტომ, თუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლი ანუ მცხეთის სამამასახლისო უფრო გვიან კი მცხეთელ მეფეთა ქვეყანა ერთგვარად მაინც იკვეთება მცხეთოსის წილის სახით (მისი ფარგლების აღდგენა,

როგორც ვნახეთ, სავსებით შესაძლებელია „მოქცევა.ისა“ და „ქართლის ცხოვრების“ შეჯერებით), მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანა, მოგვიანებით არმაზელ მეფეთა საგამგებლო, ცისე-ქალაქ არმაზით სათავეში, უკვე ასეთ ერთიან სახეს არ აღტარებს და მუშატიანის პერიოდის აღმინისტრაციულ დაყოფას იმეორებს. ამ მხარის ეთნარქები გაჩიოსი და გარდაბოსი მცხეთის ქვეყნის მცხეთოსის უმცროსი ძმები არიან. მათი წილი ქვეყნები კი იდენტურია სამშვილდისა და ხუნანის საერისთავოების. სახელწოდება გაჩიოსი ცისე-ქალაქი გაჩიანიდან მოდის და ტერიტორიულად მის „დაბნებს“ ანუ მისდამი დაქვემდებარებულ ქვეყანას გულისხმობს. ფრიად სარწმუნო ჩანს გ. ბედოშვილისეული ეტიმოლოგია ტერმინისა „გარდაბანი“, რომელიც, მისი აზრით, „გარე დაბანიდან“ უნდა მომდინარეობდეს. რაც ცისე-ქალაქი ხუნანზე დაქვემდებარებულ ტერიტორიას ანუ მის გარედაბებს აღნიშნავს. ასეთი ეტიმოლოგია ეხმიანება „მოქცევა. ქართლისას“ ზემოთ მოყვანილ ცნობას, რომლის მიხედვითაც, როგორც ვნახეთ, ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნები, „ხეები“ სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის სანისათვის წარმოადგენდა ერთგვარ პოლიტიკურ გაერთიანებებს თავისი „უფლის ციხეებით“, ცენტრი ქალაქებითა და მათზე დაქვემდებარებული დაბნებით - გარედაბებით.

მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქართლი ანუ მოგვიანებით არმაზელის წილი ქართლი მოიცავდა ტერიტორიას: „ხუნანითგან ვიდრე თავამდე მტკვრისა“ და კლარჯეთს. ეს კი იყო გვიანდელი ტაშირი და აშოცი, ანუ ქ. გაჩიანის ქვეყანა, იგივე სამშვილდის საერისთავო; გარდაბანი, იგივე ქ. ხუნანის ქვეყანა, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ჯავახეთი ფარაგნიდან ქ. წუნდამდე, სომხური წყაროების „ნახევარი“, იგივე ზემო ჯავახეთი ანუ, ჩვენი აზრით, საკუთრივ ჯავახეთი. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს არტაანი და კლარჯეთი ქოროსის ხეობაში. ორმეფობის ხანიდან მოყოლებული მისი ცენტრალური ქალაქი იყო ქართლი (არმაზი). ეს ცისე-ქალაქი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერთიანი ქართლის დედაქალაქი იყო ფარნავაზის მეფობიდან მოყოლებული ქართლის გაყოფამდე. მანვე მისცა მთას და მთელ ქვეყანას სახელი ქართლი (187, 325). საკუთრივ სახელწოდება „ქართლი“ მომდინარეობს ინდოევროპული ძირიდან (შეადარეთ: გრად//გარდ// გარტ//ქართ) და გამაგრებულ, მოზღვრულ ადგლს ნიშნავს.

* ინფორმაცია მიღებულია ზეპირი საუბრიდან.

ქართლის მტკვარზე ორად გაყოფის შექმნა, ქ. ქართლის მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობის გამო სახელწოდება „ქართლი“ უპირველეს ყოვლისა სამხრეთით მდებარე ქართლის შეესაბამებოდა. ამას უნდა მოწმობდეს „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ადგილი: „... და უწოდა მთასა მას სახელი თავისა თვისისა ქართლი და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, სუნანითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა. შემდგომად ამისა ამავე ქარილოს ალაშენა ციხე ორბისა, რომელსაც აწ ჰქვიან სამშვილდე და კუალად ალაშენა მტუერის ციხე, რომელსაც აწ ჰქვიან სუნანი. და შემდგომად ამისა ცოლმან მისმან ალაშენა დედა-ციხე და მანვე ალაშენა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვიან რუსთავი“ (145, 8).

როგორც ვხედავთ, სრულიად აშკარაა, რომ პირველი მოღვაწეობა ქართლოსისა, ქართველთა ეთნარქისა (იგივე აზოსი) და მისი ცოლის, მემატიანეს ოვალსაზრისით, განეკუთვნება სწორედ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს არაგვამდე და შექმნე არაგვის და მტკვრის აღმოსავლეთით მდებარე მხარეს (აშენებს ციხეებს: ორბის, ხუნანის, ქართლის (სინამდვილეში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ეს ციხე-ქალაქი იყო ხერკი და არა არმაზი); მისი ცოლი კი აშენებს რუსთავს. ყველაზე ჩრდილოეთი პუნქტი, რომელიც ქართლოსის (აზოს) ხელთაა არის ქართლის მთა და ქალაქი (უფრო ზუსტად, ხერკი-საგურამო). იმ დროს, როდესაც ქართლოსი აშენებს ქ. ქართლს (უფრო სწორად ხერკს), ორბის ციხეს და ხუნანს, მცხეთოსის შვილები უფლოსი, ოძრხოსი და ჯაყანოსი აშენებენ ქალაქებს: უფლის ციხეს, კასპს, ურბნისს, ოძრხეს, არტაანს, წუნდიას. წუნდიის დასახელება ამ ჩამონათვალში, როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, ჩვენ გვიანდელ ინტერპოლაციად მიგვანჩნია, მემატიანის მიერ თავისი დროის ჯაყანეთის საერისთავოსა და მისი ცენტრალური ქალაქის იმ ძველ დროში არსებულად წარმოდგენის შედეგად. რაც შეეხება „მცხეთის სამამასახლისოს“ დანარჩენ ტერიტორიას, ეს „მოქცევაჲ ქართლისას“ მიხედვით, იგივე „ბუნთურქთა უფლის“ ქვეყანაა, ანუ ის სახელმწიფოებრივი გაერთანება, რომელიც დასვდა აქ აზოს (ქართლოსს) და მის „ჰონთა“-„ქართველთა“ სახლებს. აქედან აშკარაა, რომ მტკვარი და არაგვი ვარკვეული პერიოდი გამოყოფი იყო ამ ორ „ქვეყანას“: „მცხეთის სამამასახლისოსა“ და „ჰონთა“// „ქართველთა“ ქვეყანას შორის. ორმეფობის ხანაში (ძვ. წ 60-ახ. წ. 30 წწ., იხ. ქვემოთ) „ქართლი“ ეწოდებოდა უპირველეს ყოვლისა არმაზელ მეფეთა ტერიტორიას, რომელიც ძირითადად შეესაბამებოდა ძველ „ჰონთა ქვეყანას“ (არაგვის მარცხენა სანაპიროს გამოკლებით). აი, რას გვეუბნება „ქართლის ცხოვრება“ ორმეფობის

ხანის ქართლის მეფეთა საზღვრების შესახებ. ერთს ერგო: „ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთი, ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა...; სოლო არმაზით კერძი ქალაქი მტკუარსა სამხრით ქართლი, სუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკუარისა და კლარჯეთი ყოველი“ ერგო მეორეს (145, 43)

თუ ჩვენ არმაზელის წილს ქართლოსის ხანის ქართლის საზღვრებს შევადარებთ, დავინახავთ, რომ აქ იგივე ტერიტორიაზეა საუბარი „ყოველი კლარჯეთი“ სომხების ზღვამდე გადიოდა. შესაბამისად, შემატიანემ „ქართლოსის ქართლში“ ფაქტურად „არმაზელის წილი ქართლი“ ასახა, აზოს (ქართლოსის) ქვეყანა კი იყო მტკვრის სამხრეთით და არაგვის აღმოსავლეთით მდებარე პოლიტიკური გაერთიანება. მართლაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სკვითური ტომები აზოს მეთაურობით იმორჩილებენ რა მტკვრის მარჯვენა ნაპირის მხარეს, მავრდებიან არაგვის მარცხენა სანაპიროზე სერკში, სოლო შემდეგ აერთიანებენ „ქართულ ქვეყნებს“. იმორჩილებენ რა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ოთხი ქალაქის მამასახლისს, რომლის რეზიდენცია შესაძლოა იყო დღევანდელ უფლისციხეში.

ერთგვარად განსწავებულად გაიყო ქართლის ქვეყანა უკვე ორმეფობის პერიოდში. ამ შემთხვევაში საზღვარი გადიოდა არა მტკვარსა და არაგვზე, არამედ მსოლოდ მტკვარზე. საკუთრივ ორმეფობამ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, დაახლ. 70-80 წელი გასტანა, მაგრამ სომეხთა და რომაელთა მძლავრობის შედეგად ახ. წ. IV ს-ის მიწურულამდე ქართლი პერიოდულად ინლინებოდა მტკვარზე (მტკვრის სამხრეთის ქართლს ეუფლებოდნენ სომხები რომაელების მეშვეობით), ამიტომ ქართველთა ცნობიერებაში შემუშავდა მტკვარზე ქართლის ორად გაყოფის ტრადიცია: იმიერად და ამიერად; ზემოთ და ქვემოთ; მტკვრის ჩრდილოეთ და სამხრით. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ქართლს ასე იაზრებდნენ, საქართველოს ერთიანობის ხანამდე ანუ X- XI საუკუნეებამდე.

ქართლის ქვეყანა ქართველის ცნობიერებაში უძველეს ხანაში რომ სწორედ მტკვრის დინების გავლენით ჩრდილოეთად და სამხრეთად, ამიერად და იმიერად, ზემოთ და ქვემოთ გაიზარებოდა, ამის არაერთი მაგალითის მოყვანა შეგვიძლია „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი შრეებიდან და „მოქცევაჲ ქართლისას“ ქრონიკიდან.

„მოქცევაჲს“ ქრონიკაში ვკითხულობთ: „ორნი მეფენი დასხდნენ იმიერ და ამიერ; და მეფობდა ქარძამ არმაზს და მცხეთას ბრატმან... და მეფობდა იმიერ ფარსმან და ამიერ კაოზ და ა. შ. „ქართლის ცხოვრებაში“ კი იგივე ამბავთან დაკავშირებით ნათქვამია:

„მუსრანით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთი... არმაზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა სამსრით ქართლი“ (125, 82; 145, 43).

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემები. როდესაც მემატიანე ვითომდა „აღუქმანდრე მაკედონელის“ მოსვლას აგვიწერს, ის აღნიშნავს: „განუყო ლაშქარი თვისი და ყოველთა ამით ციხე-ქალაქთა გარემოადგინნა, და თვით დადგა მცხეთას და დაუდგინა ლაშქარნი იმიერ და ამიერ, ზემოთ და ქვემოთ, და თვით დადგა ქსანს ზედა, ადგილსა რომელსა პეკიან ნასტაკისი“ (145, 18).

ორმეფობის ხანის გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიას თუ გავისხელებთ, აშკარა გახდება, რომ აქაც „იმიერ“-ში და „ამიერ“-ში მტკვრის ჩრდილოეთით და სამხრეთით მდებარე ქართლი იგულისხმება. „ზემოთ“, რა თქმა უნდა, „ზენა სოფელია“ ანუ იმიერი, „ქვემო“-ში კი პირველი და ერთადერთი ხსენებაა „ქვენა სოფლისა“. აქამდე მხოლოდ „ზენა სოფლის“ ანალოგიით მიაჩნდათ, რომ „ქვენა სოფელიც“ არსებობდა (43, 354; 45, 327), მაგრამ წყაროებში ამ ტომონიმს ვერ ადასტურებდნენ. ზემოთ მოყვანილი ადგილის საფუძველზე თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართლი მტკვარზე იყოფოდა არა მარტო იმიერად და ამიერად, არამედ ზენა და ქვენა//ზემო და ქვემო სოფლებად. ქვემო სოფელი იმ ქრონიკისთვის, რომელსაც თავის ერთ-ერთ წყაროდ იყენებს „ქართლის ცხოვრების“ ბირველი მემატიანე, იყო ამიერი. ამგვარად, „ქვემო სოფელი“ არ უდრის გვიანდელ „ქვემო ქართლს“ ისევე როგორც „ზენა სოფელი“, როგორც ვნახეთ, არ მოიცავს გვიანდელ „შიდა ქართლს“. „ქვემო სოფელი“ ორმეფობის ხანის არმაზელ მეფეთა სამფლობელოა კლარჯეთითურთ. მცხეთელ მეფეთა ქვეყანა, სტრაბონისეული იბერია კი მოიცავდა „ზენა სოფელს“ ოძრხის ქვეყნითურთ. რაც შეეხება ჯავახეთის ანუ გვიანდელ წუნდის საერისთავოს, ორმეფობის დროს ეს ტერიტორია ორად იყოფოდა. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჯავახეთი (საკუთრივ ჯავახეთი) არტაანი და კოლა არმაზელის საგამებლოში შედიოდა, სოლო მტკვრის მარცხენა ნაპირის ჯავახეთი და არტაანი მცხეთელ მეფეს ემორჩილებოდა.

ყოველივე ზემოთქმულიდან სრულიად აშკარაა, რომ სომხური წყაროების გუგარქი იგივე არმაზელ მეფეთა ქართლია.

* შდრ. დ ბერძნიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, 1979, გვ. 17.

ასეთი გააზრების შემთხვევაში ჩვენთვის ვასაგება ხდება ამ სომხური გეოგრაფიული ტერმინის ეტიმოლოგიაც.

„გუგარქი“ ტერმინის წარმომავლობა მეცნიერთა შორის იწვევს აზრთა სხვადასხვაობას. მკვლევართა ნაწილს ტერმინი სკვითური ტომის „გოგ“-ის სახელწოდებიდან გამოჰყავს (219, 224), ზოგს კი ვარგართა სატომო სახელიდან. აკ. შანიძე ამ სახელწოდებაში მეგრულ-ქანურ სუფიქს არ“-ს გამოჰყოფს (237, 369).

ჩვენი აზრით, „გუგარქი“ ქართლის და ქართლის მცხოვრებლის აღნიშვნელი უძველესი ტერმინი იყო სომხურში. მან ეს ფართო მნიშვნელობა, როგორც ჩანს, მთელი ადრე შუასაუკუნეების მანძილზე შეინარჩუნა. ამის დასტურია თუნდაც იოანე დრასხანაკეტელის „სომხეთის ისტორია“, სადაც გუგარქის ზოგადად ქართლის მნიშვნელობით ხმარების არაერთი ფაქტია დადასტურებული. ტერმინი „გუგარქი“ აღნიშნული ფორმით სომხურში გვიანდელია ისევე, როგორც მისგან წარმოებული „გუჯარ“, „გუჯართი“ და „გუშარი“. ეს უკანასკნელი სომხური დამწერლობის ნიადაგზე „გუჯარის“ არასწორი წაკითხვიდან მოდის. როგორც ცნობილია, „ჯ“ და „შ“ ასო-ნიშნების მსგავსება სომხურ ხელნაწერებში ადვილად შეიძლება შეცდომის მიზეზი გამსდარიყო (189, 425). „გუჯარი“ კი „გუგარის“ არაბიზირებული ფორმა უნდა იყოს. ამ ტომონიმის უფრო ადრეული ფორმა შემოგვინახა სტრაბონმა. ესაა „გოგარენა“, რომელიც ჩვენ თავდაპირველი „გორგანის“ ტრანსლიტერაციად მიგვჩინია. „რ“ ფონემის გადაჯდომა გორგან-გოგარან საკმაოდ ხშირია და ენობრივ-ფონეტიკური თვალსაზრისით გამართლებულია. შდრ. თუნდაც თოგორმა//თორგომი, აზორკ//არზოკი, არტოშან//ათროშან//ითრუჯან. ასფაგურ//ასფარუგ, ფანაგარი//ფარაგანი, მუნხარი// მუნხანი და სხვ. ამგვარად, „გოგარან//გუგარქში“ უნდა დავინახოთ სომხური ტრანსფორმაცია ირანული ძირისა გურგენ//ვორგან-ის, რომელიც, როგორც ცნობილია, მოდის ირანული სიტყვიდან „ვირკან“ მგელი. ამ ირანული ტერმინით კი აღმოსავლურ და ირანულ სამყაროში ქართლის ქვეყანა და ქართლის სამეფო აღინიშნებოდა (162, 92-104). მართალია, „გურგან“ უფრო გვიანდელი, საშუალო სპარსულისთვის დამახასიათებელი ფორმა

* ამ საკითხისადმი მიძღვნილი ჩვენი სტატია: „ტერმინების „ვრაც“ (ქართული) და „გუგარქისა“ და „გუგარელის“ შინაარსის განმარტებისათვის იოანე დრასხანაკეტელის „სომხეთის ისტორიაში“ იბეჭდება ნ. მოშიაშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილ კრებულში.

უნდა იყოს, მაგრამ ფონეტიკური სახეცვლილებები ენაში ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონებში და დიალექტებში სხვადასხვა დროს ხდება და თან ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე ეს სამწერლობო ენაში დაფიქსირდება. ისიც ცნობილია, რომ მაგ. კასპიის ზღვასთან მიმართებაში ძველ ბერძნულ მწერლობაში პარალელურად თანაარსებობს ორივე ფონეტიკური ვარიანტი მისი ძველი სახელწოდებისა – ჰირკანიის ზღვა და გურგენის ზღვა, აქედან გურგენის ზღვა ადრევე გვხვდება. გარდა ამისა, არაა გამორიცხვლი, რომ ირანულ „ვირკანს“ პროტოსომები იმთავითვე „გორგანად“ წარმოსთქვამდნენ. იმ ფაქტით, რომ „გუგარქი“ სომხურში სწორედ „ქართლის“ იდენტურ ცნებას წარმოადგენდა, იხსნება ისიც, თუ რატომ არ იხმარება ქართულ წყაროებში ტერმინი „გუგარქი“. ისევე, როგორც ამავე წყაროებში XVII-XVIII სს-მდე არ გვხვდება „იბერია“. ორივე ამ ცნება-ტერმინს ქართულ ენაში „ქართლი“ ენაცვლებოდა და ასეც ითარგმნებოდა. მაგ. პეტრე ქართველი, ილარიონ ქართველი (იბერიელის ნაცვლად); ქართლის პიტაიხში გუგარქის ბდეშის// პიტაიხშის ნაცვლად. შენიშნულია, რომ „გუგარქი//გოგარენა“ წყაროებში ყოველთვის ერთსადაიმევე ტერიტორიას არ მოიცავს (44, 22). ჩვენი მოსაზრება „გუგარქისა“ და „ქართლის“ იგივეობის შესახებ ამ ფაქტს ადვილად ხსნის: გუგარქი მოიცავდა იმ ტერიტორიას, რომელიც ამა თუ იმ ეპოქაში სომხეთის მიერ ქართლის სამეფოსაგან იყო ჩამოჭრილი. ფაქტია, ეს ძირითადად მტკვრის სამხრეთ მხარეს შეეხებოდა. ამიტომაც განმტკიცდა ის სომხურ ცნობიერებაში მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქართლის აღსანიშნავად. გოგარენა// გუგარქის ამ მეორე, უფრო ვიწრო მნიშვნელობის დამკვიდრებას განსაკუთრებით შეუწყო ხელი ქართლის სამეფოს ორად გაყოფის შემდეგ მისი სამხრეთი ნაწილის, არმაზელ მეფეთა ქართლის სომხეთისადმი დაქვემდებარებამ (იხ. ქვემოთ).

აქვე გვინდა შეგვირდეთ ქართლისა და ქართლის სამეფოს აღმნიშვნელ მეორე სომხურ სახელწოდებაზე „ვირქ“. „ვირც აშხარპ“ (ქართველი, ქართველთა ქვეყანა). ეს სახელწოდება სომხურში შედარებით გვიან გაჩნდა გუგარქის//გოგარენას (გორგან) ანუ ქართლის სამხრეთი ნაწილის სომხების მიერ დაპყრობის შემდეგ რომაული იბერიის ანალოგიით. ქართლის ორად გაყოფისა და მისი ერთი ნაწილის სომხეთის მიერ დაქვემდებარების შემდეგ ქართლის სამეფო დარჩა მხოლოდ მცხეთელ მეფეთა საზღვრებში. ამას უწოდებდნენ რომაელები იბერიას ხოლო მის მეფეებს იბერიის მეფეებს. მცხეთელ მეფეთა ქართლი კი როგორც ქართულ, ისე სომხურ ცნობიერებაში გაიაზრებოდა როგორც მტკვრის მარცხენა.

ჩრდილო სანაპიროს ქართლი, ანუ ზენა სოფელი// ზემო ქვეყანა. ამგვარად, სომეხთა აზროვნებაში ბერძნულ-რომაული „იბერია“ ზუსტად დაემთხვა ქართული ზენა სოფლის სომხურ შესატყვისს „ივერის აშსარპინ“ (ზემო ქვეყანა): „ი ვერის“ (ზემო)→„ვერქ“ → „ვირქ“.

როგორც ვნახეთ, აზოს ხანის ქართლი როგორც პოლიტიკური ერთეული წარმოადგენდა „მცხეთის სამამასახლისოსა“ და „ჰონთა“. ანუ „სკვითური“ სახლების მიერ დაკავებული ტერიტორიის გაერთიანებას. როგორ ჩანს, ამავე ფარგლებში ექვემდებარებოდა ის „სპარსეთის ერისთავს“ ანუ აქემენიდური ირანის სატრაპს. ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აქემენიდური ირანის განადგურებით ისარგებლა მცხეთის სამამასახლისოს ადგილობრივი საგვარეულოს წარმომადგენელმა ფარნავაზმა (აქემენიდების მიერ მოკლული მცხეთის მამასახლისის სამარას საგვარეულოდან მისი გვერდითი შტოს წარმომადგენელმა „მისი შვილმა“ ამ სიტყვის უფრო არქაული, ფართო გაგებით) და თავი მეფედ გამოაცხადა.

თავი III

ალექსანდრე მაკედონელი და ფარნავაზი

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქართულ მატრიანებში ალექსანდრე მაკედონელის სახელთანაა დაკავშირებული მის ხანაზე ბევრად უფრო ადრე მომხდარი ამბები. ამავე დროს მკვლევარები არ ცდებიან, როდესაც სწორად მიიჩნევენ ძველ ქართველ ისტორიკოსთა მიერ ქართლის სამეფოს წარმოქმნისა და ფარნავაზიანთა დინასტიის მეფობის დასაწყისის დაკავშირებას ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობების პერიოდთან. მართლაც, ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აქემენიდური ირანის განადგურების შემდეგ შეიქმნა სამხრეთ კავკასიაში ქართლის სამეფოს წარმოქმნისათვის შესაფერისი პირობები.

ძველ ბერძენ ისტორიკოსებთან, მათ შორის დიოდორე სიცილიელთან (76, 108), რომაელ ისტორიკოს რუფუსთან (230, 127-128) და სხვებთან შემონახულია ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა

ისეთი აღწერები, რომელთა გაცნობის შედეგად ისტორიკოსს თავისუფლად შეიძლება გაუჩინდეს თვალსაზრისი ალექსანდრეს სამხრეთ კავკასიაში ლაშქრობის შესახებ. რომაელმა ისტორიკოსმა იულიუს სოლინი კი პირდაპირ გვეუბნება, რომ [ალექსანდრე დიდმა] დაიპყრო ანთა, არმენია, იბერია, ალბანია.... ვადაიარა ტავროსი და კავკასიონი (208, 123). ფაქტია, ამ შემთხვევაში სოლინი ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობების ჩვენამდე არმოღწეული ვერსიით ხელმძღვანელობდა.

არსებობს თვალსაზრისი, რომ ანტიკურ მწერლობაში ალექსანდრე მაკედონელის პონტოსპირა კავკასიაში მოხელის ვერსიის პოპულარიზაციას ხელი შეუწყო სტრაბონმა, რომელიც მისთვის ჩვეული სკეპტიციზმით მიუდგა ალექსანდრეს ინდოეთში ლაშქრობის ფაქტს და ასეთი შორეული ლაშქრობა ალექსანდრეს განდიდების მიზნით შეთხზულად გამოაცხადა. მეცნიერის თვალსაზრისი ამას შესახებ ასეთია: ბერძნულ მწერლობაში მოხდა პონტოსპირა კავკასიონის ინდოეთში გადატანა. შესაბამისად, სტრაბონი მიიჩნევდა, რომ ალექსანდრეს სინამდვილეში უღლაშქრია პონტოს კავკასიაში (150, 139-140).

ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ადრევე უარყო ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში მოხვლის ამბის რეალურობა (39, 77; 183, 53, 57-58; 68, 15, 16, 18).

ამჟამად ისტორიოგრაფიაში გაზიარებულია თვალსაზრისი, რომ უშუალოდ ალექსანდრე მაკედონელს სამხრეთ კავკასიაში არ უღლაშქრია (193, 668; 79, 17; 113, 152-154; 226, 105). აშკარაა, რომ ის იმყოფებოდა პირკანიაში და სამხრეთიდან მოხდგომია პირკანიის ანუ კასპიის წღვას.

ისტორიკოსები, უარყოფენ რა ალექსანდრეს ქართლში მოხვლის ფაქტს, სახს უსვამენ იმ გარემოებას, რომ ალექსანდრეს ლაშქრობების ამსახველ წყაროებში კავკასია ინდოეთის ირანისაგან მშიჯნავი მთათა სისტემის აღსანიშნავად იხმარება (დლეკანდ. გეოგრაფიული ნომენკლატურით პინდი-ქუშანის მთიანეთი). საერთოდ, როგორც ცნობილია, „კავკასია“ ირანული სიტყვიდან „კაპკაჰ“ მომდინარეობს, რაც ღიძ, მაღალ მთას აღნიშნავს (241, 54; 60. 36; 256, 202 კომენტ. 47). შესაბამისად, ირანულ სამყაროში და აქედან კი ბერძნულ მწერლობაში რამდენიმე კავკასია არსებობდა: თანამედროვე კავკასიონი და პინდი-ქუშანის მთიანეთი. კავკასიონის აღსანიშნავად ამ ირანულ სახელს „კაპ კოს“ ფორმით ხმარობს სებეოსი, რაც, ჩვენი აზრით, სებეოსის თავისი თხზულების სომხეთის ძველი ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაწილში რაღაც ძველ, ირანულენოვან წყაროზე

დამოკიდებულების მანიშნებელია¹ ისევე, როგორც მასთან და მოსე სორენელთან კასპიის ზღვასთან მიმართებაში ნახშირი სახელწოდება „დასავლეთის დიდი ზღვა“ მათი წყაროს ირანულენოვან სამყაროდან მომდინარეობაზე უნდა მიუთითებდეს. ასევე არსებობდა რამდენიმე „კასპიის კარები“, რომელიც, როგორც ცნობილია, ბერძნულ წყაროებში ყოველთვის სულაც არ ნიშნავს დარუბანდს (23, 139-140).

ერთი რამ სრულიად ცხადია, რომ ქართველ მემატიანეს ალექსანდრეს ქართლში მოსვლის ამბავი არც თვითონ შეუთხზავს და არც ზეპირსიტყვიერი გადმოცემის გზით არ შეუთვისებია, ეს მან ზოგიერთ ანტიკურ ავტორთა თხზულებების გაცნობის შედეგად მოგვაწოდა, სადაც საუბარია ალექსანდრეს მიერ კავკასიაში მოსვლის, აქ ქალაქების აღების, ჰირკანის ზღვის ნაპირას დაბანაკებისა და სხვა მსგავსის შესახებ. თუმცა ქრონოლოგიურად მან ეს ამბები არასწორად დაუკავშირა ქართლში აწოს „სკვითურ“- „ქართული“ სახლებით მოსვლის ხანას. დ. ბაქრაძემ შეისწავლა რა ანტიკურ ავტორთა (რუფუსის და სხვათა) ცნობები ალექსანდრე მაკედონელის კავკასიაში და, კერძოდ, ქართლში ლაშქრობის შესახებ, სრულიად სამართლიანად აღნიშნა: „თუ ამგვარი სიცრუე ყოფილა გავრცელებული საქართველოს გარეშე, არ უნდა იყოს გასაკვირველი ისიცა, რომ თვით ჩვენ მატიანეებში შემოუტანიათ იგი, როგორც ისტორიული ფაქტი“ (39, 77).

ქართული ისტორიოგრაფია შეეცადა ისიც დაედგინა, თუ რომელი ანტიკური ავტორის თხზულებით ისარგებლა „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანემ. ამ შემთხვევაში ყურადღება მიაქციეს იმას, რომ ალექსანდრე მეგვიპტელი ნიკტანების² ძეგადა გამოცხადებული. აღინიშნა, რომ აღნიშნული ფრაზა ალექსანდრეს ეგვიპტური წარმოშობის შესახებ მომდინარეობს ფსევდო კალისტენეს „ალექსანდრიანიდან“ (101, 255; 90, 106; 153, 232; 219, 38; 113, 152-153), ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანე კი სარგებლობდა აღნიშნული თხზულების J რედაქციით, რომელიც სწორედ ყველაზე მეტ სიახლოვეს იჩენს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტთან და რომელიც თარიღდება VII-VIII სს-ით (81, 37-45).

სებეოსი ორჯერ ხმარობს კვაკასიონის მთებთან მიმართებაში „კოკასის“ და სამჯერ „კაპკოსს“. ერთხელ თხზულების უძველესი ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაწილში, ერთხელ ირანის შაპის წერილის თარგმანში და ერთხელაც თეოდორ რშტუნისა და არაბთა ხალიფას მუავეას საუბრის გადმოცემისას (256, 53, 78, 169). აქედან ორი შემთხვევა ირანულ ენოქანი დედნის შედეგია, შესამე კი არაბულის.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ალექსანდრეს „მეგვიბტელის ნიკიტანების“ ძეობა „ქართლის ცხოვრებაში“ აშკარად გვიანი (IX-XI ს.) ჩამატებაა. ამის დასტურია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის შესავალი ნაწილი, სადაც ალექსანდრე სულაც არაა „მეგვიბტელის“ ეპითეტით შექცული.

აღნიშნულ თვალსაზრისს ალექსანდრეს „მეგვიბტელობის“ შესახებ იცნობს მოსე სორენელიც: „გადმოცემით ნექტანბოსი ეგვიბტელთა ეკანასკნელი მეფე იყო, ზოგიერთი მას ალექსანდრეს მამად მიიჩნევს. ამბობენ იმასაც, რომ კროუსოსის სანა ნექტანბოსისასზე ორასი წლით ადრე იყო, ხოლო ნექტანბოსისა, სომქნთა მეფის არტამეს პირველის დროსთან შედარებით, ორასზე მეტი წლით უწინარეს“ (171, 112). მიუხედავად ამისა, მოსე სორენელს დღეს მაინც, ძირითადად, VII ს-ის ავტორად მიიჩნევენ.

საერთოდ, ფსევდო კალისტენეს „ალექსანდრიანი“ მისი შექმნის დღიდან, როგორც ჩანს, დიდი პოპულარობით სარგებლობდა მთელ მანკობელ ადმოსავლეთში. ფირდოუსთან ალექსანდრე მაკედონელზე წარმოდგენილი თქმულების წყაროდაც ე. ბურტელსი ფსევდო კალისტენეს ამავე რომანს მიიჩნევს „მისი რომელიღაც ადმოსავლურ რიგზე გადაშუშავებული სახით“ (195, 25). ისე რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ ალექსანდრეს ქართლში მოსვლის „ახალი, გადაშუშავებული“ (ფსევდო კალისტენედან აღებული) ვერსია VIII-XI სს-ის ნებისმიერ შემესებ-რედაქტორს შეეძლო ჩაესვა.

ამგვარად, ალექსანდრე მაკედონელი ქართლში არ მოსულა, მაგრამ მან საკმაოდ ახლოს ჩაუარა ქართლს და სამხრეთ კასპისპირეთისა და პირკანის (გურჯანის პროვინცია) გავლით შეიქრა შუა აზიაში.

მიუხედავად ამისა, ანტიკურ ავტორთა თხზულებების გაცნობის შედეგად გვიანანტიკურ და ადრემუჰასაკუნოვან ქართულ ისტორიოგრაფიაში, როგორც უკვე ვნახეთ, იპკვიდრებს ადგილს ინფორმაცია ალექსანდრეს ქართლში მოსვლის შესახებ.

მოსე სორენელი ძველ ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ ამ მცდარ ცნობას, შესაძლოა, ქართული ქრონიკებიდან იღებს. ამის ვარაუდის უფლებას გვაძლევს ის, რომ ისტორიკოსი არაოქროს მოგვითხრობს ალექსანდრეს საქმიანობაზე საკუთრივ სომხეთში, უფრო მეტიც, როგორც ცნობილია, ალექსანდრემ მითრანე, ბერძნული წყაროების ცნობით, სწორედ სომხეთის სატრაპად დანიშნა. მოსე სორენელი კი ალექსანდრესთან მიმართებაში მოგვითხრობს მხოლოდ იმას, რაც ჩვენ გვეძლევა „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაში“, ოღონდ აზოს

ნაცვლად ასახელებს მიპრდატის (მითრანეს). შესაბამისად, ის ან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სარგებლობს უფრო ზუსტი და არქაული ქართული ქრონიკით, ვიდრე „ქართლის ცხოვრება“, და „მოქცევაჲ ქართლისა“, ან კიდევ ქართული ქრონიკები და მოსე ხორენელი ალექსანდრეს ქართლში მოსვლისა და აქ გამგებლის დანიშვნის ამბის თხრობისას ერთიდაიგივე, ჩვენამდე ვერმოღწეულ ბერძნულ წყაროს იყენებენ, ოღონდ უკვე ქართული ქრონიკები მათი თვალსაზრისის შესაბამისად მითრანეს აზოთი ცვლიან, რადგანაც ამ „ნაბუქოდონოსორის მიერ დატყვევებულ და გადმოსახლებულ იბერთა-ქართველთა“ წინამძღოლად მათ ადგილობრივი ტრადიციის მიხედვით აზო ეგულებათ. ასე შეერწყა ერთმანეთს ალექსანდრეს მიერ სომხეთის სატრაპად დამტკიცებული, ბერძნული მწერლობის მითრანე, და „ქართველთა“ ადგილობრივი ეთნარქი აზო.

ალექსანდრეს ქართლში მოსვლის შესახებ მოსე ხორენელი შემდეგნაირად მოგვითხრობს: „ხოლო კავკასიონის მთისწინეთში, სრდილოეთის ერისთავად (კოდმნაკალ) [სომეხთა მეფე ვალარშაკმა] დაადგინა დიდი და ძლევამოსილი გვარი, რომლის უფალით გუგარელთა პიტიახშები დაერქვათ. ისინი იყენენ შთამომავალნი დარეჰის ნახარარის მიპრდატის, რომელიც წამოიყვანა ალექსანდრემ და მთავრად დაუსვა ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ მოყვანილ იგერიელთა მოღვაძს“ (264, 113-114). როგორც ვხედავთ, აქ ქართული ქრონიკების მსგავსად გაერთიანებულია სამი ინფორმაცია: „ქალდეველთა მიერ (ნაბუქოდონოსორის მიერ) გამოსხმულნი პონნი“ (იგივე იბერები-ქართველები: ბერძნული ტექსტების „იბერებს“ სომ ძველი ქართული მწერლობა „ქართველებად“ თარგმნის!), ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში მოსვლა და საბოლოოდ ჯერ კიდევ ნაბუქოდონოსორის მიერ ქართლში „ტყვედ მოყვანილ იბერთა“ გამგებლად ალექსანდრეს მიერ დარიოსის სატრაპის მიპრდატის დაყენება“ (ქართული წყაროებით ალექსანდრე „პატრიკად“-„ერისთავად“

მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიის“ ქართულ თარგმანში აღნიშნულ ადგილას წერია: „კავკასიონის მთის მონიერდამირე მხარეს“ (171, 106-107). რაც არასწორია და ქართულად ტექსტის არაადეკვატურ აღქმას იწვევს. აღნიშნული ადგილის ქართულის თვალსაზრისით უფრო ზუსტი თარგმანი ეკუთვნის ზ. ალექსიძეს: „კავკასიის მთის წინ [მდებარე] სრდილოეთის მხარეთმყრობლად აწესებს...“ (12, 34წ).

თ. დუნდუა მოსე ხორენელის ცნობას „იგერიელებზე დარეჰის ნახარარის მიპრდატის“ დაყენების შესახებ თვით მოსეს შეთხზულად მიიჩნევს (80, 5წ). რაც არაა სწორი. მოსემ, როგორც ვნახეთ, ერთმანეთს შეუხამა ქართულ

- მ. ცხ., 18, 20 - აყენებს აზოს, რომელსაც მოჰყავს კიდევც იბერები ანუ ქართველები). რაც შეეხება „გუგარქს“ და „გუგარულთა პიტიახშს“, უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოსე ხორენელი ამ შემთხვევაში „გუგარქს“ მთლიანად ქართლის გავებით გაიაზრებს: ესაა კავკასიის მთის წინ მდებარე ქვეყანა, სადაც გუგარელები სახლობენ, რომლებსაც სომეხი ისტორიკოსი ნაბუქიდონოსორის მიერ გადმოსახლებულ „ტყევე“ იბერიელებთან აიგივებს.

მოსე ხორენელი აქ „დარეხის (დარიოსის) ნახარარს“ უწოდებს ალექსანდრეს მიერ დაყენებულ პიროვნებას, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ „პატრიკად“ და „ერისთავად“ მოიხსენიებს და მის შთამომავლებად მიიჩნევს გუგარქის ანუ ქართლის პიტიახშთა საგვარეულოს. უნდა ითქვას, რომ აღნიშნული პერიოდიდან ფრიად დიდი დროით დაშორებული მემატრიანე არაა ვასაკვირი, ურეველს ისტორიულ-გეოგრაფიულ ვითარებასა და ტერმინოლოგიას. ახ. წ. V-VII სს-ში ქართლის სამეფო სომეხისთვის „ვრაც აშპარხია“, ქართველი კი - „ვრაც“-ი. „გუგარულთა პიტიახშში“ კი ამავე ხანაში უკვე სულ სხვა ინსტიტუტია, ვიდრე ეს მოსე ხორენელს თავის წყაროში ეძლეოდა. მოსე ხორენელის ძველი წყაროს მიხედვით გორგან/გოგარენას პიტიახშში ეს იგივე ქართლის მეფეა, რომელიც სომხური პოზიციიდან „პიტიახშად“ იწოდებოდა ქართლის შესამე მეფის შირვანის არტაშეს I-ისადმი დაქვემდებარების, უფრო კი ქართლის მეოთხე მეფის ფარნაჯომის მოკვლისა და ქართლში არტაშესიან-ფარნავაზიანთა შტოს დამკვიდრების შემდეგ (შეადარეთ „ქართლის ცხოვრების“ დამოკიდებულება ეგრისისა და მისი დინასტიის მიმართ. ის ზომ ქართლის პოზიციის, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ხედვის გამომხატველია, შესაბამისად, ეგრისის მეფეები, რომლებიც ცალკეულ ისტორიულ ეპოქებში ქართლის სამეფოს მიმართ გარკვეულ ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ, უბრალოდ ქართლის ერთ-ერთ „ერისთავებად“ განიხილებიან). მოგვიანებით, ორმეფობის ხანაში დაახლ. ძვ. წ. 60-ახ. წ. 30 წწ. (იხ. ქვემოთ), როდესაც სომხები უშუალოდ იქვემდებარებენ

წყაროთა ცნობები ალექსანდრეს მიერ მოსულ-გადმოსახლებულ იბერებზე-ქართველებზე აზოს „პატრიკად“ დაყენების შესახებ და ბერძნულ წყაროთა ცნობები ალექსანდრეს მიერ სომხეთის სატრაპად დარიოსის მოხელის მითრანეს დაყენების თაობაზე. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ მოსეს წყაროში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აზოს ნაცვლად მითრანე ეძლეოდა და უკვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რომელიც იგივე წყაროთა სარგებლობდა, მოხდა უცნობი მითრანეს მისთვის უფრო ცნობილი „ქართველთა“ ქართლში მომყვანი აზოთი შენაცვლება.

არმაზელ მეფეთა ტერიტორიას, ქართლის მეფეთა სომხეთზე დამოკიდებულების ხარისხისა და მეტ-ნაკლები სუვერენული უფლებების შესაბამისად სომხები, როგორც ჩანს, განასხვავებდნენ ივერთა, ქართლის ანუ გუგარელთა დიდ და მცირე პიტიახშს, აქედან დიდი პიტიახში იყო მცხეთელი მეფე (მეტი სუვერენული უფლებების მქონე), ხოლო მცირე - არმაზელი (საკუთრივ სომხეთის ფარგლებში შეყვანილი და, შესაბამისად, ნაკლები სუვერენული უფლებების მქონე). მოსე ხორენელი ქართლის მეფე მირვან//მირიან II-ს (მირდატს - იხ. ქვემოთ) თავისი ძველი წყაროდან გამოიმდინარე იბერთა (ქართველთა) დიდ პიტიახშს უწოდებს (171, 111). სხვა საქმეა, რომ ის, როგორც ამას ქვემოთაც ვაჩვენებთ, ერთმანეთში ურეკს ახლო ისტორიულ პერიოდებში მოღვაწე ქართლის მეფე მირდატ II-ს იმავე სახელის მქონე პონტოს მეფე მირდატ//მითრიდატესთან. ყოველივე წყმთქმულის გათვალისწინებით, ადვილი მისახვედრია, საიდან მომდინარეობს არმაზის ცნობილ ბილინგვაში სერაფიტას მამის ტიტული „მცირე პიტიახში“. ახ. წ. II ს-ის ბოლოს ანუ ფარსმან III-ის და ქსეფარნუკის ხანაში არმაზელთა ტერიტორია ანუ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქართლი უკვე საუკუნეზე მეტი ხანი იყო, რაც ქართლის მეფეებს დაუბრუნდა (იხ. ქვემოთ), ხოლო ქართლის მეფეები კი კიდევ უფრო დიდი ხნის განმავლობაში აღარ წარმოადგენდნენ სომხეთის მეფესთან მიმართებაში „დიდ პიტიახშებს“, თუშკა ტიტული „მცირე პიტიახში“ არმაზელ პიტიახშებს მაინც შერჩათ თავად ქართლის მეფის კარზე.

ორმოციობის ხანაში ქართლის მეფეთა სომხეთის მიმართ დამოკიდებულებაზე და თან მცხეთელისა და არმაზელის დამოკიდებულების სხვადასხვა სტატუსზე მოგვითხრობს „ქართლის ცხოვრება“: „ხოლო ადერკასითგან ვიდრე ამით მეფობამდე იყვნეს მორჩილებასა შინა სომეხთა მეფისაჲსა და უმეტეს არმაზელნი მეფენი შეეწოდნენ სომეხთა ყოველთა მტერთა მათთა ზედა (145, 44).

საერთოდ, „პიტიახშის“ როგორც ტერმინის წარმოშობისა და მისი რეალური შინაარსის, ქართლის მეფეთა სამოხელეო აპარატში მათი ადგილის, ეთნიკური კუთვნილებისა თუ სხვ. შესახებ არაერთი თვალსაზრისია გამოთქმული (89, 302 და შემდეგ; 96, 20; 186 266-267; 59, 49-74; 51, 56-68). ვ. პენინგი ამ ტერმინს ქართლში ჯერ კიდევ აქემენიდურ ხანაში შემოსულად მიიხსენებს (244), პერცოველდი კი მას არშაკიდულ პართიაში წარმოქმნილად, პართიულიდან სომხეთში ვავრცელებულად და სომხურიდან კი უკვე საშუალო ირანულში შესულად თვლის (245, 15). ამ ტერმინს რომ მხარის, ქვეყნის მმართველის მნიშვნელობა ჰქონდა, ამას ყველა მკვლევარი იზიარებს. ვ. წერეთლის თვალსაზრისით, ეს ტერმინი ირანულ-სომხური

საერთოდ, მოსე ხორენელთან გუგარქთან და მის ტერიტორიულ ფარგლებთან დაკავშირებით (გუშარის და მისი ნაშვირის წილი) აშკარად ჩანს სსეადასსვა ეპოქის წყაროთა დანაშრეკება: გუშარის (თვით „გუშარი“, როგორც უკვე ზემოთაც აღვნიშნეთ, „გუჯარიდან“ შეცდომით მიღებული ფორმა, „გუჯარი“, „გუჯარეთი“ კი მხოლოდ არაბობის გავლენით შეიძლება წარმოქმნილიყო) და მისი ნაშვირის ერთიან წილში აშკარად იგვეყება ორმეყოობის ხანის (დაახლ. ძვ. წ. 60-ახ. წ. 25 წწ. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ქვემოთ) გუგარქის ანუ ქართლის საპიტაიწში, იგივე ქართული წყაროების „არმაზელ მუფეთა“ ქართლი; გუშარის ნაშვირის წილი კი, რა თქმა უნდა, უკვე V-VII სს-ის სამშვილდის საერისთავოა (14წ, 53).

რაც შეეება „ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ მოყვანილ ივერიელებს“, ბირველად მეგასთენესთან დამოწმებული და ბერძნულ სამყაროში გავრცელებული ეს თვალსაზრისი (82, 5წ-70), რომელსაც მოსე ხორენელი ევსევი კესარიელის თსზულებიდან ეცნობა, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ბაბილონისა და მიდიის საზღვრებიდან

წარმოშობისაა. ის შედგება ორი სიტყვისაგან pal (სომხრად „პელ“) თავი, და šarh (ašharh) ქვეყანა და შეესაბამება ქართულ ერისთავს. სომხურში მისი შესატყვისებია: „კოლმაკალ“, „გაგარაკალ“, „გაგარაპელ“, „უკსაკალ“. (163, 3წ-42). ამ თვალსაზრისის იწარებეს ვ. აბავეცი, ოლიონდ ის ფიქრობს, რომ სიტყვა ირანულად არ არსებობდა. ის ირანული ელემენტებისაგან შეიქმნა უკვე სომხურში ადგალობრივი ტერმინების - „კოლმაკალ“, „გაგარაპელ“ თარგმნის მიზნით (1, 823). ჩვენ საკუთრივ ტერმინის წარმომავლობა ნაკლებად გვაინტერესებს. შესაძლოა, ის მართლაც სომხურ სამყაროში წარმოიქმნა და შინაარსობრივად შეესაბამებოდა ქართულ „ერისთავს“. გავიხსენოთ, რომ „ქართლის ცხოვრება“ ეგრისის მეფეებს ქართლის პოზიციიდან და ვარკვეული ისტორიული პერიოდის რეალობიდან გამომდინარე ქართლის მეფის ერისთავად მოიხსენიებს. რაც შეეება მის რეალურ შინაარსს, სწორად მიგვანისა ნ. აღონციის თვალსაზრისი: «Блещих своего рода маленькие цари: владеющие территорией царств, прежде самостоятельных, но со времени Тиграна Великого пришедших гегемонно армянских царей» (189, 283). ქართლი ბირველად ექვემდებარება სომხეთის არტაშეს I-ის ხანაში, როდესაც, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ მირვან-მირდატ I სცნობს სომხეთის უზენაესობას. ამის შემდეგ ქართლის მეფეები სომხეთთან მიმართებაში ატარებენ იბერთა, იგივე გუგარულთა დიდი ბიტიაწშის ტიტულს. ქართლის ორად გაყოფის შემდეგ (ძვ. წ. I ს. 60 წლ-იდან ახ. წ. I ს. დაახლ. 30 წ-მდე) გაჩნდა ორი ქართლის მეფე ანუ სომხური პოზიციიდან გუგარქის ორი ბიტიაწში დიდი მცხეთელი მეფე და მცირე - არმაზელი მეფე.

სკვითების გამოდევნის და მათი კავკასიაში მოსვლის კიდევ ერთი ვარიანტია.

ამგეარად, ბერძნული წყაროების მიხედვით სომხეთში (198, 33; 23, 170), ხოლო მოსე ხორენელის მიხედვით კი ქართლში ალექსანდრე მაკედონელის მიერ „სატრაპად“ („ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით „პატრიკად-ერისთავად“) დაყენებული პიროვნება, რომელმაც აქ აქემენიდური მმართველობა ბერძნულ-მაკედონურით შეცვალა, იყო წარმოშობით ირანელი, დარიოს III-ის სატრაპიოელი მითრანე (მიბრდატი მოსე ხორენელთან). სწორედ მას ებრძვის ფარნაჯაზი, რომელიც წარმოადგენს მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლის ანუ „ზენა სოფლის“ (უფლოსის წილი ქართლი) საგვარეულოს. ის, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, დაახლოებით ძვ. წ. V-IV სს-ის მიჯნაზე აქემენიდებთან ბრძოლაში დაღუპული ოთხი „ქალაქის“ ერთობის უფლის (მცხეთის მამასახლისი) -სამარას „ქმის შვილია“. თვით სამარაც უფრო ადრე (აზოს მოსვლამდე) ჩრდილოეთიდან სამხრეთ კავკასიაში შემოქრილი და ძვ. წ. VII ს-ში ცენტრალურ კავკასიაში სახელმწიფოებრივი გაერთიანებების წარმოქმნელი კიმერიული ტომებისა და სასლების წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. ამ საგვარეულოს ინდოევროპულ-ირანულ სამყაროსთან სიახლოვეზე შეტყვევებს თვით სამარას, ფარნაჯაზისა და ამ დინასტიის უკლებლივ ყველა წარმომადგენლის საკუთარი სახელები და ის არქაულ-მანდეანური კულტურა, რომელიც ნასანური ანუ „მოდერნიზებული მანდეანობის“ პარარელულად ეძლევათ არქეოლოგებს ქართლის არქეოლოგიური კვლევისას (58, 27). ამ კონტექსტში ანგარიშგასაწევია „მოქცევაჲ ქართლისას“ ინფორმაცია, რომლის მიხედვითაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აშკარაა, რომ აზოს მოსვლის დროს (რომელიც ვითომ ალექსანდრე მაკედონელს შემოჰყვა), მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ოთხი ქალაქის

მოსე ხორენელს, როგორც ვხედავთ, ქართლის შეყვების, იგივე იბერთა. გუგარულთა ბღუშების საგვარეულო, სწორედ ამ მითრანედან გამოჰყავს. რაც თავისთავად, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არ ეწინააღმდეგება „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციას (ეგულისხმობთ პირველ ნებროთიან მიუყეს. საურმაგის სიძეს მირვანს, ის. ქვემოთ). მაგრამ სომეხი ისტორიკოსი ერთმანეთში ურევს და ერთმანეთთან აიგივებს რამდენიმე ისტორიულ პიროვნებას, კერძოდ, საურმაგის სიძესა და ქართლის მესამე მიუყე მირვან-მირდატ I-ს (შესაძლოა, მისი სახელის ფორმაც მიჰრი, მიბრდატი იყო ისევე, როგორც ფარნაჯომის ვაჟის მირვანის შემთხვევაში. ამაზე ქვემოთ იხილეთ უფრო დაწვრილებით) ფარნაჯომის ვაჟს, ქართლის მეოთხე მიუყეს მირვან-მირდატ II-სა და პონტოს მიუყეს მითრიდატე VI-ს.

გამგებელს ეწოდება „ბუნ თურქთა“ და არ ქართველთა უფალი, როგორც ეს უკვე „ქართლის ცხოვრების“ შემატიანეს ჰვლინია. ამ საკითხთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ განვიხილოთ ის ყოფი-
 კულტურული გარემო, რომელიც ქართული წყაროების მიხედვით
 ვითომდა „აღიქსანდრეს“ ქართლში მოსვლის ხანისთვის აქ სუფევდა.
 რა არის ის ადათ-ჩვევები, რომელიც ძვ. წ. VI-IV სს-ში სამხრეთ
 კავკასიაში მცხოვრებ ტომებს ახასიათებდათ, რომელთა ახლო გა-
 ცნობამ ელინისტური ეპოქის დასაწყისში ბერძნების გაკვირვება
 გამოიწვია და მათ მიერ გააზრებულ იქნა როგორც განსაკუთრებული
 „სიველური“ (როგორც ჩანს, ძველმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ
 სწორედ ბერძნული მწერლობიდან შეითვისა ცნობა აღიქსანდრე
 მაკედონელის ხანამდე ქართლში მცხოვრები მოსახლეობის
 „სიველურის“ შესახებ). „ქართლის ცხოვრება“ ასე აგვიწერს ამ ზნე-
 ჩვეულებებს: „...ბოღსა ყოველნი ქართველნი უბოროტესნი ყოველთა
 ნათესავთა ხჯულითა, რამეთუ ცოლ-ქმრობისა და სიძვისათვის არა
 უჩნდა ნათესაობა, ყოველსა სულიერსა ქამდეს, მკუდარსა შესქამდეს,
 ვითარცა მსეცნი და პირუტყვისი, რომელთა ქცევისა წარმოთქმა უნს
 არს.“ (145, 17). „მოქცევაჲ ქართლისას“ მიხედვით: „ყოველსა
 ხორციელსა ქამდეს და სამარე მათი არა იყო, მკუდარსა შექამდეს“.
 (125, 81). იგივე ჩვევები გარკვეულ პერიოდში გავრცელებული
 ყოფილა სომხეთშიც. მოსე ხორენელის ცნობით: „წრილოელთა
 მსგავსად ჩვენშიც ქამდნენ ლეშსა და მისთანებს. არტაშესის ხანაში
 ყოველივე ეს მოწესრიგდა“ (171, 147). ქართულ წყაროებში დაცული
 ცნობა „ქართველთა“ „ველური“ ზნე-ჩვეულებების შესახებ სპეცია-
 ლურად განიხილა ვ. დონდუამ. ის მთელ რიგ საინტერესო თვალ-
 საზრისებს გვთავაზობს „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ზემოაღ-
 ნიშნული ცნობის წარმომავლობის, ლეონტი მროველის მიერ
 ტერმინების „ქართველთა“ და „ქართლოსიანთა“ განსხვავებული
 შინაარსით ხმარების და სხვ. შესახებ (79, 15-30). მაგრამ ამ
 შემთხვევაში ჩვენ ნაკლებად გვაინტერესებს საკითხი, თუ კონკ-
 რეტულად ქართლის მოსახლეობის რომელ ჯგუფს მიიჩნევს
 ქართველი შემატიანე ამ ველური ჩვევების მატარებლად. ამჟამად
 შევეცადებით წარმოვანინოთ, თუ რა ხასიათისაა თვით ეს ადათ-
 წესები. აშკარაა, რომ „ქართლის ცხოვრების“, „მოქცევაჲ
 ქართლისას“ და სომეხი ისტორიკოსის ცნობები ერთი გარკვეული
 ინფორმაციის ვარიაციებია. ეს ინფორმაცია კი შეიცავდა აღწერას
 ადათ-ჩვევებისა, რომელიც შემდეგი მთავარი ელემენტებისაგან შე-
 დგება: 1. ცოლ-ქმრობისთვის და სიძვისას ანუ ქალსა და მამაკაცს
 შორის სასიყვარულო ურთიერთობისას ანგარიში არ ეწყოდა ახლო

ნათესაობას; 2. მკვდრებს არ მარხავდნენ ანუ სამარეს არ თხრიდნენ; 3. ყოველსა სულიერსა ქამდნენ, მკვდარსაც ქამდნენ. მკვდრის ქამა, რა თქმა უნდა, გვიანდელ მწერალ-გადამწერთა დამახინჯებაა. მაგრამ ეს დამახინჯებული აღწერა გარკვეული ადამიან-ჩვეულებისა შემორჩა თავისი უჩვეულობისა და ოდიოზურობის გამო. სინამდვილეში, თუ ჩვენ შემოთ ჩამოთვლილ ზნე-ჩვეულებებს დავუკვირდებით, ვნახავთ, რომ საქმე გვაქვს ძვირფას ეთნოგრაფიულ მასალასთან, რომელიც არქაულ-მაზდეანურ ადამ-წესებს აგვიწერს. როგორც ცნობილია, მაზდეანურ სამყაროში ცოლ-ქმრობა ანლო ნათესაგებს (და-ძმას, მამა-შვილის) შორის ჩვეულებრივი რამ იყო. მაგალითისთვის მეორე სასანიანი შაჰის შაბურ I-ის დასახელებაც კმარა მას ზომ ცოლად ჰყავდა საკუთარი ქალიშვილი ატურანახსიტი (211, 101); მაზდეანები მკვდრებს არ მარხავდნენ. მაზდიანობის ადრეულ, არქაულ პლასტებში ცნობილია მკვდრების ხეებზე დაკიდება, ცხოველთა საჯიჯგნად დაგდება და სხვ. მსგავსი. ყოველივე ეს სულის სხეულიდან სწრაფი გამოთავისუფლებისთვის კეთდებოდა. ამგვარად, ის, რასაც ანტიკური მწერლები და მათგან ნასაზრდოები ადრე შუასაუკუნოვანი ქართულ-სომხური წყაროები აგვიწერენ და რაც მათ თავიანთი ცივილიზაციის გადასახედიდან საშინელ სიველურედ მიანიათ, სხვა არაფერია, თუ არა მაზდეანური ცივილიზაცია. კიმერიული ტომების აქ სახლობის უტყუარ მაგალითად გამოდგება ტომონიმიკაც. გეოგრაფიული სახელი თრიალეთი თრელთა სატომო სახელიდან მომდინარეობის. ამ ტომს გ. მელიქიშვილი სკვითურ ტომად თვლის. ამჟამად მეცნიერთათვის, როგორც შემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მტკვარზე კიმერიული სახელმწიფოს არსებობის ფაქტი დავას არ იწვევს (202, 30; 167, 87-96). თრელებიც კიმერიულ ტომებად არიან მიჩნეულნი (202, 132). რა თქმა უნდა, ელინისტური ხანის დადგომისთვის ქართლში სამხრეთიდან თუ ჩრდილოეთიდან მოსულ-ჩამოსახლებული სკვითურ-კიმერიული სახლები და ტომები დიდი ხნის გათქვეფილმერწყმული იყვნენ ადგილობრივ მოსახლეობასთან. თუმცა, როგორც შემოთ აღვნიშნეთ, ხელოვნურად ხდებოდა ვაბატონებული ფენის შიგნით არქაული, ირანულ-სკვითური ენის, როგორც სარწმუნოებრივი ენის შენარჩუნება.

ქართლის პირველი მეფე რომ ფარნავაზი იყო, ამაზე დღეს არავინ დაობს. ფარნავაზი როგორც მეფე მოხსენებულია მოსე ხორენელთან სომეხ ძველ მეფეთა ჩამონათვალში, ვარდა ამისა ფავსტოს ბუზანდი იხსენიებს ქართლში ფარნავაზიანებს (233, 162), სებოსი ასახელებს არტაშეს I-ის გვირგვინის დამდგმელად ბაგარატ

ფარნავაზიანს⁶ (256, 54) და სხვ. (120, 48-60). სომხურ წყაროებში სახელის ფორმა ფარნავაზი, გვიანდელია და ქართული მწერლობიდან მომდინარეობს. ასეთი გვიანდელი ფორმა ამ სახელისა დასტურდება არმავის ბილინგვაში. ტაციტუსმა შემოგვინახა ამ სახელის უფრო არქაული ფორმა - ფარნაბაზა. ფარნაბაზა ირანული სიტყვაა და ირანული ენის ნიადაგზე იხსნება. თ. ჩხეიძეს მოჰყავს ამ სახელწოდების შემდეგი ახსნა: „ბედნიერი ხელის მქონე“ (160, 47). „ბაზა“ ნიშნავს ხელს, „ფარნა“ კი ბრწყინვალეს. ამდენად, „ფარნაბაზა“ სიტყვასიტყვით ქართულად „ბრწყინვალე ხელს“ აღნიშნავს. „ხელი“ ძალაუფლების, ხელისუფლების სიმბოლოა. შეადარეთ ქართული სიტყვა „ხელისუფალი“ და მისგან წარმოებული „ხელისუფლება“. ბრწყინვალეა კი სიმწიფეს განაპირობებს, მისგანაა დეტერმინირებული (მზის ბრწყინვალეებიდან მომდინარეობს ნაყოფთა სიმწიფე). ამგვარად, „ფარნაბაზას“ ზუსტ ქართულ შესატყვისად, ქართულ თარგმანად ჩვენ ქართული სიტყვა „ხელ-მწიფე“ გვესახება.

შესაბამისად, ჩვენი აზრით, „ფარნაბაზა“ ქართლის ისტორიის არქაულ ეტაპზე (ძვ. წ. VI-I სს.) არ წარმოადგენდა კონკრეტულ სახელს (ის ასეთად იქცა ბევრად უფრო გვიან ისევე, როგორც „ბაკური“ ირანულ. ღვთის შვილი, ძე ღმრთისა. „ქენბაკური“ სომხ. ჩინეთის მბრძანებელი და სხვ. მსგავსი - 15, 145) და იმ ქართულ-სკვითურ-კიმერიულ სამყაროში ხელმწიფის, მეფის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო. ფარნაბაზათა საგვარეულო კი იყო სამეფო „სახლი“, ანუ ის საგვარეულო, რომელსაც ქართლში შეფობა ეყრდა. იგივე სტრატონისეული „პირველი გენოსი“. ამავე დროს „ხელ-ნათელობა“, „ხელმწიფობა“ უმაღლესი დიქროსის, ქვეყნის მეუფის აპურამაზდას ატრიბუტებია. ამაზე ცოტა ქვემოთ გვექნება საუბარი.

„ქართლის ცხოვრება“ ალექსანდრე მაკედონელის მახლობელ აღმოსავლეთში, კერძოდ, სამხრეთ კავკასიაში (კონკრეტულად ქართლში) ლაშქრობების ფონზე, მოგვითხრობს, თუ როგორ გახდა ახალგაზრდა, მშვილდოსანი ქაბუკი - ფარნაბაზა ანუ ხელმწიფე-მეფე. დიდი ხანია შენიშნულია, რომ „ფარნავაზის ცხოვრება“ ზეპირსიტყვიერ ვადმოცემებს ეყრდნობა (27, 34-41, აქვე იხ. საკითხის ისტორიოგრაფია). უდაოა, ქართლში არსებობდა თქმულებათა ციკლი ქართლის პირველ მეფეზე, მის საქმიანობაზე და გამორულ ბრძოლებზე (37, 72-93; 38), რამაც ადრევე, ჯერ კიდევ პართულ-

⁶ სებოსთან ტექსტში მოხსენებულია ბავარატ ფარავაზიანი, რაც, როგორც ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, ფარნავაზიანის დამახინჯებაა (120, 48-60).

სასანურ ეპოქაში მიიღო წიგნიერი გაფორმება (ხ. აღუქისიქ თსზულებიშ შექმნის ხანად ახ. წ. II ს. მიინწევს 12, 157). გარდა ამისა „ქართლის ცხოვრების“ შემატყიანეს სელთ პქონდა ფარნავაზიანთა ხასლის საოჯახო-სამეფო ქრონიკა, რომელსაც ჩვენ პირობითად „არმაზულ ქრონიკას“ ვუწოდებთ (იხ. ქვემოთ). შემატყიანემ შეაზავა ქრონიკის მონაცემები „ფარნავაზის ცხოვრების“ თქმულებისმიერ ვარიანტს, რითაც ქართლის პირველი მეფის ცხოვრების ამსახველი მოთხრობა უფრო მოშნიდევკლად აქცია. ხალსური თქმულებების ენა ყოველოვის გარკვეული სიმბოლოებითი ბერირებს. მაგ. ცნობილია, რომ მშვილდოსანი, მონადირე ეთნარქები და ბელადები ძირითადად მომთაბარე-შესაქონლე ტომებზე მიგვითითებენ. გარდა მონადირეობა-მშვილდოსნობისა, ყურადღება უნდა მიექცეს ფარნავაზის ვითომდა აღრეულ ბავშვობაში კავკასიონის მოებში შენიზენისა და შემდგომ ჭაბუკობაში უკვე კავკასიონიდან ქართლში დაბრუნების ფაქტს. მოთხრობის მიხედვით მისი ცოლი დურმუკია და მისი ძირითადი დასაყრდენიც მთის მოსახლეობაა. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ ელინისტური ხანის დასაწყისისთვის (ძვ. წ. IV ს-ის 30-იანი წლები) შიდა ქართლში, უფრო სწორად „ზენა სოფელში“ (უფლოსის წილი ქართლი), გარკვეულ ეთნო-დემოგრაფიულ ძერებს უნდა პქონოდა ადგილი. ჩვენს აზრით, ამ პერიოდში კავკასიონის მოებიდან ბარში კვლავ ხდება ჩამოწოლა იმ სკვითურ-კიმერიული „სახლებისა“, რომლებიც აქემენიდურმა ირანმა, როგორც შემოთ ვნახეთ, ნაწილობრივ აქედან გააძევა ქართლში თავისი ბატონობის დამყარების პერიოდში (დაახლ. ძვ. წ. V ს-ის მიწურული).

ამ ფაქტზე, რომ ქართლის პირველი ფარნავაზა, ანუ სელმწიფე მართლაც „ზენა სოფლის“ შამასხაღლისის სამარას საგვარეულოდან იყო, შეტყველებს შემდეგი გარეპოება: „ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნავს: „ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერძი დიდი სახელსა ზედა თვისსა: ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარსულად არმაზი ერქუა“ (145, 25). მართლაც, „სამარა“ მარჯვნიდან მარცხნივ ანუ არამეული წესით წაკითხვის შემოსვებაში, არამასია. არმაზის წარმომავლობასთან დაკავშირებით ისტორიოგრაფიაში არა ერთი თვალსაზრისია გამოთქმული. თავდაპირველად მისი კავშირი ირანულ მარხიანობასა და აპურამარხდასთან შეცნირებში კამათს არ იწვევდა (263, 191; 214, 4-5). ივ. ჯაქახიშვილმა აღნიშნული თვალსაზრისი არ უარყო, მაგრამ შესაძლებლად მიიჩნია ვარაუდის დაშვება, რომ: „იქნებ აქ ქალდაურ მეფეთა შორის მიღებულ სახელ „არამე“-ს ნაშთთან გვიკონდეს საქმე“ (178, 109). არმაზის შესხურ-სეიური

მთვარის ღვთაება არმა-საგან წარმომავლობის თეალსაწრისი გამოთქვა ა. ბოლტუნოვამ (196, 236-240). ამჟამად ეს იდენტიფიკაცია საყოველთაოდაა გაზიარებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში (219, 112, 229, 287; 220, 420-421; 25, 178). ზემოთ მოყვანილი მსჯელობა აშკარას ხდის, რომ ქართლში ფარნავაზის მიერ აღმართულ არმაზის კერბს არფერი შეიძლება ჰქონდეს საერთო წესურ ღვთაებასთან. ის არამასების (სამარა) საგვარეულო კერბია. მათი საგვარეულოს ღვთაებრივი წარმოშობის სიმბოლო. მეორე მხრივ, თვით ამ საგვარეულოს სახელი არამასი/არმაზი, აპურამაზდადან მომდინარეობს (15, 23, 26, 431). უფრო ზუსტად, არმაზების საგვარეულოს საკუთარი თავი, როგორც ჩანს, აპურამაზდადან გამოჰყავდა. ამასვე უნდა უკავშირდებოდეს მათი ხელ-ბრწყინვალება, ანუ ხელ-მწიფობა - ფარნავაზობა. ამ ქრილში გასაგები ხდება „ქართლის ცხოვრების“ მქატიანის სიტყვები, რომ „ფარნავაზს სპარსულად არმაზი ერქვა“. ამით მქატიანეს სურს აღნიშნოს, რომ ის, რასაც ჩვენ „ქართულად“ ფარნავაზს ვუწოდებთ სპარსულად არმაზი-აპურამაზდააო. ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს არქაულ მაზდაისურ რწმენა-წარმოდგენებთან, რაც ცალკე კვლევის საგანია და ამჟამად ჩვენი ინტერესების სფეროს სცილდება. ჩვენი თვალსაწრისის განსამტკიცებლად მოგვყავს არმაზის ბილინგვის არამეული ტექსტი, რომელიც ამ ბოლო ხანებში შემოთავაზებული კ. წერეთლისეული შესწორებების გათვალისწინებით შემდგენიარად უღერს: „მე ვარ სერაფიტი ასული ზევას მცირისა, ფარსმან მეფის პიტთანშისა, მეუღლე იოდმანგანისა, რომელიც იმარჯვებდა და ამრავლებდა ადრე გაკეთებულ საგმირო საქმეებს, და არის ეზოსმოდვარი ქსეფარნუგ მეფისა, ძე აგრიპასი, ეზოსმოდვრისა ფარსმან მეფისა, რომელმაც სძლია მძლეველნი, რაც ფარნავაზმა ვერ დაასრულა. და ასე სერაფიტი იყო კეთილი და ლამაზი, რომლის მსგავსი არავინ იყო ხილამაზით და გარდაიცვალა 21 წლისა“ (164, 48). ისმის კითხვა: ვინაა ეს ფარნავაზი, რომელიც მოიხსენიება ზემოთ მოყვანილ წარწერაში? ამ სახელწოდებით საქართველოს ისტორიაში ცნობილია ორი მეფე: 1. ქართლის სამეფოს დამაარსებელი და ძვ.წ. IV-III სს-ში მოღვაწე და 2. ძვ. წ. 35 წ. ამბებთა დაკავშირებით დიონ კასიუსთან მოხსენიებული. ეს უკანასკნელი, სრულიად გამორიცხულია, რომ იგულისხმებოდეს, ვინაიდან, როგორც ქვემოთ ვნახავთ ის იყო მხოლოდ „ნახევარი ქართლის“ მეფე (სომხური და ქართული წყაროებით ის ცნობილია ფარსმანის სახელით), კახის (აკეოსი) მეწყვილე, რომელიც სომხებთან ბრძოლაში დამარცხდა, ტერიტორიის ნაწილი დაკარგა და ასე შემდეგ (იხ. ქვემოთ). მაგრამ

სანტერესო ისაა, რომ აქ სრულიად გამორიცხულია ფარნავაზ I-ის მოხსენიებაც და არა მარტო 5 საუკუნით დაშორებულობის გამო, რაც, რა თქმა უნდა, ერთგვარ უხერხულობას მაინც ქმნის. არამედ იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ წარწერაში ფარნავაზი „მეფის“ „mlk“ ტიტულის გარეშეა მოხსენიებული იმ დროს, როდესაც ორივე მეფე: ფარსმანიც და ქსეფარნუგიც მეფის ტიტულით მოიხსენებიან. ამ შეუსაბამობას მშვენივრად ხედავს ოვით კ. წერეთელი. ამიტომ მკვლევარი აღნიშნავს: „ისმის კითხვა, სომ არ იგულისხმება ჩვენს წარწერაში არა მეფე ფარნავაზი ძვ. წ. III ს-ისა, არამედ წარწერის თანადროული ქართლის მმართველის სპასპეტი ფარნავაზი? მაშინ მოიხსნება ის სიროულებიც, რასაც ქმნის ფარნავაზის (prwš-ის) მოხსენიება მისი ტიტულის („mlk“-„მეფე“) გარეშე“ (164. 36). დაყენებით თავი იმას, რომ თავისთავად ჯერ კიდევ საკვლევი რამდენად სწორია „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაცია ფარსმან ქველის სპასპეტის ფარნავაზობის შესახებ; გარდა ამისა, ფარსმან ქველი I საუკუნის მოღვაწეა - მითრიდატე იბერიელის ძე და 75 წ. მცხეთის წარწერაში მოხსენიებული მითრიდატე იბერიელის შამა (ამ საკითხზე დაწვრილებით იხ. ქვემოთ), შესაბამისად, იმავე ეპოქას მიეკუთვნება მისი სპასპეტიც, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებით ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ აქტიურ მონაწილეობას იღებს ერთი მხრივ, ფარსმანის მეორე ცოლს აშაზასპუხისა („ქართლის ცხოვრების“ ლადანა) და მცირეწლოვან მიხრიდატეს და, მეორე მხრივ, ლადამ//რადამის ძესა და მის მომხრეებს შორის ტანტისთვის გამართულ ბრძოლაში (იხ. ქვემოთ). მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, წარწერაში მეფის დამსახურების შედარება „ვილაც“ სპასპეტის ღვაწლთან ხომ შკრეხელობაა! საკითხი ბევრად უფრო გამართივდება, თუ აღნიშნულ ტექსტში „ფარნავაზის“ ნაცვლად მის ქართულ შესატყვისს ვიხმართ: „ძე აგრნაპსა, ესოსმოძღვრისა ფარსმან მეფისა, რომელმაც სძლია მძლეველნი, რაც მანათობელმა ხელმა (ბრწყინვალე ხელმა) ვერ დაასრულა“. ჩვენის აზრით, ძნელი მისახვედრი არაა, რომ აქ აპურამაზი და ბნელ ძალებთან მისი მუდმივი ბრძოლა იგულისხმება. კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ

ჩვენ ეს გვიანი ხანის (VII-VIII სს.) მემატინის აღრევად და ფარსმანის რელიგიური სახელის „ფარნავაზის“ მის მიერ შეცდომით სპასპეტის სახელად გააზრებად მიგვანია. მსგავსი აღრევები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მრავლადაა „ქართლის ცხოვრებაში“ ისევე, როგორც აღრე შუა-საუკუნეების სხვა ხალხების, მაგ. სომხების ანალოგიურ მატანეუბსა თუ ქრონიკებში.

„ქართლის ცხოვრების“ სიტყვები, რომ „ფარნავაზი“ სპარსულად (ანუ ირანულ სარწმუნოებაში) არმაზს (ანუ აპურამაზდას) ნიშნავს.

ამგვარად, ფარნაბაზა//ფარნავაზი იმ ძველ ქართულ-კიმერიულ-სკვითურ სამყაროში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საერთოდ მეფის, ხელმწიფის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო. თვით ხელმწიფე-მეფე კი იდენტიფიცირებოდა აპურამაზდასთან. სხვაგვარად, ფარნაბაზა აპურამაზდას (ურმიზდი//ორმიზდი//არმაზდი) სინონიმურ ცნებად გაიზარებოდა. რაც შეეხება ქართლის პირველ ფარნაბაზას - მეფეს, მას თავისი რელიგიური სახელწოდების გარდა ბერძნული წყაროების მიხედვით „საერო“ სახელი ფარსმანი უნდა რქმეოდა. არიანე თავის „ალექსანდრეს ანაბაზისში“ მოგვითხრობს, რომ ინდოეთში ლაშქრობის წინ, შუა აზიაში დგომის დროს (დაახლ. 329-27 წწ.), „ალექსანდრესთან მოვიდა ფარსმანესიც, სორანქმელთა მეფე 1500 მხედრით. ფარსმანესმა თქვა, რომ ის ცხოვრობს კოლხთა მოდგმისა და ამასონი ქალების მეზობლად და, თუ ალექსანდრეს სურს თავს დაესხას კოლხებსა და დაიმორჩილოს ექსინის პონტომდე რომ ვრცელდებიან ის ტომები, ის ჰპირდება, რომ იქნება მისი მეგზური და მოუშადებს ლაშქრისათვის პროვიანტს. (ალექსანდრემ) ფარსმანესი შეაქო და მასთან მეგობრობა და მოკავშირეობა დაამყარა, მაგრამ უთხრა, რომ ახლა არა აქვს დრო პონტოსზე გალაშქრებისა ხოლო აზიას რომ დაიპყრობს, დაბრუნდება ელადაში, იქიდან კი პელესპონტისა და პრომონტიდის გავლით შეიჭრება პონტოს შიგნით და მოიხმარს მთელ თავის ძალებს, როგორც საზღვაოს, ასევე სასმელეთოს. იმ დროისთვის სოხოვა ფარსმანს შეესრულებინა თავისი დაპირება, რომლებიც ახლა აღუთქვა“ (23, 178; 179, 147). ამგვარად, არავითარ ეჭვს არ შეიძლება იწვევდეს ის ფაქტი, რომ აღნიშნული ფარსმანი კოლხეთის მეზობელი ქვეყნის

ამ კუთხით გასაგები ხდება, რომ აზოსაც ფარნაბაზა უნდა რქმეოდა. გავისხეხოთ, რომ ქართლდსი, რომელიც, როგორც ზემოთ უკვე ვაჩვენეთ, იგივე აზოა, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ერთბირთვულად მმართველობს, ხოლო მისი ძის მცნეთოსის გარდაცვალების შემდეგ, ქვეყანა იშლება. ეს აზო-ქართლოსი „მოქცევაას“ მიხედვით იყო ქართლის პირველი ხელ-მწიფე ანუ ფარნაბაზა. იმიტომაც არის ფარნავაზი სომხურ წყაროებში ნაბუქოდონოსორის ხანის მოღვაწე. რაც შეეხება მის სომხეთის მიუყვად გამოცხადებას, ესეც იქიდან მომდინარეობს, რომ ის წყარო, საიდანაც როგორც მოსე ხორენელი, ისე სებუოსი იწერენ სომეხთა უძველეს ისტორიას, იგივეა რომლითაც სარგებლობენ ქართული მატრიანეებიც, ხოლო ამ წყაროს ტექსტი კი აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიაში სკვითური სახლების მოსვლასა და განსახლებაზე მოგვითხრობდა.

მეფეა და არა ხორეზმის. რამ გამოიწვია ეს აღრევა, ძნელი წათქმელია. შესაძლოა, არიანეს წყაროში ხორასნის მეფის მოსვლის ამბავიც იყო მოთხრობილი და სიუჟეტის ამოვარდნის შედეგად, „ხორასნის მეფე“ და იბერიელი ფარსმანი ერთმანეთს გადააბა. საინტერესოა, რომ მთელი ეს მოთხრობა ფარსმანის შესახებ ჩართულია დასავლეთის სკვითების დელეგაციის მოსვლასა და მათთან საუბრის თხრობაში და, რომ არა ფარსმანის „ხორაშმელთა მეფედ“ მოხსენიება, ის „დასავლეთის სკვითების“ მოლიანი დელეგაციის ერთ-ერთ წარმომადგენლად შეიძლება გაგვეჩვენებინა. ასეა თუ ისე, აშკარაა, რომ 328-27 წწ-ში, ალექსანდრეს ინდოეთში შეჭრის წინ ქართლში ფარნაბაზა ანუ ხელმწიფე-მეფეა ფარსმანი. ის აშკარად ახალგაზრდაა (ძნელი წარმოსადგენია, მსცოვან ადამიანს გადაეწყვიტა ალექსანდრესთან შესახვედრად შუა აზიამი იმ ხანისთვის საკმაოდ სასიფათო და შორეული მოგზაურობა), ამასთანავე ენერგიით სავსე და კოლხეთის დაპორიცილებასე ოცნებობს. ყოველივე ეს მშვენივრად ესადაგება თვით „ქართლის ცხოვრების“ მონათხრობს. „ფარნაგაზის ცხოვრებაში“, როგორც ცნობილია, განსაკუთრებული აქცენტია გაკეთებული კოლხეთზე-ეგრისზე. ეგრისის მმართველი (მეფე) ქუჯი აღიარებს ფარნაგაზის უფლებებს ეგრისზე, ფარნაგაზი მას შინათხოვებს თავის დას და ქუჯი ხდება მასზე დაშოკიდებული ვასალი - „ერისთავი“. რა თქმა უნდა, თანამედროვე ისტორიკოსმა არ შეიძლება სინამდვილედ მიიჩნიოს „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანის გულუბრყვილო თვალსაზრისი, რომლის მიხედვით ქუჯი თავისი ნებით ცნობს ფარნაგაზის პირველობას და მას უდრტივინველად გადასცემს თავისი სუვერენიტეტის მნიშვნელოვან ნაწილს. ფაქტია, ფარნაბაზა (ხელმწიფე) ფარსმანს, თუშკა იშუამად ალექსანდრესაგან დახმარება ვერ მიუღია,

არიანესთან დაცული აღნიშნული ცნობის გარდა, რომელიც სრულიად უდაოს ხდის ქართლის პირველი ფარნაბაზას სახელს, ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ფარნაგაზიანთა დინასტიაში გაურცვლებული იყო სწორედ სახელი ფარსმანი და არა ფარნაგაზი (ფარნაბაზა), რასაც აქამდე არც ჰქონდა რაიმე ახსნა მოძებნილი. რაც შეეხება ძვ. წ. 35 წლის ამბებთან დაკავშირებით დიონ კასიუსთან მოხსენიებულ ქართლის მეფე ფარნაბაზას, ამ შემთხვევაშიც, სვენი აზრით, ქართლის მეფეთა რელიგიური სახელი-წოდება ხელ-მწიფე/ფარნაბაზა რომაელთა მიერ საკუთარ სახელად იქნა გაგებული. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგივე მეფე ქართულ წყაროებში „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ისევე როგორც მოსე ხორენცელთან ფარსმანის სახელით მოიხსენიება ის. ქვემოთ.

მაგრამ, როგორც ჩანს, თავისი სანუკვარი ოცნება მაინც შეუ-
სრულებია და ეგრისი დაუმორჩილებია. რაც შეეხება ფარნავაზის
აზოსთან ბრძოლას, ეს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სხვადასხვა
ეპოქებში მომხდარი ამბების გაერთიანებაა: იგულისხმება უპირველეს
ყოვლისა მცხეთის მამასახლისის ბრძოლა აზოსთან და მის
„სკვითურ-ქართულ“ სახლებთან; შემდგომ, აქემენიდური ირანის მიერ
წარმოებული ბრძოლა ქართლის დამორჩილებისთვის (სამარას
დაღუპვა) და ბოლოს საკუთრივ ფარსმან-ფარნავაზის ეპოქაში ამ
უკანასკნელის ბრძოლა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ დაახლ. 331
წ. სომხეთის სატრაპად დანიშნულ მითრანესთან, რომელსაც თუნდაც
როგორც სომხეთის სატრაპს აქემენიდური ეპოქის ტრადიციიდან
გამომდინარე ქართლის დამორჩილების პრეტენზია ექნებოდა.

საბოლოოდ, ქართულ-ბერძნულ-სომხურ წყაროთა მონაცემ-
ებზე დაყრდნობით შევეცდებით წარმოვაჩინოთ ფარსმან-ფარნავაზის
(ფარნაბაზას) ცსოვრების ძირითადი ეტაპები. როგორც უკვე აღვნიშ-
ნეთ, ფარსმან-ფარნავაზი ალექსანდრეს შუა აზიაში ამ უკანასკნელის
ინდოეთში ლაშქრობის წინ ეახლა, დაახლ. 328-27 წწ. ეს ამბავი
ერთგვარად შეცვლილი სახით ასახულია „ქართლის ცხოვრებაში“,
როდესაც ფარნავაზის მიერ ასურასტანის შეფესთან, ანუ
სელევკიდების კარზე მოციქულის გაგზავნის ამბავია მოთხრობილი.
„ქართლის ცხოვრების“ ეს ინფორმაციული ცვლილება, შესაძლოა,
შემატანის კონცეფციიდან გამომდინარეობდეს: მისი თვალსაზრისით
ხომ ფარნავაზი ვითომდა ალექსანდრეს ქართლში მოსვლის
ხანისთვის ჩვილი ყრმა იყო, შესაბამისად, შეფედ განდომის შემდეგ
(ოცდაშვიდი წლისა ხდება შეფედ) მას ურთიერთობა აქვს არა
ალექსანდრესთან, არამედ ასურასტანის მეფესთან: „ამან ფარნავაზ
წარავლინა მოციქულნი წინაჲ შეფესა ანტიოქოს ასურასტანისა, და
წარმოსცა გვირგვანი და უბრძანა ერისთავთა სომხეთისათა, რათა
შეეწოდინა ფარნავაზს.“ (145, 23). ჩვენი აზრით, ფარსმან-ფარნავაზი
თავის შეფედ გამოცხადებისთანავე საკუთარი მეფომისათვის
ლეგიტიმურობის მოსაპოვებლად მიემგზავრება ალექსანდრესთან. ეს
ფაქტიურად, ერთადერთი გზა იყო დამოუკიდებლობის
შესანარჩუნებლად, მას შემდეგ, რაც ალექსანდრემ 331 წ. სომხეთის
სატრაპად დანიშნა მითრანე. ალექსანდრეს მიერ ფარსმანის
„მოკავშირედ“ და „მეგობრად“ აღიარებით ეს უკანასკნელი
ფაქტიურად ლეგიტიმურს ხდის ალექსანდრეს მიერ სომხეთის
სატრაპად დანიშნულ მითრანესთან ბრძოლას. მაგრამ თავდაპირ-
ველად ფარნავაზი იმორჩილებს კოლხეთს (ეგრისს). ეს, ჩვენი
ვარაუდით, 320-იანი წლების ბოლოს უნდა მომხდარიყო ანუ

ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ (323 წ.). მანამდე, საეჭვოა, ფარსმან-ფარნავაზს ალექსანდრესთან მიღწეული შეთანხმება დაერღვია, რაც, როგორც ვნახეთ, კოლხეთზე საერთო ლაშქრობაში მდგომარეობდა. ეგრისის დამორჩილების შემდეგ ის სკვითურ-კიშერიული, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ჩრდილო კავკასიური ტომების მოშველიებით ბრძოლას იწყებს მითრანეს წინააღმდეგ. ამ ბრძოლაში ფარსმანი იმარჯვებს. ამის შემდეგ მას სამხრეთ კავკასიაში მეტოქე აღარ ჰყავს.

ასლა სპეციალურად გვინდა შევესოთ ფარნავაზის ვაჟისა და ტანტის მემკვიდრის საურმაგის ქორწინების საკითხს. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით საურმაგი ცოლად ირთავს სპარსელ ქალს. რომელიც არის „ბარდაველი ერისთავის“ ასული და „ნებროთიანთა“ საგვარეულოს წარმომადგენელი. იმავე „ნებროთიანთა“ საგვარეულოდან წარმოსდგება ამ სპარსელი ქალის ასლო ნათესავი. საურმაგის სიძე ქართლის მესამე მეფე მირვანი. ამ პიროვნებას, ჩვენ აზრით, უფრო საგარაუდოა, მირიანი, მირდატი რქმეოდა. მოსე ხორენელის მიხედვით კი „იბერთა დიდი პიტიახში მიპრდატი“ ალექსანდრეს მიერ ქართლის გამგებლად დანიშნული მითრანეს ჩამოშავალია. ეს მითრანე მოსე ხორენელისგე ინფორმაციით, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აქემენიდური ირანის უკანასკნელი შაჰის დარიოს III-ის ნახარაყოფილია (ქართული შესატყვისი ამ სომხური სიტყვისა არის ერისთავი). სხვა საქმეა, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მოსე ხორენელი ერთმანეთში ურევს იბერიის მეფეს მირდატ I („ქართლის ცხოვრების“ საურმაგის სიძე მირვანი) და მირდატ II-ს (ფარნავაზის ვაჟს მირვან//მირვანს) ამ უკანასკნელს კი აიგივებს მირდატ-მითრიდატე პონტოელთან. იბერთა და გუგარელთა პიტიახშები მოსე ხორენელთან ქართლის მეფეების მნიშვნელობით რომ იმარება, ამაზე ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. მითრანესთან დაკავშირებითაც ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ბერძნული წყაროებით ის ალექსანდრეს მიერ სომხეთის სატრაპად იყო დანიშნული. იმავე ბერძნული წყაროებიდან ვიგებთ, რომ მიდიის სატრაპად ალექსანდრემ დანიშნა ატროპატე (226. 104-109).¹ ალექსანდრეს გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც მიდიის სატრაპია ორად გაიყო, ატროპატეს დარჩა ამ სატრაპიის სწორედ ქართლისკენ მოქცეული

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ფარნავაზის ვაჟის სახელთან დაკავშირებით ჩვენ უპირატესობას ვანიჭებთ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ დაცულ ფორმას მირვანს ანუ მირს-მირდატს. აქედან გამომდინარე, მიხა ბაბიის სახელსაც უფრო მირდატი გვგონია, ვიდრე ქართულ წყაროებში შემონახული მირვანი.

ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი ე. წ. მცირე მიდია, რომელსაც შემდგომ ატროპატეს სახელის მინეღვით ატროპატაკანი (აღარბადაგანი) ეწოდა. ახლა ისევე დაგუბრუნდეთ საურმაგის სიძისა და ქართლის მესამე მეფის მირვანი-მირდატ I-ის წარმოსობის საკითხს. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა საურმაგის ცოლის „ბარდაველის ერისთავის ასულობის შესახებ“, რა თქმა უნდა, სასანური ეპოქის მემატიანის თვალთახედვაა, თორემ ძვ. წ. IV-III სს-ში არც ბარდავი არსებობდა და არც ბარდაველი ერისთავი. მიუხედავად ამისა, ეს ინფორმაცია ანგარიშგასაწევი: ის, ვისაც მემატიანე თავისი დროის ანალოგიით „ბარდავის ერისთავს“ უწოდებს, ატროპატე ან მისი უახლოესი მეშვედრე მცირე მიდიის ატროპატაკანის გამგებელი უნდა იყოს. მოსე ხორენელიც ზომ მითრანეს დაროსის „ნახარარად“ ანუ ერისთავად მოიხსენიებს. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობაში უდაოა ის, რომ მირვანი (მირდატ I) და, შესაბამისად, მისი დედის დაც „ნებროთიანია“. ეს კი მოყოთებებს შთა კავშირზე აქემენიდურ დინასტიასთან. ამგვარად, ქართლის მესამე მეფე, საურმაგის სიძე მირვანი (მირდატი) მოსე ხორენელის ცნობით მითრანეს საგვარეულოდან წარმოსდგება. „ქართლის ცხოვრების“ მინეღვით კი ატროპატეს ასულის წეღია, რაც „ქართლის ცხოვრებისთვის“ ნიშნავს ზოგადად ატროპატეს მეშვედრეობას ქალის ხაზით. თავისთავად, ეს წყაროები ერთმანეთს არ ეწინააღმდეგება: ატროპატეს მეშვედრე ქალის ხაზით საესებით შესაძლებელია ამავე დროს სომხეთის სატრაპ მითრანეს შთამომავალიც ყოფილიყო. ქართლის მეფეთა საგვარეულოში ფრიად ხშირად განმეორებადი სახელი მირდატ-მითრიდატეც თითქოს მოსე ხორენელის ინფორმაციის სიმართლეზე უნდა შეტყვევებდეს. საერთოდ, ქართლის სამეფოსა და ატროპატაკანის გამგებელია შორის უკვე აღუქსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ არსებული შესაძლო ბრძოლების შესახებ თვალსაზრისს გამოთქვამს ა. ნოვოსელცოვი (226, 107-109). საურმაგის დაქორწინებაც ამ საგვარეულოდან გამოსულ ქალზე, სავარაუდოა, ამ ბრძოლების დასრულებისა და დაზავების შედეგი იყო. დამაფიქრებელია შემდეგი თვალსაზრისიც: შესაძლოა, „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანე აღნიშნული ამბების თსრობისას ისეთი ბერძნული წყაროთი ხელმძღვანელობდა, სადაც მითრანე და ატროპატე შენაცვლებულები

„ქართლის ცხოვრება“ ბართულ არშაკითა დინასტიას მოიხსენიებს ან აულაღანიანებად, ან არშაკუნიანებად, სასანიანებს კი ხოსროიანებად. მირვანი და მისი შტო კი ნებროთიანია, ე. ი. აქემენიდურია.

ყვენს, ანუ მითრანე გამოცხადებულნი იყო მიდიის სატრაპად, ხოლო ატროპატე სომხეთისა. ასეთ შემთხვევაში ქართველი მემკვიდრე, შესაძლებელია, „ბარდავის ერისთავის“ ქვეშ სწორედ მითრანეს გულიანობადეს.

ფარნავაზი-ფარსმანი „ქართლის ცხოვრების“ მხედვეთი ოცდაშვიდი წლის გამეფებულა და სამოცდახუთი წელი უმეფია. შუა აზიაში ალექსანდრე მაკედონელთან ჩასვლის მომენტისთვის ფარნავაზი-ფარსმანი, ჩვენი აზრით ახალი გამეფებული უნდა ყოფილიყო, შესაბამისად, ის დაახლ. 265-263 წწ-ში უნდა გარდაცვლილიყო. არაერთარი საფუძველი არა გვაქვს ექვსი შევიტანოთ „ქართლის ცხოვრების“ აღნიშნულ ინფორმაციაში. მემკვიდრე ყოველთვის როდი იძლევა ქართლის უძველეს მეფეთა ზეობის წლებს და მათი გამეფების ასაკს. მაგ. ფარნავაზის შემდგომი მეფეების: საურმაგის, მირვანის, ფარნავაზის, არშაკის ზეობის წლებს ის არ აკონკრეტებს. საურმაგის შესახებ აღნიშნავს: „მეფობდა საურაგ ბედნიერად მრავალთა წელთა“. სამაგიეროდ, მეფე არტავაზე თხრობისას აღნიშნავს, რომ ის „ორ წელ ოდენ მეფობდა“. ამგვარად, როგორც ჩანს, ქართლის მეფეთა მეფობის ხანგრძლივობის კონკრეტულ ციფრს ის იძლევა, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მას ასეთი ინფორმაცია თავის წყაროში მოეპოვება.

ფარსმან-ფარნავაზის შემდგომ მისი ვაჟის საურმაგის მეფობას დაახლ. ძვ. წ. 265/3-240-იან წწ-ით განვსაზღვრავთ. ძვ. წ. 240/230-იან წლებში კი ქართლის მეფე ხდება საურმაგის სიძე, ქართული წყაროების მიხედვით, მოსე ხორენელის მირდატი ანუ მირდატ I. შესაბამისად, თუ ქართლის შესამე მეფის მირვან (მირდატის) წარმოშობის შესახებ ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმული თვალსაზრისი სწორია, ქართლის ტახტზე ადის მითრანელების დინასტია, ატროპატესა, თუ მითრანეს შთამომავალი (შესაძლოა, ორივესი). წარმოშობით ირანელები და დარიოსის სატრაპიოელები მითრანე და ატროპატე არაა გამორიცხული, აქემენელების რომელიც განშტოების წარმოადგენლები, ანუ, „ქართლის ცხოვრების“ ტერმინოლოგიით „ნებროთიანები“ ყოფილიყვნენ. ფარნავაზიანთა ამ შტოს ქვემოთ ყველგან ნებროთიან-ფარნავაზიანთა ან ფარნავაზიანთა ძირითადი შტოს სახელით მოვისხენიებთ.

ამგვარად, „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ისტორიის ამსახველი ნაწილი წარმოადგენს, როგორც ვნახეთ, რამდენიმე

გაფორმებული მოთხრობის კრებულს. ამ მოთხრობებს შემატიანე ეცნობა ქართული ქრონიკების¹¹ შეშვეობით, მაგრამ ცალკეულ პასაჟებს განავრცობს თავისი პერიოდისთვის პოპულარული და მისთვის ხელმისაწვდომი ბერძენთა, სპარსთა და სომეხთა „ცხოვრებებიდან“. მას ხელთ ააქვს რამდენიმე ასეთი კრებული-ქრონიკა, შესაბამისად, ერთიდაიგივე ინფორმაცია ეძლევა ვარიაციებში (მაგ. შემატიანეს ირანელ მეფეთა სახელები ეძლევა როგორც არაქული, ისე ირანული ენის განვითარების კვალდაკვალ უფრო მოდერნიზირებული და სახეცვლილი ფორმით; იგივე ითქმის ეთნიკური სახელებისა და სახელმწიფოთა მიმართ). შემატიანის მუშაობის უმთავრესი პრინციპი იყო ქართველი მკითხველისთვის მაქსიმალური ინფორმაციის მიწოდება, უფრო ზუსტად, ინფორმაციის მაქსიმალურად შენარჩუნება. ვინაიდან რიგ შემთხვევაში მან ვერ შეამჩნია, რომ სხვადასხვა პარალელურ ქრონიკებში, პირთა თუ ეთნიკურ ჯგუფთა შეცვლილი ან მოდერნიზებული სახელებით ფაქტიურად, ერთიდაიგივე ინფორმაცია იყო ასახული, ამიტომ ეს სხვადასხვა ვარიაციებში გადმოცემული ინფორმაცია თავისი შესწავლეულებისამებრ გარკვეული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ერთი მკერის მიყოლებით განალაგა და, შესაბამისად, გააორმაგა, რიგ შემთხვევაში გაასამაგა კიდევ.

ფარსმან-ფარნავაზის მეფობიდან მოყოლებული კი როგორც „ქართლის ცხოვრების“, ისე „მოქცევაის“ შემატიანეს ხელთ პქონდათ

ეს მოთხრობებია: „ხაზართა ქართლში ლაშქრობები“, აზოს მეთაურობით „ქართველთა“, იგივე „ქართლის ცხოვრების“ ქართლოსის ქართლში მოსვლა (ამ მოთხრობის ვარიაციებია, როგორც ზემოთ უნახეთ, „ქონთა“, „პურიათა“, „თურქთა“ და ნაბუქოდონორის მიერ ტყვე იბერიელთა ქართლში დასახლების ამბავი), ირანელთა მიერ ქართლის დამორჩილების, აქ ირანელთა ერისთავის მმართველობის და ადვილობრივი მოსახლეობის ბაკასის მთიელებთან ერთად ირანის წინააღმდეგ ბრძოლის ისტორია და ბოლოს ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლში ლაშქრობის ამბავი.

¹¹ ქართლში მეუბრძანელები ხანის ისტორიის ამსახველი ქრონიკები, ჩვენი აზრით, წარმოადგენდა საუკუნეების განმავლობაში ბერძნული, არამეული მწერლობიდან ამოკრეფილ ინფორმაციულ კრებულებს. შესაძლოა ისინი მოიცავდნენ ქართლის მოსახლეობაში გავრცელებული ზეპირსიტყვიერი გადმოცემების ჩანაწერებსაც, რომელთა წერილობითი ფიქსირება მოხდა ჯერ კიდევ არამეული და ბერძნული დამწერლობის მეშვეობით. ამ ქრონიკების ნაწილი, შესაძლოა, შეკვეცილ-შემჭიდროვებული სახით უკვე ქართულად ითარგმნა საკუთრივ ქართული დამწერლობის წარმოქმნის შემდეგ (ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ქვემოთ).

ჩვენს მიერ ზემოთ ბირობითად „არმაზულ ქრონიკად“ წოდებული მატეიანე, რომელიც ფარნავაზიანთა საგვარეულო ქრონიკას წარმოადგენდა და უაღრესად სანდო ცნობებს შეიცავდა მეფეთა რიგის, მათი ზეობის წლების, მეუღლეთა წარმომავლობის, ნათესაური კავშირების და გარკვეულ ისტორიულ პერიოდში ქართლში ქართლის მეფეთა მიერ წარმოებული აღმშენებლობითი მოღვაწეობისა თუ მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების შესახებ (ამა თუ იმ მეფის მიერ წარმოებული მნიშვნელოვანი ბრძოლები და ამ ბრძოლების ადგილები, მტერთა თუ მოკავშირეთა ეთნიკურ-სახელმწიფოებრივი კუთვნილება და სხვ. მსგავსი). ქრონიკა მოდიოდა ფარსმან III-ის გამეფების სანამდე (დაახლ. ახ. წ. 120-125 წწ.) ამ საკითხზე უფრო დავწვრილებით ქვემოთ შევიჩრდებით.

თავი IV

ქართლის წარმართ მეფეთა ქრონოლოგია (საურმაგიდან ფარსმან ქველამდე)

„ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისას“ მონაცემების შეჯერება უცხოურ: სომხურ, ბერძნულ-რომაულ ნარატიულ წყაროთა თუ ეპიგრაფიკულ წარწერათა მონაცემებთან საშუალებას გვაძლევს, დავაზუსტოთ ქართლის წარმართ მეფეთა ქრონოლოგია და გენეალოგია. განვიხილოთ ძველი ქართლის სამეფოს ისტორიის ისეთი საკვანძო საკითხები, როგორცაა ორმეფობის პერიოდი და ავსსნათ მისი წარმოშობის მიზეზები, გამოვავლინოთ „ქართლის ცხოვრების“ ამ უძველესი ნაწილის წყაროების საკითხი და სხვა.

ქართლის სამეფოში ორმეფობის წარმოქმნის ფაქტის ახსნას ქართველი ისტორიკოსები ვერ კიდევ ადრე შუასაუკუნეებში ცდილობდნენ - „ქართლის ცხოვრების“ შემატანიანს მოთხრობა, რომელიც ქართლის მეფის აღდგენის მიერ თავისი ორი შვილისთვის სამეფოს გაყოფის ამბავს გადმოგვცემს, ქართლში ორმეფობის როგორც მოვლენის ახსნის ყველაზე ადრეულ ცდად უნდა მივიჩნიოთ.

აღნიშნულ საკითხს სპეციალურად შეესო ს. გორგაძე-ისტორიკოსმა ორმეფობასთან დაკავშირებული ინფორმაცია შეუდარა სტრაბონის ცნობას, სადაც ბერძენი ისტორიკოსი იბერიის სახელმწიფო წყობილების აღწერისას „მეფის შემდგომ მეორე პირის“ ინსტიტუტს წარმოაჩენს, და მივიდა დასკვნამდე, რომ ქართლის ისტორიაში ორმეფობას კი არ ჰქონია ადგილი, არამედ ქართული წყაროები მეფეთა სიის პარალელურად გვაწვდიან მეფის შემდეგ „მეორე პირთა“ არმაზციხეში მჯდომ პიტიახშითა სიას (69, 66-68). ამ თვალსაზრისს იზიარებს აგრეთვე ვ. მელიქიშვილი (219, 58-59). ი. დუნდუა აღნიშნავს, რომ „ორმეფობა შეიძლება, განიპარტოს როგორც კონაპორაციული ხაფი-კლერეტულ შემთხვევაში კი საქმე უნდა გვექონდეს შიდაკონაპორაციულ ქიშთან სასახლის გადატრიალებებთან სეფეწულების მონაწილეობით, რაც გამოწვეული იყო სამეფო დომენის ფლობის კონსტიტუციურად დაუხვეწავი კოლექტიური წესით“ (80, 175-176).

როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, „გუგარქი“ სომხურში ქართლის აღმნიშნული უძველესი ტერმინი და „გორგანის“ ტრასფორმაციის შედეგად მიღებული ფორმაა. შესაბამისად, არმაზელ მეფეებს სომხეთის. მძლავრობით ქართლის სამეფოსათვის ჩამოქრილი გუგარქის ანუ სომხეთის ქართლის მეფეებად-ბდეშეებად მივიჩნევთ. ამ საკითხთან მიმართებაში სავსებით ვიზიარებთ დ. აბაშიძის მიერ გამოთქმულ თვალსაზრისს მტკვრის მარჯვენა მხარის ანუ „არმაზელი მეფეების“ სომხური წყაროების „გუგარქის ბდეშეებთან“ იგივეობის შესახებ (3, 141-144). თუმცა არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მავ. მოსე ხორენელთან ორმეფობის წინარე ხანასთან მიმართებაში „გუგარელთა პიტიახში“ და „იბერთა პიტიახში“ იგივეობრივი ცნებებია. ისინი საერთოდ ქართლის მეფეს აღნიშნავენ და, შესაბამისად, ქართლის სამეფოს (ორ სამეფოდ გათიშვამდე) სომხეთზე დამოკიდებულების ხანის სომხურ წყაროთა მონაცემებს ასახავენ.

ამგვარად, არმაზელ მეფეთა წილი ქართლი ანუ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქართლი ესაა იგივე სომხური წყაროების გუგარქი, სტრაბონისეული „გოგარენა“ (გორგანი) ანუ სომხეთის მიერ დაპყრობილი ქართლი.

გუგარქის საზღვრები და მისი შემადგენელი მხარეები მოცემულია მოსე ხორენელთან და სომხურ გეოგრაფიაში. მოსე ხორენელის მიხედვით: „შარას ნაშიერს გუშარს ერგო მთინის მთა ანუ კანგარქი, ნახევარი ჯაფახეთი, კოლბი, წოფი და ძორი პნარაკერტის ცხენ-სიმაგრემდე. აშოცის უფლად და ტაშირის

სებუჰად ვალარშაკმა პაიკიანი გუშარის შთამომავალი განაწესა“ (171, 106).

როგორც ვხედავთ, მოსე სორენელთან გუშარის და მისი ნაშეირის ტერიტორიად მიჩნეულია ქართული წყაროების გარდაბნის (კოლბი, წოფი, ძორი, ჰნარაკერტამდე) და განიანის იგივე საშვილდის (აშოცი, ტაშირი) საერისთავოები; გარდა ამისა, ნახევარი ჯაგახეთი.

დაწერილებით განსაზღვრავს გუგარქის ფარგლებს ანონიმური სომხური გეოგრაფია, რომლის მიხედვით გუგარქის გაფარებია: კოლბოფორი, ძოროფორი, წოფოფორი, ტაშირი, თრიალეთი, კანგარქი, ზემო ჯაგახეთი, არტაანი და კლარჯეთი (227, 52; 257, 109-110).

სომხური გეოგრაფიის ამ მონაცემებს თუ შევადარებთ „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციას, ვნახავთ, რომ ოძრხის ერისთავი მცხეთელ მეფეს ემორჩილებოდა ანუ სამცხეთე იყო, კლარჯეთის ერისთავი კი - არმაზელს (145, 47-48). ამგვარად, მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლის ანუ არმაზელ მეფეთა საგამგებლოს და გუგარქის ტერიტორიული იგივეობა ამ თვალსაზრისითაც სავსებით აშკარაა.

სტრაბონიც გოგარენას (გუგარქის) ჩრდილოეთ საზღვარს მტკვარზე დებს და, შესაბამისად, მისი ხანისთვის იბერიასა და სომხეთს შორის საზღვარს ამ მდინარეზე გაიანრებს. გოგარენე ბერძენი გეოგრაფოსის მიხედვით სომხეთა მიერ ქართველებისთვის წართმეული ტერიტორიაა (150, 120). სტრაბონთანვე დგინდება ქართლის (იბერიის), სომხეთის და ეგრისის (კოლხეთის) ტერიტორიული გამოიჯნის კიდევ ერთი დეტალი: სტრაბონის მიხედვით, მოსხიკე გაყოფილია იბერიას, სომხეთსა და კოლხეთს შორის (150, 125). ეს კი აუცილებლად გულისხმობს კლარჯეთის საერისთავოს გარკვეული ტერიტორიის კოლხეთის ფარგლებში ყოფნას, რასაც აღნიშნავს კიდევ ს. ჯანაშია (186, 215). ეს თვალსაზრისი დღეს გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში (42, 93-94; 168, 67-70).

„ქართლის ცხოვრების“, ანონიმური „სომხური გეოგრაფიისა“ და სტრაბონის მონაცემების შედარებით აშკარა ხდება, რომ არმაზელ მეფეთა ქართლის ანუ გოგარენას შემადგენლობაში შედიოდა შაგშეთი და საკუთრივ კლარჯეთი. კლარჯეთის საერისთავოს, როგორც ადმინისტრაციული ერთეულის დანარჩენ ხეობებს - ჭოროხის აუზის ქვემო წელს კი ფლობდა კოლხეთი. ამგვარად, ის, რასაც სტრაბონი იბერიას უწოდებს, სინამდვილეში არის მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლი ანუ მცხეთელ მეფეთა სამფლობელო. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ორმეფობის ხანაში არმაზელს ეკუთვნოდა ჯაგახეთი ფარავნის ტბიდან წუნდიამდე, ხოლო წუნდის სამხრეთით, დანარჩენი

ჯავახეთი და კოლა კი - მცხეთელს. ასევე არტაანიც ორად უნდა ყოფილიყო გაყოფილი. სომხური გეოგრაფია არტაანს მთლიანად გუგარქის საზღვრებში ათავსებს. ამის მიზეზად ჩვენ გვესახება ის, რომ, როგორც ვნახავთ, არტაანს სომხები ერთხანს მთლიანად იპყრობენ, ართიმევენ მცხეთელ მეფეს, რაც აისახა კიდევ „ქართლის ცხოვრების“ იმ ნაწილში, სადაც ორმეფობის დასაწყისში მქორე შეწყვილე მეფის - ფარსმანის პერიოდში სომეხთა ქართლზე თავდასხმის ამბავია მოთხრობილი.

მემატიანე აღნიშნავს, რომ ფარსმან ქართლის მეფის ემლაგრნენ სომხები და წაართვეს მას „წუნდა და არტანი მტკურამდე“ (145, 44). საქმე ისაა, რომ ისტორიული ჯავახეთის საერისთავოს დანარჩენი ნაწილი სწორედ წუნდამდე და აგრეთვე მარჯვენა სანაპიროს არტაანი ამ დროისათვის, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სომხების ხელში იყო. მათ მიერ დაქვემდებარებული ქართლის (არმაზელი მეფეების გუგარქის ბდეშების ტერიტორია) შემადგენლობაში შედიოდა. ახლა კი, რადგან წუნდასთან ერთად სომხების მიერ არტაანის დაპყრობაზეა საუბარი, აშკარა ხდება, რომ სომხები ამჯერად უკვე მტკერის მარცხენა სანაპიროს არტაანს ანუ მცხეთელ მეფეთა ტერიტორიას დაუფლებიან. ამახ ამტკიცებს თუნდაც ის, რომ მოგვიანებით „ქართლის ცხოვრებისე“ მინდვით უკვე ფარსმანის ძის - არსუკ-არსოკის მეფობაში, სომხები სამცხეშიც შექრილან და, როგორც ჩანს, მტკერის მარცხენა სანაპიროს ტერიტორიის დაპყრობის განსამტკიცებლად დემოთეს ციხე აუგიათ (145, 47).

დემოთეს ციხე მდ. ქეაბისხევისა და ლაშიდეღეს წყლის შესაყარიდან 8 კმ-ში მდებარეობს (30, 662; 45, 225). თუ დაგვიკვირდებით იმ ტერიტორიას, რომელიც წაართვეს სომხებმა ქართლის მეფე ფარსმანს და შემდგომ მის ვაჟს არსუკს (არსოკს) - გველისნობოთ განსაკუთრებით, დემოთის ციხის მხარეს, დავინახავთ, რომ ეს „მტკერის მარცხენა სანაპიროს მეფეების“ სამფლობელო იყო. „ქართლის ცხოვრება“ კი გვეუბნება, რომ ტერიტორია წაართვეს ფარსმან არმაზელს.

„მოქცევაჲს“ ქრონიკისა და „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამისი ადგილების ურთიერთ შედარებამ დაგვიარწმუნა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ არმაზელი და მცხეთელი მეფეები არეულია: არმაზელი მეფეები მცხეთელებად არიან მიჩნეული და პირიქით. „მოქცევაჲს“ ნუსხაში ვკითხულობთ: „და მეფობდა როკ, რომელმან რაითურთ მცხეთაჲ გაიშორა და მეფობაჲ ორად გაიყო, ორნი მეფენი

დასხდნენ იმიერ და ამიერ. და შეფობდა ქარაძამ არმაზს და მცხეთას ბრატმან.

და შეფობდა იმიერ ფარსმან

და ამიერ კაოზ

და შეფობდა იმიერ არსოკ

და ამიერ ამაზაერი

და შეფობდა იმიერ ამაზასხ

და ამიერ დერუკ

და შეფობდა იმიერ ფარსმან ქველ

და ამიერ ფარსმან ავაზ

და შეფობდა იმიერ როკ

და ამიერ შირდატ.

ამ ნუსხაში პირველ რიგში უნდა გაირკვეს, თუ რომელი მხარეა მემატიახესთვის ამიერი და რომელი იმიერი, ანუ თვითონ სად ზის წერის დროს, თავს რომელ მხარეს მიაკუთვნებს. თუ ტექსტს ჩაუყვირდებით, მიგვხვდებით, რომ ამიერი ის მხარეა, სადაც ამაზაერი ანუ არმაზელი შეფობდა. აქედან გამომდინარე, ექვს გარეშეა, რომ მთელ სიაში ამიერებად არმაზელი შეფეები იგულისხმებიან, ხოლო იმიერებად კი - მცხეთელები. „ქართლის ცხოვრების“ შეცდომა ც გასაგები სდება: ქრონიკა, საიდანაც როგორც „მოქცევაჲ“, ისე „ქართლის ცხოვრება“ სარგებლობდა, როგორც ვნახეთ, ჯერ ამბობს – გაშეფდნენ იმიერ და ამიერო, შემდეგ წერს, რომ ქარაძამ გაშეფდა არმაზს და ბრატმანი მცხეთას. ამიტომ „ქართლის ცხოვრების“ პირველმა შემდგენელმა მემატიახემაც არმაზელები იმიერებად, ხოლო მცხეთელები ამიერებად გაიაზრა, მით უფრო, რომ თვითონ, როგორც ჩანს, მცხეთის მხარეს იჯდა და მისთვის მტკვრის მარჯვენა სანაპირო იმიერი იყო. „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელ მემატიახესაც „მოქცევაჲს“ მსგავსად რომ თავის წყაროში „იმიერებად“ მცხეთელი შეფეები ეძლეოდა, ანუ „იმიერი“ „ზემო ქვეყნად“, „ზენა სოფლად“ გაიაზრებოდა, კარგად ჩანს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის ერთი ადგილიდან, სადაც ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში შემოქრის ამბავია გადმოცემული: „და დადგა მცხეთას და დაუდგინა ლაშქარნი იმიერ და ამიერ, ზემოთ და ქუემოთ და თვით დადგა ქსანსა ზედა“. ამგვარად, იმიერი „ზემოა“, ამიერი კი „ქვემო“. მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელი-მემატიახე აშკარად მცხეთაში იჯდა. ამგვარად, მან „ამიერი შეფეები“ მცხეთელებად მიიჩნია და ყურადღება კი აღარ მიაქცია იმ ფაქტს, რომ შეფე არმაზელი მცხეთაში გამოუყვია. რადგან მან მცხეთელი შეფეები არმაზელებად გაიაზრა, შემდგომ მათ ასეც უწოდებს: „ფარსმან არმაზელი“ და ა. შ. თუმცა ჩვენ სომ ვიცით, თუნდაც რომაული წყაროებიდან, რომ მაგ. ახ. წ. I ს-ში ქართლის შეფეები მითრიდატე და მისი ვაჟი ფარსმანი იბერიელები ანუ მცხეთელები იყვნენ. ამ დაკვირვების შემდეგ, შეგვიძლია მნიშვნელოვანი დასკვნა გავაკეთოთ: „ქართლის ცხოვრების“, ისევე

როგორც „მოქცევაის“ შემატანიანათვის თსრობის ამ ნაწილში წყაროდ ყოფილა გამოყენებული უცნობი ავტორის არმაზში შესრულებული ქრონიკა, რომელიც მოკლედ აგვიწერდა მოვლენებს ფარნაგაზიდან მოყოლებული ახ. წ. III ს-ის 20-იან წლებამდე (იხ. ქვემოთ). სამწუხაროდ, „ქართლის ცხოვრების“ ავტორმა ამ ქრონიკის თავის თხზულებაში ჩართვის დროს არაა მხარეები იმიერი და ამიერი, შესაბამისად, მთელი თსრობა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, შებრუნებულია. ის რომ „მოქცევაის“ ავტორიც ძველი არმაზული ქრონიკის „იმიერს“ ანუ „ზენა სოფელს“ უკვე მტკვრის სამხრეთით მდებარე მხარედ გაიაზრებს, კარგად ჩანს აღნიშნული ქრონიკის ერთი ადგილიდან: „და მისა შემდგომად მეფობდა ბაკურ, ძე თრდატისი და მთავარეპისკოპოსი იყო ელია. და ამან აღაშენა ეკლესიაი ბოლნისს და იმიერ განვიდა და განაახლნა არმაზნი სპარსთა შიშისათვის“ (125, 92).

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ ვიზიარებთ და ჩვენის მხრივ ახალი არგუმენტებით ვამაგრებთ დ. აბაშიძის თვალსაზრისს არმაზელი მეფეებისა და გუგარქელი ბდეშხების იგავეობის შესახებ. მაგრამ მას ვერ დავეთანხმებით ამ მოვლენის (ქართლის ორად გაყოფისა და შესაბამისად, სომეხთა მიერ არმაზელი მეფეების თავიანთ ქვეშევრდომობაში მოქცევის) დათარიღებაში ძვ. წ. II ს-ის შუა წლები (3, 143) ამ შემთხვევაში მკვლევარი ეყრდნობა გ. მელიქიშვილის მიერ ბოლო ხანებში შემოთავაზებულ ქართლის უძველეს მეფეთა ახალ ქრონოლოგიას (121, 54). თ. დუნდუა ორმეფობის ქრონოლოგიურ ფარგლებად ძვ. წ. 136-89 წწ-ს გვთავაზობს. ორმეფობის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად მას მემნონის ცნობა მიაჩნია, საიდანაც სრულიად აშკარაა, რომ იბერიაში ძვ. წ. I ს-ის დასაწყისში მხოლოდ ერთი მეფე იყო (80, 177). აღნიშნულ ცნობას ჩვენც ზუსტად ასევე ვავიარებთ, თღონდ ხაქე ისაა, რომ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ეს ცნობა ორმეფობის მხოლოდ ქვედა ზღვრად გამოდგება. უფრო ზუსტად, ორმეფობა დაიწყო ძვ. წ. I ს. 60-იანი წლების მიწურულს ქართლის მეფის არტოკ II-ის მეფობის შემდეგ. ესაა პომპეუსთან ბრძოლაში დამარცხებული არტოკი, რომელსაც

ეს ეხება მხოლოდ ორმეფობის ხანას და შემდგომ პერიოდს. რაც შეეხება უფრო ადრეულ ეპოქას, როგორც ზემოთ უკვე ვნახეთ, „გუგარელთა“ და „ივერთა ბიტიანში“ - მაგ. მოსე ზორენელთან - ეს იგივე ქართლის მეფეა. მოსესაგან განსხვავებით, სებეოსთან ის „დიდ ნახარადად“ (ანუ ერისთავად, ცხადია, სომხეთის) მოიხსენიება.

ჩვენ „ქართლის ცხოვრების“ ადერკთან და „მოქცევაის“ როკთან ვაივივებთ.

დღესდღეობით, როგორც ცნობილია, ისტორიოგრაფიაში არსებობს ქართლის ძველ მეფეთა ორი განსხვავებული ქრონოლოგია: ბირველი, ტრადიციული, რომელიც მეფე არიკ//არტავს პომპეუსის ხანის არტოკთან აივივებს და, შესაბამისად, მის ზეობას ძვ. წ. 65 წ-ზე დებს. ამ ქრონოლოგიას მისდევს კ. თუმანოვიც (250, 1-33; 251; 252) და მქორე, გ. მელიქიშვილის ახალი ქრონოლოგია, რომელიც არტავის მეფობას ძვ. წ. III-II სს-ის მიჯნაზე ათავსებს (121, 59-61). ამ თვალსაზრისს გარკვეული კონექტივებით იხიარებს თ. დუნდუა (80, 176-177). ვ. მელიქიშვილი თავისი ახალი ქრონოლოგიისათვის ძირითად არგუმენტად იყენებს „მოქცევაი ქართლისას“ ვრცელ „ნინოს ცხოვრებაში“ არსებულ ერთ პასაჟს, სადაც ვახუშტისაქონელი მთავარი აღნიშნავს, რომ 503 წელია გასული ებრაელითა მოსვლიდან და ქართლში დამკვიდრებიდან: „რამეთუ არიან წელნი ვინაგან მამანი თქვენნი აქა მოვიდეს ფე“. ამას მოსდევს ტექსტში აბიათარის გამონათქვამი, რომ: „დღეისითგან ქრისტესამდე არიან წელნი სამას ოცდაათოსმეტი...“ (125, 102-103). ამის ვათვალისწინებით გ. მელიქიშვილი მარტივი გამოანგარიშების საფუძველზე 334-503 = ძვ. წ. 169, მიდის დასკვნამდე, რომ ებრაელები ქართლში უნდა დამკვიდრებულნიყვნენ ძვ. წ. 169 წ. და, მაშასადამე, ამავე დროს უნდა ემეფათ ბარტამს და ქართამს. ჩვენის აზრით, ეს არ შეიძლება არგუმენტად გამოდგეს. აღნიშნული ფრაზა უნდა მიუთითებდეს უფრო „ნინოს ცხოვრების“ ამ ჯარაიანტის შემქმნელი მემატიანის მოღვაწეობის ხანაზე (V ს.), რომლითაც სარეკებლობს უკვე „მოქცევაი ქართლისას“ ავტორი, ვიდრე ბარტამ-ქართამის მეფობის პერიოდზე. ეს მეფეები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სრულიად ცალსახად მეფობდნენ ძვ. წ. 50-40-იან წლებში. როგორც ჩანს, „ნინოს ცხოვრების“ მემატიანე აბიათარის აღნიშნულ თარიღს: „დღეისითგან ქრისტესამდე არიან წელნი სამას ოცდაათოსმეტი“ ანგარიშობს აბიათარის პოსიციიდან, ხოლო ებრაელთა მოსვლის თარიღს კი საკუთარი ხანიდან (V ს. შუა წლები).

არანაკლებად სავარაუდოა, მემატიანეს უბრალოდ შეცდომა დაეშვა წლების მიმატება-გამოკლების დროს. სამაჟაყროდ, ბევრად უფრო საფუძვლიანი და ანგარიშგასაწევა იმავე „მოქცევაი ქართლისას“ ქრონიკის ცნობა, რომ: იყო „ესე ოცდარვა მეფენი ქართლსა შინა წარმართნი“. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ყველაზე მარტივი ჩანაწერები, ე. წ. „ბრველადი ქრონიკები“ უკვე შეიცავდნენ მეფეთა რიგს მათი ზეობის წლების მითითებით. ამ ნუსხებში ვადაწერთა

უყურადღებობისა, თუ ხელნაწერის დაზიანების შედეგად შეიძლება ამოვარდნილიყო ნუსხიდან ერთი-ორი სახელი, რაც, სხვათა შორის, ისევე და ისევე ჯამურ რიცხვთან დამთხვევის მიღწევის მიზნით ივსებოდა სოლმე უკვე ჩამოწერილ მეფეთა სახელების გაორმაგებით (ამ შემთხვევაზე ქვემოთ სპეციალურად შევჩერდებით). ამგვარად, მემატანეს შეიძლება შეშლოდა ერთი-ორი ციფრი, მაგრამ ყოვლად წარმოუდგენელია, მეფეთა ჯამური ოდენობის აღმნიშვნელი რიცხვი სრულიად ჰპერიდნა იყოს მოტანილი. ამგვარად, ჩვენი აზრით, ქართლის წარმართ მეფეთა ზემოთ მოყვანილი ორივე ქრონოლოგია არასუსტია. პირველის მიღების შემთხვევაში უნდა მივიჩნიოთ, რომ ქართლის ძველ მეფეთა სია ფარნავაზიდან არტოკამდე ფრიად ნაკლებად გამოიყურება (სულ ხუთი მეფე ორსაუკუნეანეგარზე), ხოლო მეორის შემთხვევაში, პირიქით, მეფეთა ოდენობა უჩვეულოდ მრავალრიცხოვანია.

შეცდომის მიზეზი ქრონოლოგიაში და, საერთოდ, ქართლის უძველესი ისტორიის გააზრებაში მომდინარეობს უპირველეს ყოვლისა მეთოდოლოგიურად სრულიად დაუსაბუთებელი და გაუმართლებელი დამოკიდებულებიდან „ქართლის ცხოვრების“ იმ ინფორმაციისადმი, რომელიც აღნიშნულ ხანას ეხება. არადა, სწორედ ამ ნაწილში „ქართლის ცხოვრება“, როგორც ვნახეთ, პირველხარისხოვან ქრონიკას ეყრდნობა (არმაზული ქრონიკა) და მთელი რიგი აღრუებებისა და მიუხედავად, რაც გვიანდელი მემატანის მიერ მის ხელო არსებული ტექსტის არასწორი გაგებიდან მომდინარეობს, „ქართლის ცხოვრება“ უაღრესად სანდო ინფორმაციას შეიცავს წარმართ მეფეთა რიგის, ნათესაური კავშირების, ქართლის სამეფოზე ამა თუ იმ მეფის ზეობის ხანაში შეზობელ სახელმწიფოთა (ირანის, სომხეთის, ეგრისის) მძლავრობის, სომეხთა მხრივ მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლის დაპყრობის, მცხეთელ მეფეთა ქართლის გამთლიანებისთვის ბრძოლისა, თუ სხვ. შესახებ. ოღონდ საჭიროა სწორი მიდგომა მემატანის მონათხრობის გასაგებად. ქვემოთ ვნახავთ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაცია, რიგ შემთხვევებში უფრო სუსტია მოსე სორენელთან შედარებით.

გადავხედოთ „ქართლის ცხოვრების“ უძველეს ნაწილს და გავარკვიოთ, რას გვეუბნება ტექსტი სომეხთა ქართლზე პირველი მძლავრობის შესახებ. ქართლის მეოთხე მეფე ფარნაჯომზე საუბრისას მემატანე აღნიშნავს, რომ მას განუდგნენ: „ერისთავნი ქართლისანი უმრავლესნი და წარავლინეს მოციქული წინაშე სომეხთა მეფისა და რქუეს: „... მოგუეც ძე შენი არშაკ, რომელსა უხის ცოლად ნათესავი ფარნავაზიანთა, მეფეთა ჩუენთა... და ვაოტოთ ფარნაჯომ, შემომღებუ-

ლი ახლისა სჯულისა... მაშინ სთნდა სომეხთა მეფესა განზრახვა ესე, გაგზავნა მოციქული მათი პასუსითა კეთილითა და რქუა: „...თქვენ ყოველთა ერისთავთა მომეცით მე მივეალი და მიცვცე ძე ჩემი მეფედ თქვენდა... მაშინ ერისთავთა ქართლისათა უმრავლესთა მისცეს მძევლები და განაცხადეს განდგომა ფარნაჯომისი. მაშინ სომეხთა მეფე ყოვლითა ძალითა მისითა წარმოემართა ქართლს, ხოლო ფარნაჯომ მეფემან მოუწოდა სპარსთა და მოიყვანა სპარსნი ძლიერნი და რომელნიმე დარჩომოდეს შემოკრიბნა ქართუელნიცა. ხოლო ერისთავნი ქართლისანი განდგომილნი მიეგებნეს სომეხთა მეფეს ტაშირს და მუნ შეკრბა სომრავლე სომეხთა და ქართველთა. ხოლო ფარნაჯომ მიეგება მუნვე ტაშირს“ (145, 29).

ბრძოლაში ფარნაჯომს ჰკლავენ და მეფეება სომხეთის მეფის ძე არშაკი/არსუცი. ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან, რომ ყოველივე ზემოთ მოთხრობილი მხოლოდ ქართლის ერისთავთა ნების და ფარნაჯომის „სპარსთ მოყვარეობის“ შედეგი ყოფილიყო. ჩვენი აზრით, ქართლის ტახტზე მესუთე მეფე რომ სომეხთა მეფის ძეა (თუქცა მეუღლე ფარნაჯაზიანი ჰყავს, იგივე ფარნაჯომის და), ეს ფაქტი სომეხთა მიერ ქართლის პირველ დამორჩილებას უნდა გულისხმობდეს და კარგად უდგება 190 წ. მაგნეზიასთან ხელეკიდების დამარცხების შემდეგ სომხეთის ორი სამეფოს წარმოქმნას და არტაშეს I-ის მეფობის ხანას. ამ მხრივ ფრად საინტერესოა სებოსის ცნობა, რომელიც სომხეთის პირველი მეფის არტაშესის (სებოსთან არშაკ უმცროსი) გამეფებას აგვიღწერს. შემატანივ აღნიშნავს: „ამ დროს არშაკმა (იგივე სომეხთა ბართის მეფე) გაამეფა თავისი ძმა არშაკი მეტსახელად უმცროსი სომეხებზე ქალაქ ნისიბინში და მისცა მას ჩრდილოეთით დიდ მთა კავკასიონამდე ... გაგზავნა ის ნისიბინიდან დასავლეთით დიდ ჯარით ... გამოვიდა მის შესახვედრად ბაგარატ ფარნაჯაზიანი¹, არმენის ძეთაგანი, დიდი ნახარარი ჯარით. მიართვა მას საჩუქრები ოქრო და ვერცხლი ... დაადო მას თავზე მამისეული გვირგვინი, დასვა ტახტზე ... და მისცა მას ცოლად თავისი ასული“ (231, 5; 256, 54). „ქართლის

¹ სებოსთან ამ ადგილას წერია ბაგარატ ფარაზიანი, მაგრამ ციტათი უფრო ადრე ის აღნიშნავს, რომ „ფარნაჯაზმა შვა ბაგამი და ბაგარატი“ (256, 51), საიდანაც სრულიად აშკარაა, რომ ფარაზიანი გადამწერის შეცდომაა. ამიტომაც აღვადგენთ „ბაგარატ ფარნაჯაზიანს“. საინტერესოა, რომ თვით სომხური ტექსტის გამომცემელი გ. აბგარიანი, ტექსტისადმი მიძღვნილ კომენტარებში (კომენტარებს კი წიგნის ორი მესამედი უქირაეს), თუქცა ბერის მსჯელობს თვით სახელ ბაგარატზე და ბიურატზე (256, 199, კომენტ. 34), ვერ ამჩნევს ხელნაწერის ამ აშკარა შეცდომას.

ცხოვრება“ კი, რომელიც, როგორც ზემოთ ვხანეთ, ქართლში ფარნაჯომის მეფობაში სომხეთის უფლისწულის არშაკის (არსუკის) მოსვლას მოგვითხრობს, მის ფარნაჯაზიან მეუღლეს მირეანის ასულად მიიჩნევს: „ამას-ზე მიიცვალა ანტიოქისა მეფობა ბაბილონს და მას უამსა შინა მეფე იქმნა სომხითს, რომელსა ერქუა არშაკ (შეადარეთ სებეოსის არშაკ უმცროსი). ესრათა მირეან არშაკს და მისცა ასული თვისი ძესა არშაკისსა არშაკს. და მოკვდა მირეან და მეფე იქმნა მის წილ ძე მისი ფარნაჯომ“ (145, 28). თუ „ქართლის ცხოვრების“ ზემოთმოყვანილ ცნობებს სებეოსის მონათხრობს შევუდარებთ, მივხვდებით, რომ ისინი ერთიდაიგივე ამბავს გადამოგვცემენ და ერთი წყაროდან მომდინარეობენ, ოღონდ სებეოსთან ამ ფარნაჯაზიანად ბაგრატი, ბაგრატუნთა წინაპარია გამოცხადებულია, რაც, რა თქმა უნდა, უკვე ხსენებული ავტორის ეპოქაში (VII ს.) ქართლში და სომხეთში ბაგრატუნთა ფარნაჯაზიანობის შესახებ გავრცელებული თვალსაზრისიდან მომდინარეობს. ამგვარად, სებეოსთან წყაროში მოცემული ინფორმაციის პირველ გადაკეთება-ჩანაცვლებასთან გვაქვს საქმე. იგივე წყაროს ფლობდა მოსე ხორენელიც, რომელიც ამ გადაკეთება-ჩანაცვლებაში უფრო შორს მიდის, აი, როგორ უღერს აღნიშნული ადგილი მოსე ხორენელთან: „არშაკმა (იგულისხმება პართიის მეფე) იმ ხანებში სომეხთა ქვეყანაში თავისი ძმა ვალარშაკი (შეადარეთ, სებეოსთან არშაკ მცირე მ. ს.) გაამეფა. და მისცა მას საბრძანებლად ჩრდილოეთი და დასავლეთი (აქ აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ, რომ მოსე ხორენელი, ისევე როგორც სებეოსი სარგებლობს წყაროთი, რომელსაც დასავლეთი განსხვავებულად ესმის. მაგ. კასპიის ზღვა მისთვის „დასავლეთის დიდი ზღვაა“ მ. ს.)... (ვალარშაკმა) ღვაწლი დაუფასა შამბატ ბაგრატს; უფლება მიანიჭა მას... ყოფილიყვნენ არშაკუნთა გვირგვინ-დამდამრქმელნი. ბაგრატის სახელის მიხედვით მისი შთამომავალნი ბაგრატუნებად უნდა წოდებულიყვნენ. ამჟამად მათ დიდი სანახარარო აქვთ ჩვენს ქვეყანაში. რადგან ბაგრატი თავისი ნებით დათანხმდა ვალარშაკის სამსახურზე, ჯერ კიდევ მაკედონელთა წინააღმდეგ არშაკის ომებამდე, იგი [მიღებულ იქნა] სამეფო კარზე. [ვალარშაკმა] ერისთავად, ათასეულთა და ბევრეულთა მთავრად დანიშნა იგი [ქვეყნის] დასავლეთ ნაწილში, რომლის იქით სომხურად აღარ ლაპარაკობენ“ (160, 102). საქმე ისაა, რომ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იმ ძველ წყაროში, საიდანაც მოსე არტაშეს I-ის (ამ შემთხვევაში იგივე ვალარშაკი) მიერ ქართლის დაქვემდებარების ამბავს იღებს და თავისებურად გარდაქმნის, „დასავლეთი“ სულაც არ ნიშნავდა მოსეს გაგებით დასავლეთს და შესაბამისად, არ უდრიდა მის

პერიოდში არსებულ ბაგრატუნთა სამფლობელო მხარეს. ფრაზაც, „რომლის იქით სომხურად აღარ ლაპარაკობენ“, ასევე მოსე ხორენელის გააზრება-გადაკეთების შედეგი უნდა იყოს. თუ სებეოსის და „ქართლის ცხოვრების“ ზემოთ მოყვანილ ადგილებს მოსეს ამ ინფორმაციას შევადარებთ, მივხვდებით, რომ აღნიშნულ ტექსტში მოთხრობილია „ჩრდილოეთის“ და „დასავლეთის“ გამგებელი სუვერენი ხელმწიფის არტაშეს I-ისადმი დაქვემდებარების ამბავი. იმ შეფასება, რომლის ქვეყანაში სომხურად არ ლაპარაკობდნენ. ყოველივე ამას უფრო გვიან ბაგრატის გვირგვინდამრქმელობა და მისი დასავლეთის მხარეში ნახარაოდ დანიშვის ამბავი ჩაენაცვლა. შეცდომის მიზეზი, შესაძლოა, სწორედ ძველი წყაროსა და უფრო გვიანდელი ხანის „დასავლეთის“ ცნების განსხვავებული გაგება განდგა. ფაქტია, მოსესთვის, ისევე როგორც სებეოსისთვის სომხეთის „დასავლეთი“ ნაწილი ის მხარე იყო, სადაც მათ ხანაში ბაგრატუნთა საგვარეულო მამული მდებარეობდა. იმ ანონიმურ ქრონიკაში, რომლითაც სარგებლობდა სებეოსი თავისი თხზულების დასაწყისი ნაწილის წერისას, პირველი გადაკეთება უკვე მომხდარი ფაქტია: მირვან-მირდატი ბაგრატითა (ბაგრატი ფარნავაზიანი) შეცვლილი. მოსესთან ინფორმაციამ გადაკეთების შემდეგი ეტაპი გაიარა და ფარნავაზიანი ბაგრატი უკვე შამბატ ბაგრატად იქცა. რა გვამოყვებს ამის თქმის უფლებას? საქმე ისაა, რომ წყაროში იმ ადგილას სადაც „ვალარშაკის“ მიერ „დასავლეთის“ დაპყრობაზე იყო საუბარი, ვალარშაკისადმი (სებეოსთან არშაკ მცირე) დაქვემდებარებაში შესულ „ნახარაოდ“ მოსესაც ბაგრატი ფარნავაზიანი ეძლეოდა. მაგრამ ის უკვე იცნობდა ლეგენდას ბაგრატუნთა ებრაული წარმოშობის შესახებ. მოსე ხორენელმა „ვალარშაკისადმი“ (სინამდვილეში არტაშეს I) დაქვემდებარებაში შესული „დასავლეთის“ დიდი „ნახარარი“ მირვან (მირდატი) ფარნავაზიანი, რომელიც მას უკვე ბაგრატი ფარნავაზიანად გადაკეთებული დახვდა, სომხეთის ბაგრატუნების საგვარეულოსთან და სანახარაროსთან გააიგივა (ფაქტია, ასეთ გააზრებას მანამდეც პქონდა ადგილი, ამიტომაც მოხდა

მოსე ხორენელი ამ ინფორმაციას თავისებურად გარდაქმნის: მას ხომ ეს „ჩრდილოეთისა“ და „დასავლეთის“ გამგებელი-ნახარარი ბაგრატუნი პკონია, შესაბამისად, არ უსმის რა, რატომ არ უნდა ელაპარაკათ მის დროინდელ ბაგრატუნთა სამფლობელოში სომხურად, საკუთარი გააზრებიდან გამომდინარე ოდნავ ცულის ინფორმაციას. ამგვარად, „რომლის სამფლობელოში სომხურად არ ლაპარაკობენ“-ოს ნაცვლად ვიღებთ ფრაზის შეცვლილ ვარიანტს: „რომლის იქით სომხურად აღარ ლაპარაკობენ“.

მირიან//მირდატის ბაგარატიო ჩანაცვლება), მაგრამ ბაგრატუნთა ფარნავაზიანობა აღარ დაიჯერა: მათი უცხო, ებრაული წარმოშობა უფრო საპატიოდ მიიხსნა. აი, რას ამბობს მოსე თავისი გადაწყვეტილებისა და არჩევანის თაობაზე: „ზოგიერთი, ნაკლებად სანდო ადამიანი თვითნებურად, ქეშმარიტების უგულვებელყოფით ამბობს, რომ ბაგრატუნების გვარი ჰაიკის ნაშეიერია. ამის თაობაზე უნდა გითხრა: ამგვარ უგუნურ ხმებს ნუ ირწმუნებ, რამეთუ ისინი უსაფუძვლოა.“ (171, 87). საქმე ისაა, რომ ფარნავაზი მოსხენებულია მოსე ხორენელის მიერ ძველ სომეხ მეფეთა ჩამონათვალში, რომლებიც სათავეს სწორედ ჰაიკიდან იღებენ. ასე რომ, მოსე ხორენელის კონცეფციით, ფარნავაზი ჰაიკიანია. ამგვარად, ბაგრატუნთა ებრაული წარმოშობის შესახებ თავისი თვალსაზრისის საპირისპიროდ, მას წყაროში ეძლეოდა ინფორმაცია ბაგარატის ჰაიკიანობის ანუ ფარნავაზიანობის შესახებ, რაც შემოგვინახა კიდევ სებეოსმა.

ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო უფრო ისაა, რომ სამივე წყარო, რომელთა შორის ქართული ამ შემთხვევაში უფრო ძველი და ზუსტი ინფორმაციის შემცველია, შემოთმითნობილ ამბებს არტაშეს I-ის ეპოქას (ძვ. წ. 189-161 წწ.) უკავშირებს. ამგვარად, ძვ. წ. 189-161 წწ.-ში, ჩვენი თვალსაზრისით კი უფრო ძვ. წ. 170-იან წწ.-ში ქართლში საფუძველი ჩაეყარა ფარნავაზიანთა სომხურ შტოს, რომელსაც ჩვენ პირობითად არტაშესიან-ფარნავაზიანთა შტოს ვუწოდებთ. „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაის“ მიხედვით, არშაკის (არსუკის) შემდეგ მეფობს მისი ვაჟი არტაგინ//არიკი და შემდგომ მისი ვაჟი ბრატმანი/ბარტომი. ბრატმანის მეფობას ჩვენ დაახლ. ძვ. წ. 140-130-იანი წლებით ვათარილებთ. ამ პერიოდში ფრიად მნიშვნელოვან და საინტერესო მოვლენასთან გვაქვს საქმე: ბრატმანს, როგორც მატთანე მოგვითხრობს, არ ჰყავს ვაჟი და ჰყავს მხოლოდ ასული. ტახტის გასაგრძელებლად ის მოიყვანს ეგრისის მეფის ვაჟს ქართლში.

მართლაც, წყაროები გვიდასტურებენ, რომ ძვ. წ. II-ს-ში ეგრისის სამეფო ფრიად გაძლიერებულია. ამას მოწმობს ძველი ბერძენი ისტორიკოსის პოლიბიოსის ერთი ცნობა, სადაც ფარნაკის მიერ თავის მოწინააღმდეგეებთან დადებული ხელშეკრულების გარანტიად სომეხთა მეფე არტაქსთან (არტაშეს I) ერთად დასახელებულია აკუსილახი (130, 35), რომელსაც მკვლევარები კოლხეთის (ეგრისის) მეფედ მიიჩნევენ და აიგივებენ კოლხეთის მეფე აკვ//აკოსთან, რომლის სახელი ამოტვიფრულია ოქროს მონეტაზე (225, 40-42; 231, 41-43).

ძვ. წ. II ს-ის 40-30-იან წწ-ში. აკეს უახლოესი მეპკვიდრების დროს ეგრისის სამეფო ქართლზე მძლავრობს და მას კლარჯეთის ერთ ნაწილს ართმევს. ამის საუკუთესო დასტურია ჩვენს მიერ სტრაბონის უკვე ზემოთ განხილული ცნობა „მოსხიკეს“ ქვეყნის ერთი ნაწილის კოლხეთის შემაღგენლობაში ყოფნის შესახებ, რაც, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა მომხდარიყო მითრიდატე ევპატორის მიერ უკვე კოლხეთის დამორჩილების შემდეგ. უფრო მეტიც, „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ჩვენ გვაქვს ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ ბრატმან//ბარტომის მოკვლის შემდგომ ქართლის ტახტზე ასული მეფის მირვან//მირეანის ვაჟმა და მეპკვიდრემ არსუკმა (არშაკი) „კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“. ეს ინფორმაცია ძველი ქრონიკისა, სამწუხაროდ, „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეს შემდგენაირად გაუგია: „ამან არშაკ... ჰმატა სიმაგრესა უფლისციხისასა“ რაც, რა თქმა უნდა, არა სწორია. „კასპის შეპყრობა“, ანუ აღება და უფლისციხეზე მართვა-გამკეობის დამყარება - „განგება“ სულაც არ გულისხმობს იქ აღმშენებლობითი სამუშაოების ჩატარებას. ფაქტია, „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანისთვის ძნელი გასაგები იყო, თუ ვისგან უნდა აეღო, ანუ „შეეპყრო“ ქართლის მეფეს კასპი და უფლისციხე. ჩვენი აზრით, სწორედ ბრატმანის დროს, როდესაც ქართამი//ქარსამი ბრატმანს „ჩაესიძებდა“, ეგრისი ეუფლება კასპს და უფლისციხეს. „ზენა სოფლის“ ამ ნაწილს ქართლი მხოლოდ მეფე არსუკის დროს აბრუნებს. ამგვარად, ძვ. წ. II ს-ის 50-40-იან წწ-ში ეგრისი მძლავრობს ქართლზე და თავის პრეტენდენტს ამზადებს ქართლის ტახტზე. ასეთ ვითარებაში ნებროთიან-ფარნავაზიანთა შტოს წარმომადგენელი (ასე ვუწოდებთ ჩვენ პირობითად ფარნავაზიანთა ძირითად შტოს, რომელიც სათავეს იღებს საურმაგთან ჩასიხებული მირდატ I-დან), ბართიაში გაზრდილი ფარნავაზომის ვაჟი მირდატი („მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მირეანი, „ქართლის ცხოვრების“ მირვანი) ბართელთა მეშვეობით აბრუნებს ტახტს. ბრძოლაში იღუპებიან ეგრისელი უფლისწული ქართამი//ქარსამი და ქართლის მეფე არტამესიან-ფარნავაზიანთა შტოს წარმომადგენელი ბრატმანი. მეუობას აპყრობს მირეანი-მირდატ II. ამ მოვლენებს ჩვენ დაახლ. 130-125 წწ-ით ვათარილებთ. ეს ყოველივე ქართლის სომხეთისა და ეგრისის მიმართ გარკვეული ვასალური დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებას მოასწავებდა. რაც, როგორც ვნახეთ, დასრულდა უკვე მირვანის ვაჟის - არსუკის დროს, როდესაც ქართლმა ეგრისის მიერ წართმეული ტერიტორიაც დაიბრუნა „ზენა სოფელში“, იგულისხმება კასპი და უფლისციხე.

ტახტის განსამტკიცებლად და სომეხთა დასამომხინებლად მირუან-მირდატ II-ს ცოლად მოჰყავს ბრატმანის ცოლი, სომეხთა მეფის ასული, რომელიც ჩვენ მოსე ხორენელის მიერ არტაშეს I-ის ასულად და „ქართველთა დიდი პიტიახშის მირდატის“ ცოლად დასახელებული არტაშაშა შიგვანია. მირდატ-მირუანი ვაჟსაც არსუკს (არშაკი ამ სახელის უფრო გვიანდელი ფორმა) არქმევს. ამით მირდატ II ფაქტიურად თავს ქართლის მეფეთა არტაშესიანი-ფარნავაზიანთა შტოს გამგრძელებლადაც წარმოაჩენს. „მირუანი“ აღნიშნული მეფის „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ფორმაა. ამ მეფის სახელი უფრო ზუსტად შემოგვინახა „მოქცევაი ქართლისამ“ მირუანი. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ მოსე ხორენელთან იგი მიპრდატის სახელითაა წარმოდგენილი. მიპრდატი კი კომპოზიციითა და შედგება ორი ირანული სიტყვისაგან მიპრ (მითრა, იგივე მირი მირუანი) და დატ (მაცქმა). ამ კომპოზიციას მკორე სიტყვა შეიძლება მოცვილდეს და დაგვრჩება მსოლიოდ მიპრი, მირიანი. ამგვარად, მირდატი (მიხი ბერძნული ვარიანტი მითრიდატი) და მირი, მიპრი, მირიანი ერთი რივის სახელებაა მირუანი კი მირიბანი-მითრაბანაა და გარეგნული მსგავსებისდა მიუხედავად მიპრდატ-მირიანიდან განსხვავებული სახელია (წ. 478, 481, 483). მოსე ხორენელი მიპრდატთან დაკავშირებით აღნიშნავს: „[არტაშესმა] თავისი ასული მიათხოვა ვინმე მიპრდატს, ქართველთა დიდ პიტიახშს“ (171, 111). საქმე ისაა, რომ მოსე ხორენელის მხედვით არტაშესის ვაჟია ტივრან II, (რაც ძნელი წარმოსადგენია: არტაშეს I გარდაიცვალა 161 წ. ტივრან II კი ტახტზე ადის ძვ. წ. 95 წ.), ამიტომ მოსე არტაშაშას ტივრან II-ის დად და მითრიდატე პონტოელის ცოლად მიიჩნევს, უფრო სწორედ, მას, როგორც ჩანს, ქრონოლოგიურად ახლოს მდგომი ქართლის მეფე მირიან//მირდატი, იგივე მითრიდატე და პონტოს მეფე მითრიდატე VI ერთმანეთში ერევა. მით უფრო, რომ პონტოს მეფეს ცოლად ჰყავდა უკვე ტივრან II-ის და, მაგრამ ის, ჩვენი აზრით, არ იყო არტაშესის ასული არტაშაშა. გ. მელიქიშვილი თვლის, რომ მოსე ხორენელის აღნიშნული ცნობა იბერთა პიტიახშთა სახლიდან მომდინარეობს (123, 443). აქედან აშკარაა, რომ მკვლევარს ხორენელისეული „ქართველთა დიდი პიტიახში“ გვიანდელი „ქართლის პიტიახში“ ჰგონია არუ ქვემო ქართლის ხელისუფალი. სინამდვილეში, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, მოსე ხორენელი თავისი თხზულების უძველესი ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაწილში ტერმინებს „ქართველთა დიდი პიტიახში“ და „გუგარელთა პიტიახში“ ქართლის მეფეთა აღსანიშნავად ხმარობს. ამით სომეხ ისტორიკოსს სურს ნაწი ვაუსკავს

ქართლი და პონტოს სამეფო ერთმანეთის ბუნებრივ მოკავშირეებს წარმოადგენდნენ.

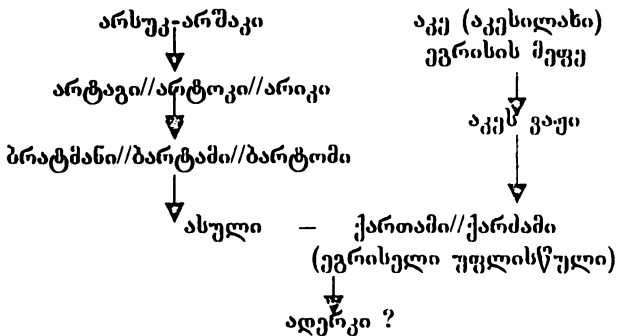
არსუკი მირეანის ძე მეფობდა დაახლ. ძვ. წ. 108-90 წწ. ამდენად, მისი ნახევარდის შვილი, ქართაშის ძე ადერკი ძვ. წ. 90-იან წწ-ში უნდა გამეფებულიყო. „ქართლის ცხოვრების“ მისეგვით მეორედ (პირველად მსგავს მოვლენას ადგილი ჰქონდა, როგორც ზემოთ უკვე ვნახეთ, ქართლში სომეხი უფლისწულის არსუკ (არშაკ) I-ის გამეფების დროს), სომხეთის ჯარზე დაყრდნობით ფარნავაზიანთა ეგრულ-სომხური შტოს წარმომადგენელი, სომხეთში გაზრდილი ადერკი ადის ტახტზე. თუ პირველ შემთხვევაში სომხეთის მძლავრობა ემთხვეოდა ქრონოლოგიურად არტაშეს I-ის მეფობას, ადერკის გამეფება ემთხვევა სომხეთში ტიგრან II-ის მეფობის დასაწყის ხანას. ამ მხრივ ფრიად საინტერესო ცნობას გვაწვდის მოსე სორენელი: „იმ ხანებში დაეჭვდა ტიგრანი ქაბუკი მიჰრდატის მიმართ, თითქოს იგი არ უნდა ყოფილიყო მისი დისწული; ამის გამო აღარ მისცა მას არც თავისი სამფლობელოს ნაწილი და არც კუთვნილი ქართველთა ქვეყანა (171, 116). ჩვენ უკვე ვაჩვენეთ, რომ არტაშაშა იყო ჯერ ქართლის მეფე ბრატმანის და შემდგომ ფარნავაზის ვაჟის მირვან//მირეანის მეუღლე. ეს ის მირეანია, რომელსაც მოსე სორენელი მირდატად და „ქართველთა დიდ პიტაშად“ მოიხსენიებს, და სოვ შემთხვევებში ურევს და აიგივებს მითრიდატე VI პონტოელთან. ქართლის მეფე მირეანს ამ ქალისაგან, ქართული წყაროების მიხედვით, ჰყავდა არსუკი. აი, ამ არსუკს მოსე სორენელი არტაშაშას ქაბუკ ვაჟ მიჰრდატად მოიხსენიებს, როგორც ჩანს, მოსე ურევს მის სახელს მისი მამის სახელთან. ჩვენთვის საინტერესოა მოსე სორენელის ცნობა ამ თვალსაზრისით, რომ ის პირდაპირ გვეუბნება: ტიგრანმა ქართლის ტახტი წაართვა არტაშაშასა და მირვან//მირდატის ვაჟს. სხვა საქმეა, რომ მოსეს მისი სახელი მამამისის ანალოგიით მირდატი ჰგონია.“ საინტერესოა თვით მიზეზი ტახტის წართმევისა, მოსეს ინფორმაციით ტიგრანი დაეჭვებულა იმაში, იყო თუ არა არსუკი ნამდვილად მისი სისხლით ნათესავი. საქმე ისაა, რომ, როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, მირვან//მირეანის მიერ არტაშაშას ძალით

* შესაძლოა ამ აღრევის მიზეზი იყოს ისიც, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მოსე რიგ შემთხვევებში ერთმანეთთან აიგივებს ქართლის მეფე მირეან-მირდატ II და მითრიდატე VI პონტოელს. შესაბამისად, მითრიდატე პონტოელის ერთ-ერთი ვაჟის სახელი მირდატი (მითრიდატე) მას მექანიკურად გადააქვს ქართლის მეფის მირდატის ვაჟზე.

სამშვილდის ციხიდან გამოყვანისა და ცოლად შერთვის მომენტი-
თვის არტაშაშა ასაკოვანი ქალი იყო შვილიშვილს ელოდებოდა.
აი, ეს მისი ასაკი გამოიყენა მიზეზად, როგორც ჩანს, ტიგრანშა და
არსუკი თავის ნათესავად არ ცნო. სინამდვილეში, ეს, რა თქმა უნდა,
მარჯვე ფანდი იყო. ტიგრანს უბრალოდ ქართლის სამეფო ტახტზე
მის კარზე აღზრდილი და მასზე ყველანაირად დამოკიდებული
ადერკი//არდოკი ერჩივნა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ადერკის ადგილას წერია მეფე
როკი. ამის საფუძველზე ბ. ინგოროყვამ შემოვეთავაზა მისეული
აღდგენა სახელისა - ადეროკი, რაც დაედო კიდევ საფუძველად
მეფეთა ქრონოლოგიის არასწორად გააზრებას. იმისთვის, რომ
სწორად გავიგოთ, თუ რომელი სახელი იფარება „ადერკის“ ქვეშ,
უნდა მივაქციოთ ყურადღება იმას, რომ ქართლის სამეფოში ისევე,
როგორც სხვა ქვეყნებში დინასტიური სახელები შეორდება და პაპის
ან მამის სახელმა აუცილებლად სადმე უნდა იჩინოს თავი.
დავიწყოთ არტაშესიან-ფარნავაზიანთა შტოს პირველი წარმომად-
გენლის სახელით - არსუკ//არშაკით. ის, როგორც ცნობილია, არა-
ერთხელ შეორდება. „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაჲში“
დაცულია ამ სახელის რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტი: არშაკი//
არსუკი//არზოკი* (აზოროკი „რ“ ფონემის გადაჯდომით მიღებული
ფორმა). არსუკ-არშაკის ვაჟი იყო არტაგი//არტოკი//არიკი. ეს
სახელი თითქოსდა არცერთხელ არ შეორდება. სინამდვილეში ეს
ასე როდია. გადავხედოთ არტაშესიან-ფარნავაზიანთა შტოს:

* ჩვენთვის ცნობილია, რომ არზოკი ირანულ სამყაროში დამოუკიდებელი
სახელია (15, 429, 432), ტექსტში შეცდომის წყაროდ სწორედ ასეთი
სახელის არსებობაც გვესახება. საერთოდ, როგორც ჩანს, გადაამწერები
უშვებენ შეცდომას დაზიანებულ ხელნაწერში „ს“ და „ზ“ ფონემების
აღრევის შედეგად ან სხვა რაიმე მიზეზით. არზოკ სახელით „ქართლის
ცხოვრებაში“ დასახელებული არმაზელის მეწყვილე ქართლის მეფე რომ
ნამდვილად არსოკია, ამაზე მეტყველებს „მოქცევაჲს“ ქრონიკა, აგრეთვე ის,
რომ მისი პაპის სახელიც არსუკია („ქართლის ცხოვრების“ არშაკი).

სინამდვილეში რა უნდა რქმეოდა ბრატმანის ასულისა და ქართამის ძეს? ცხადია, ან ბრატმანი, ან არტოკი. ახლა ვნახოთ, რა ფონეტიკური ვარიანტები გვეძლევა ჩვენ სახელ ადერკოან დაკავშირებით. „ქართლის ცხოვრების“ სომხურ თარგმანში, რომელიც ჩვენამდე მოღწეულ ნუსხებს შორის ყველაზე ადრეულ ნუსხას ეყრდნობა, ეს სახელი მოცემულია ადრიკ ფორმით (აქედან უკვე გასაგებია, თუ რატომ გვაქვს „მოქცევაის“ ტექსტში მუფე არტავის ადგილას ა(დ)რიკ). ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში გვაქვს ფორმები ადორკ-ი, ადრეკ-ი, არდეკ-ი.

ჩვენი აზრით, პირველადი ფორმა სახელისა იყო: არტაკ//არტოკ//არტეკ//არტიკ შემდეგი პარალელური ფორმებით: არდაკ//არდოკ//არდეკ//არდიკ. თავდაპირველად თანსმოვნებმა „რ“-მ და „დ“-მ იცვალეს ადგილები, რის შედეგად მივიღეთ: ადრეკ//ადრიკ//ადროკ. ამ ფორმამ შემდგომ კვლავ განიცადა სასეცე-ლილება: ა(დ)რიკ, (ა)დროკ, (ა)დეროკ და საბოლოოდ, იმავე ადრეკ ფორმიდან მივიღეთ ადერკი. მთელი ამ მსჯელობიდან ცხადი უნდა იყოს, რომ ძვ. წ. 90-იან წლებში ტიგრან II-ის მეშვეობით ქართლში გაშეფებული ადერკი იყო არტავ//არტოკ I-ის შვილთაშვილი არდოკ//არტოკ II. ეს არტოკ II დახვდა პომპეუსს ქართლში.

ადერკის არტოკად გასწორების შემთხვევაში გასაგები ხდება თვით ორმეფობის აღმოცენების მიზეზები. პომპეუსის ლაშქრობის შედეგად სომხეთის დასუსტებით და არტოკ II-ის დაპარ-

ასეთი შემთხვევები ძალიან ხშირია, გავისხენოთ, თუნდაც სახელი არსოკ/არსუკ//არსოკ და მეორადი ფორმა ნაწარმოები „რ“-ს გადაჯდომის შედეგად აზორკ; აგრეთვე არტომანი//ათრომანი//თორუჯან, თოგორმა//თორგომი, ასფარუკ//ასფაგური, მუხნარაი//მუხრანი, ფანაჟარი//ფარაჟანი და სხვ.

ცხებით ისარგებლა ნებროთიან-ფარნავაზიანთა შტომ და მცხეთაში შეფობა აღიდგინა. ჩვენი აზრით, ბრატმანი (ბარტოპი) არის მირიანის/ მირიანის (მირდატ II) შვილიშვილი, არსუკის ძე და არა ადერკ/ არტოკის მეორე ვაჟი, როგორც ეს „ქართლის ცხოვრებას“ ჰგონია. უფრო სწორად, შვილებს შორის მეფის მიერ ქვეყნის გაყოფის მოთხრობა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ორმეფობის მიზეზის პრიმიტიულ ახსნას წარმოადგენს. ბრატმანის ხანით მცხეთაში რომ სწორედ ნებროთიან-ფარნავაზიანთა შტოს წარმოადგენლები მეფედებიან, კარგად ჩანს შემდგომ ამ დინასტიაში გავრცელებული სახელეუბიდან, რაზეც უფრო ქვემოთ გვიქნება საუბარი. გარდა ამისა „მოქცევაჲს“ ქრონიკა პირდაპირ ამბობს: „და მეფობდა როკ (როგორც ვნახეთ ეს იგივე არდოკია), რომელმან რაჲთურთ მცხეთაჲ გაიმორა და მეფობაჲ ორად გაიყო, ორნი მეფენი დასდევს იმიერ და ამიერ“. ამგვარად, აშკარაა, რომ მას გაშორდა მცხეთა, შესაბამისად, როკ/ არდოკის მეპყვიდრეები ვერ ისხდებოდნენ მცხეთაში. მცხეთაში ტახტი აღიდგინა ქართლის მეფის მირიან/მირდატ II-ის ძისწულმა, ტიგრან II-ის მიერ ქართლიდან გაძევებული არსუკის ვაჟმა ბრატმანმა.

ქართლის ორად გაყოფას რომ ამავე არდოკ//ადროკ//ადრიკის დამარცხების შემდეგ ჰქონდა ადვილი, ეს კარგად ჩანს შემდეგი ვითარებიდან: პომპეუსის ქართლში შემოსვლისას ქართლი ჯერ ერთიანია, მას ერთი მეფე ჰყავს და დედაქალაქი აშკარად არმაზია მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. როცა დიონ კასიუსი ქართლში პომპეუსის შემოსვლაზე მოგვითხრობს, აღნიშნავს: „ცხოვრობენ ისინი (იბერები) კირნოსის ორივე ნაპირზე და ემეზობლებიან ერთი მხრით ალბანელებს და მეორე მხრით არმენიელებს“; „პომპეუსი პირველი შეიჭრა მის (იბერიელი არტოკეს) ქვეყანაში, მანამ ის შესძლებდა მოშნადებას ... მოასწრო გამოსვლა ქალაქამდე, რომელსაც აკროპოლისი ეწოდებოდა (არტოკე) გადავიდა მდინარეზე, დასწვა ხიდი პომპეუსმა ამგვარად იგდო ხელთ ვიწრობები, ჩააყენა შიგ დარაჯები, დაიძრა იქიდან და დაიპყრო მდინარის გამოღმა მდებარე მთელი მხარე...“ (77, 59-60). უფრო ადრე, როდესაც პომპეუსი შეიჭრება ხოტენეში, რომელიც დიონ კასიუსის ცნობით, იშკამად არმენიის საზღვრებში გაიანზრებოდა, იქ მას ხვდებიან „ხოტენები და იბერები, რომლებიც მას ისრებით და შურდულებით აბრკოლებდნენ“ (იქვე). პომპეუსი ამარცხებს მათ და გადადის მდინარე აფსაროსზე. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, დიონ კასიუსის მიხედვით არტოკეს დროს იბერია გადაჭიმულია მტკვრის ორსავე ნაპირზე და სომხეთთან მისი გამყოფი ქოროხის ხეობის ზემო წელია. სტრაბონის ხანაში კი ქართლსა და

სომხეთის შორის საზღვარი მტკვარზეა. როდესაც სტრაბონი აღნიშნავს თუ რა ნაწილები ჩამოაქრეს სომხებმა იბერებს, ამბობს: „პარიადრის კალთები, ხორხენე და გოგარენ, რომელიც მტკვრის გადაღმა არის“ (150, 189). იბერიის აღწერისას სტრაბონი კიდევ უფრო ახუსტებს იბერიისა და არმენიის მისეამინდელ საზღვარს: „არმენიიდან შემოსასვლელი (ივულისხმება იბერიაში შემოსას ვლელი) არის მტკვრის ვიწროებზე და არაგოსისაზე. ვიდრე ერთმანეთს შეერთვის ეს მდინარეები, იმ ადგილას მდებარეობს გამაგრებული ქალაქები კლდეებზე, რომლებიც დაკილებული არიან ერთმანეთს დაახლოებით 16 სტადიონით: მტკვარზე მდებარეობს ჰარმოზიკე, ხოლო მეორეზე სეკსამორა. ამ შემოსასვლელით ბირველად ისარგებლა პომპეუსმა, რომელიც არმენიიდან მოდიოდა, ხოლო ამის შემდეგ კანიდიუსმა.“ (150, 129). როგორც ვხედავთ, იბერიის მეფეთა ხელში სტრაბონის პერიოდიისთვის, მხოლოდ მტკვრის მარცხენა სანაპიროა, მტკვრის გადაღმა კი უკვე სომხეთის ხელში მყოფი გოგარენე/გორგანი ანუ სომხეთის ხელში მყოფი ქართლია და სომხეთიდან ქართლში შესასვლელი გზა არმაზის ვიწროებზე გადის. სტრაბონი, რა თქმა უნდა ცდება როდესაც ამბობს, რომ არმაზის ვიწროებით შემოვიდა პომპეუსი არმენიიდან იბერიაში. როგორც დიონ კასიუსის ზემოთ მოყვანილი ცნობებიდან გამომჩნდა, ეს ვიწროები პომპეუსის ხანაში იბერიის მეფის არტოკეს ხელში იყო, ის მტკვრის მადგენა სანაპიროსაც ფლობდა და არმაზში პქონდა დედაქალაქი. მტკვრის აღნიშნული ვიწროები სწორედ პომპეუსმა წაართვა არტოკეს და აქედან შეიქრა ის უკვე მტკვრის მარცხენა ნაპირის ქართლში. მაგრამ სტრაბონს მის დროს არსებული სიტუაცია მექან-იკურად გადააქვს პომპეუსის და არტოკეს პერიოდზე რაც შეეხება პუბლიუს კანიდიუს კრასუსის ლაშქრობის პერიოდს, ძვ. წ. 36 წ., იმხანად მტკვრის მარჯვენა სანაპირო უკვე სომხების ხელშია და.

აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართლის ისტორიის რიგ საკითხებში არეკ-დარეკა სწორედ სტრაბონის ზემოთაღნიშნული ცნობის არასწორი გაგე-ბიდან მომდინარეობს. სტრაბონის ეს ცნობა იწყება იმით, რომ ისტორიკოსი გვაუწყებს სომხების მიერ სამეფოს შექმნას და მათ გავლიერებას მათი მეფეების არტაქსიას და ზარიადრის დროს. შემდეგ კი შოდის ინფორმაცია, რომ სომხებმა მუზობლებს, მათ შორის ქართველებს წაართვეს ტერიტო-რიები. მაგრამ ეს როდი ნიშნავს იმას, ეს ინფორმაცია ისე გაეცათო, თიქოს სომხეთის მთელი ეს ტერიტორიული მატება სწორედ დასახელებული მეფების ხანაში მოხდა. ეს ხელებოდა თანდათანობით. საკუთრივ გოგარენა// გორგანი სომხეთმა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მხოლოდ ქართლის ორად გაყოფის (ძვ. წ. 60 წლის ახლო ხანებში) შემდეგ ჩაიგდო ხელში.

შესაბამისად, ეს ვიწროები მის ღროს მართლაც იყო არმენიიდან ქართლში შესასვლელი.

ქართლის ორად გაყოფის შემდეგ ქართლის ჩრდილოეთ მხარეში მეფე ბრატმანმა//ბარტომმა, რომელიც ჩვენ არსუკ შირვანის ძის და, შესაბამისად, ფარნავაზიანთა ძირითადი შტოს ანუ ნებროთიან-ფარნავაზიანთა შტოს წარმომადგენლად გვესახება, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქართლში დამოუკიდებლობა მეტ-ნაკლებად აღიდგინა. მტკვრის სამხრეთი კი არტოკ II-ის მემკვიდრის ქართამის//ქარძამის ხელში დარჩა და სომხეთის დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა. ისმის კითხვა, რატომ აქვს „ქართლის ცხოვრების“ მემატთანეს ადერკის (არტოკ II) მეფობა ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე გადმოტანილი? საქმე ისაა, რომ, როგორც ჩვენ უკვე დავასაბუთეთ, არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ნუსხა და არც „ქართლის ცხოვრება“ თავდაპირველად მეფე ადერკს ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე არ გაიაზრებდნენ. უფრო მეტიც, „ნინოს ცხოვრების“ ის ვარიანტი, რომელიც „მოქცევაჲს“ ქრონიკას ერთვის და, შესაბამისად, ამ სახით თუ IX ს-ზე უწინარეს არა, უფრო გვიან ვერ შეიქმნებოდა, უფრო ძველ საისტორიო ტრადიციას ეყრდნობა, ვიდრე „ქართლის ცხოვრებაში“ ჩასმული (და XI ს-ში გადაკეთებული?) „ნინოს ცხოვრება“. ეს თხზულება კი ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე არამაშელის მეფობას გულისხმობს. კვართის მოტანისა და ქრისტეს შობის თანადროულ მეფედ მეფე ადერკის (არტოკი) გამოცხადება, როგორც ჩანს, თუ საკუთრივ ლეონტი მროველიდან არა, მის ეპოქასთან ახლო მდგომი მემატთანიდან მომდინარეობს. თავისთავად ადერკ//არტოკ II-ის მეფობის ჩამოტანა

ამ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენი სტატია: „ქართლის ცხოვრების“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ურთიერთმიმართების საკითხისათვის კვართის სიუჟეტის მიხედვით, იბეჭდება „მაცნეში“. აქ კი მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ „მოქცევაჲს“ ქრონიკაში როკის მეფობის ხანისთვის კვართის მოტანის ამბავი არაა მოთხრობილი. არ იყო ეს სიუჟეტი არც „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში. მემატთანე პირდაპირ ამბობს ადერკის ამბების თხრობისას, რომ ეს ამბავი, ანუ კვართის მოტანის სიუჟეტი, მას აღებული აქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲდან“. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „მოქცევაჲს“ ქრონიკაში კვართის სიუჟეტის ამბავი საერთოდ არაა მოთხრობილი, ქრონიკაში ჩართულ გაქრისტიანების ამბის მოკლე თხრობაში სიუჟეტი მოთხრობილია, მაგრამ მეფის სახელი დასახელებული არაა, „მოქცევაჲს“ ვრცელ „ნინოს ცხოვრებაში“ კი ამ ამბებთან დაკავშირებით ფიგურირებს „დადი მეფე ამაზაერი (არამაშელი). მამ რომელი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ გულისხმობს

ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე გამოიწვია სომხურ ისტორიოგრაფიაში არტაშეს II-ის მეფობის ბოლო პერიოდის დაკავშირებამ რომის იმპერატორების დომიციანეს და ნერვას ეპოქასთან. ქართველმა მემატიანემ, შესაბამისად, ბრძოლა, რომელიც ადგილი ჰქონდა არტაშეს II-ის ეპოქაში არმაზელსა და სომხებს შორის, ასევე პერიოდში გააზრა და არმაზელი დომიციანეს ხანას დაუკავშირა. სწავთა შორის, თვით მოსე სორენელთან, ან მის წყაროში, არტაშეს II-ის მეფობის ბოლო პერიოდის დაკავშირება დომიციანესთან და ნერვასთან, როგორც ჩანს, განაპირობა ძვ. წ. 36 წ. მცირე აზიაში რომის კონსულ ნერვას გააზრებამ შეცდომით იმპერატორ ნერვად (ახ. წ. 96-98 წწ.). ასევე ურევს მოსე სორენელი „ვინმე დომეტის“ იმპერატორ დომიციანეში. მემატიანე თვითონ ამბობს: „... გამოცეკვებში აღნიშნულია, რომ მოვიდა ვინმე დომეტი, რომელიც იგივე დომიციანოს კეისარია“ (171, 145). თვით სომხურ ისტორიოგრაფიაში შენიშნულია, რომ მოსე სორენელი აქ დომიციანეში შესაძლოა, ურეკდეს დომიციუს კორბულონს და ამ უკანასკნელის ლაშქრობას სომხეთში (255, 735).

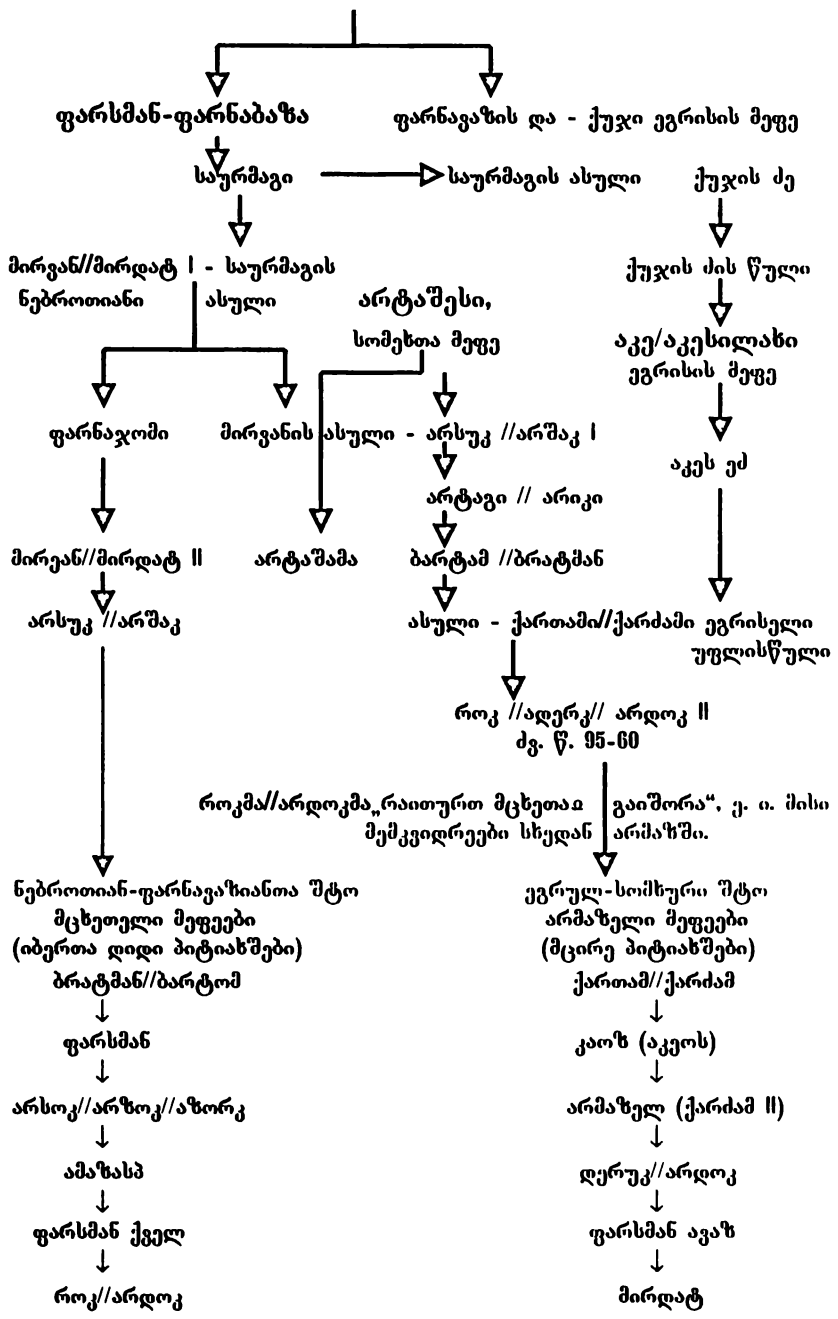
ამგვარად, აღრიკ/არდოკ II-ის მეფობის პერიოდის ქვემოთ ჩამოტანა და, შესაბამისად, არმაზელის მეფობის დომიციანეს ეპოქასთან დაკავშირება, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ღეონტი მროველის ან მის ეპოქასთან ახლო მდგომი მემატიანის საკუთარი კვლევის შედეგად: მემატიანემ მის ხელთ არსებული სომხური წყაროების საფუძველზე (მოსე სორენელი, ან მისი წყარო) ქართლის მეფეთა ქრონოლოგია „შეასწორა“. ამან ფაქტურად დაარღვია ძველი „არმაზული ქრონიკის“ მთელი ქრონოლოგიური ღერძი და VI მეფე არტაგსა და პირველ მეფე ფარსმან-ფარნავაზს შორის ორი საუკუნის მანძილზე მსოფლიო ოთხი მეფე დარჩა. ამგვარად, თუ აღრეკს (არტოკ II) ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე მოვათავსებთ, მაშინ არტაგი (არტაგ I) ძვ. წ. 60-70-იან წლებში გამოგვივა. ამ დროს ახ. წ. პირველი საუკუნეების იბერიის მეფეები ჩვენთვის ცნობილია რომაული წყაროების მეშვეობით და არც მათი სახელები და არც მათი ცხოვრების ფაქტები არ ემთხვევა „მოქცევაისა“ და „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებს.

მემატიანე? რა თქმა უნდა, საკუთრივ „ქართლის ცხოვრებაში“ ჩასმულ „მოქცევაჲ ქართლისას“ ანუ „ნინოს ცხოვრებას“, როგორც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მას უწოდებთ სიმოქლისათვის. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არმაზელის (ქარძამ II) შემდგომ, არმაზში კიდევ მეფობდა უკანასკნელი არმაზელი მეფე, ფარსმანის II-ის მამის მითრიდატე იბერიელის მეწყვილე დერუკი, იგივე არდოკ III. ეს ვითარება აგრეთვე შესაძლებელია, გამხდარიყო მთელი ამ აღრეკის მიზეზი.

არმაზელის ძველი და ახალი ერების მიჯნაზე გააზრების შემთხვევაში კი მშენივნად ეთანხმება ერომანუსის წყაროთა მონაცემები. არაზე დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი. კიდევ ერთი ფაქტი, რის გამოც, შესაძლოა, ეს აღრევა მომხდარიყო ზემოთდასახელებულ მიზეზებთან ერთად: არმაზელის (ქარამ II) შემდგომ მტკვრის სამსრუთ ქართლში მეფობს მისი ძე არდოკ III, „მოქცევაჲს“ დერუკი, იგივე (ა)დეროკი-ადერკი, რომელსაც ახ. წ. I საუკუნის I მესამედში მეფობს და წარმოადგენს მითრიდატე III-ის (დაახლ. I ს-ის 20-30იანი წწ.) მეწყვიდეს და თანამედროვეს. საქმე ისაა, რომ კვართი ახ. წ. 33 წ-ს უნდა მოეტანათ. ამ დროს კი არმაზში მეფობდა მითრიდატეს მეწყვიდეუ და ბოლო არმაზელი მეფეის ქარამ II არმაზელის ვაჟი არდოკ III ანუ დერუკ-ადერკი.

მას შემდეგ რაც გავარკვიეთ სახელი აღერკის თავდაპირველი ფორმა არტაგა//არტოკი და ამ მეფის ზეობის დაახლოებითი წლები ძე. წ. 90-60, შევეცდებით დავადგინოთ მისი შემდგომი, ორმეფობის ხანის მეფეთა ქრონოლოგია და მათი დინასტიური კუთვნილება.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ „ქართლის ცხოვრებაში“ ამიერი მეფეები ანუ არმაზელი მეფეები (გორგან//გოგარენას პიტიახშები) შეცდომით მცხეთელებად არიან მინიული და პირიქით. „მოქცევაჲსა“ და მისი წყაროს - ძველი არმაზელი ქრონიკის მიხედვით კი ამიერ ანუ არმაზელ და იმიერ ანუ მცხეთელ მეფეთა (იბერიის მეფეები) შემდეგი თანმიმდევრობა გვაქვს:

ოუ არმაზელთა რივს ჩაეუკვირდებით, დავინახავთ, რომ ქართამი იმეორებს პაპის სახელს, რომელიც ეგრისელი უფლისწული იყო. მაშინ გასაგები გახდება სახელი კაოზი, რომელშიც, ჩვენი აზრით, ეგრისის მეფისა და, შესაბამისად, ეგრისული დინასტიისთვის დამახასიათებელი სახელი აკე უნდა დავინახოთ ოს-ოზ ბერძული სუფიქსით. რაც შეეხება არმაზელს, აშკარაა, ამ შემთხვევაში მისი საკუთარი სახელი დაკარგულია, მაგრამ რომელი სახელია სავარაუდებელი? ფაქტია, ან პაპის სახელი ქართამი (ქარძამი), ან დიდი პაპის არტოკი. არტოკი, როგორც ვხედავთ, არმაზელის შვილს ჰქვია (დერუკ), მაშ არმაზელს, სავარაუდოდ, ქართამი//ქარძამი უნდა რქმეოდა. მართლაც, მოსე ხორენელის ტექსტიც ამტკიცებს იმას, რომ არმაზელის სახელი ქართამი-ქარძამი იყო. მოსე ხორენელი და „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობენ იდენტურ ამბავს ქართველია და სომეხთა ომისა, რომელსაც სწორედ არტაშეს II-ის ეპოქაში (ძვ. წ. 34-21 წწ.) ჰქონდა ადგილი და რომელშიც ქართველთა მხრიდან მეფე ქარძამია მოხსენიებული.* გ. მამულია თავის ერთ-ერთ ადრეულ

* საურმაგ კაკაბაძე აღნიშნულ ომს არტაშეს I-ის ხანას უკავშირებს. ამ თვალსაზრისს იზიარებენ გ. შელიქიშვილი (121, 54) და გ. მამულია (113, 120-121). ს. კაკაბაძე თავის თვალსაზრისს შემდეგ არგუმენტზე აყუდნება: „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით: „ქართამი კი იყო... ძისწული ქუჯისი... რომელსა შესდგმოდა ფარნავაზიანობა, ფარნავაზის დისა ქუჯის ცოლისაგან და დედისა მისისა საურმაგის ასულის ქუჯის ძის ცოლისაგან“. აქედან გამომდინარე მკვლევარი ასკვნის, რომ ქართამი იყო ქუჯის შვილიშვილი და, შესაბამისად, არტაშეს I-ის თანამედროვე (203, 122-125). ტექსტის აღნიშნული ადგილი, ჩვენი აზრით, გვეუბნება მხოლოდ იმას, რომ ქართამი ფარნავაზიანი იყო როგორც მამის, ისე დედის ხაზით. ანალოგიური ინფორმაცია გვაქვს, როგორც წინის შესავალში უკვე აღვნიშნეთ, „ვანტანგ გორგასლის ცხოვრებაში“, როდესაც შემატიანე ვანტანგ გორგასლის სიტყვებს საკუთარ კომენტარს უკეთებს: „უკეთო არღარა შემოვიქვე ცოცხალი, დაა ჩემი ხუარანძე შეირთოს მირიან, რომელ უეყოდა ვანტანგ მამის ძმის წულად, ნათესავისაგან რევისა, მირიანის ძისა“ (145, 151). ამგვარად, მირიანი ვანტანგის მამის ძმისწულია იმითომ, რომ მათი „მამები“ წინაპრები ბაკური და რევი ძმები იყვნენ. ანალოგიურ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე აქაც: ქართამი ქუჯის „ძის წულია“, რაც ნიშნავს, რომ ქართამი ქუჯის მემკვიდრეა მამაკაცის ხაზით, ეს ხაზი დანათესავებულია ფარნავაზთან ქალის ხაზით (ფარნავაზის და), მაგრამ დედით, ანუ ქალის ხაზითაც ის ქუჯის ძისა და საურმაგის ასულის მემკვიდრეა. საერთოდ, არ შეიძლება, წყაროს მივუდგეთ ასე „ამოღვევათ“: საურმაგის ერთი ასული მირვანის ცოლი იყო, მეორე კი ქუჯის ვაჟის ცოლი, შესაბამისად, მირვან ქართლის მეფესა და ქუჯის ძეს დაახლოებით ერთ

წერილში მარკვარტზე დაყრდნობით, სომეხ-ქართველთა ამ ომს ტიგრან II-ის ხანით ათარიღებს და მოსე ხორენელთან დასახელებულ ქართლის მეფე ქარძამს ადერკის შემდგომ მეფე ქარძამთან აიგივებს (117, 147-163). საქმე ისაა, რომ სომხურ წყაროში მოხსენიებული ქარძამი არ შეიძლება ადერკ//არდოკის შვილად და ქარძამ I-ად მივიჩნიოთ. ამას ეწინააღმდეგება „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემები. „ქართლის ცხოვრება“ ინფორმაციას გვაწვდის ქართველ-სომეხთა ომის დაწყების მიზეზზეც. შემატყობს გვიყვება, რომ ქართლის მეფეები არმაზელი და არსოკი//არზოკი იმიტომ დასხმიან თავს სომხებს, რომ მანამდე სომხები დასხმიან თავს ქართველებს და მეფე ფარსმანისთვის, რომელიც, როგორც უკვე ზემოთ დავრწმუნდით მცხეთელი ანუ იბერიის მეფე იყო, ქალაქი წუნდა და არტანი მტკვრამდე წაურთმევიათ. მეფე ფარსმანი და მისი მეწყვილე კაოსი (როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, კაოსი არმაზელი მეფეა, ანუ ვოგარენას პიტიანში, ფარსავაზიანთა ეგრულ-სომხური შტოს წარმომადგენელი) ისე გარდაიცვალენ, რომ ფარსმანს თავისი ტერიტორია ვერ დაუბრუნებია. იმიტომ შემდგომმა მეფეებმა მცხეთელმა არსოკმა//არზოკმა და არმაზელმა, რომელსაც ჩვენ ქარძამ II-დ მივიჩნივთ, ოსებს მოუხმეს და სომხეთის წინააღმდეგ დიდი ლაშქრობა მოაწყეს. ეს მცხეთელი მეფე ფარსმანი მოიხსენიება მოსე ხორენელთანაც. აღნიშნულ ფარსმანს, რომელსაც ჩვენი ქრონოლოგიით დაახლ. ძვ. წ. 40/38-25 წწ-ში უნდა ეძეოდა, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში შეცდომით

პერიოდში უნდა ეცხოვრათ, ერთი თაობის ადამიანები უნდა ყოფილიყვნენ. მირვანსა და ქარძამს შორის კი იმეფეს ფარსავაზი, არსუკმა, არტაგმა, და ბრატმანმა. ქართამი ბრატმანის ასულის ქმარი იყო, შესაბამისად, ავი მირვანის და საურმაგის შემდგომ მეხუთე თაობას წარმოადგენდა. ამგვარად, ის ქუჯის ძის წული კი არა, სულ მცირე მისი ძის შვილიშვილის წული უნდა ყოფილიყო. ანგარიში უნდა გაეწიოს იმასაც, რომ მოსე ხორენელი სომეხ-ქართველთა ომს არტაშეს II ხანაში გულისხმობს და მოუხედავად იმისა, რომ ის არტაშეს II-ის გამეფების ამბებს ურევს არტაშეს I გამეფების პერიოდებში (ერვანდიანებთან ომი), ძირითადად ის მშუენივრად ანხევაებს არტაშეს I-ის და არტაშეს II -ის მეფობებს და მათ შორის ტიგრან II-ის მეფობასაც ათავსებს. ყოველივე ეს კი კარგად შეესაბამება „ქართლის ცხოვრების“ ჩვენს მიერ ზემოთ წარმოჩენილ ქრონოლოგიას.

ადერკი//არტოკი II დაახლ. ძვ. წ. 95-60; შემდეგ მცხეთას ბრატმანი და არმაზს ქარძამ I დაახლ. ძვ. წ. 60-40/38; მცხეთას ფარსმანი//ფარსმანი და არმაზს კაოსი//აკოსი დაახლ. ძვ. წ. 40/38-25; მცხეთას არზოკი//არსუკი და არმაზს არმაზელი//ქარძამ II დაახლ. ძვ. წ. 25 - ახ. წ. 5/10; მცხეთას მირდატი//

მიიჩნევენ რომაულ წყაროების ახ. წ. I ს-ის ფარსმანად, ხოლო ფარსმან II-ს კი ახ. წ. II ს-ის I ნახევრის მეფე ფარსმან III-თან აიგივებენ. ყოველივე ამის გამო იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ისეთი დიდი ეპოქა იბერიის სამეფოს ისტორიაში, როგორც ახ. წ. I საუკუნეა, ფაქტობრივად არაა „ქართლის ცხოვრებაში“ ასახული, რაც „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნაწილის და იქ მოცემულ მეფეთა ქრონოლოგიის არასწორი გაგებიდან გამომდინარეობს.

დავუბრუნდეთ ისევ მოსე ხორენელთან მოხსენიებულ მეფე ფარსმანს. ეს ფარსმანი ქარსამის (ანუ იმ მეფის, რომლის დროსაც ადგილი ჰქონდა ქართველთა და სომეხთა ომს) წინა მეფეა. ახევეა ეს „ქართლის ცხოვრებაშიც“: არმაზელი, რომლის დროსაც ხდება „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით აღნიშნული ომი, მოსდევს ფარსმანს. ამდენად, ქარსამ I ამ შემთხვევაში გამორიცხულია. მოსე ხორენელთან შესტდება კიდევ ერთი საინტერესო დეტალი. ფარსმანი სომეხთა მხარეზე მონაწილეობს არტაშეს II-ის გამეფების პერიპეტიკებთან დაკავშირებულ ამბებში. ეს კი დაახლ. ძვ. წ. 34 წელია. შუსტად ამ დროს უწევს ჩვენი ქრონოლოგიითაც ფარსმან I-ს მეფობა (ეს ფარსმანი მეწყვილე - მცხეთელი მეფეა და როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დიდი პაპა უნდა იყოს ახ. წ. I ს-ის შუა წლებში მოღვაწე ფარსმანისა ანუ ფარსმან II-ის). მაგრამ ძვ. წ. 36 წლისათვის რომაული წყარო (დიონ კასიუსი) იბერიაში მეფედ ასახელებს ფარნაბაზს (77, 74). ამგვარად, მოსე ხორენელი და ქართული მატრიანეები („მოქცევაჲ ქართლისა“ და „ქართლის ცხოვრება“) ძვ. წ. 30-იანი წლებისთვის გულისხმობენ ქართლში მეფე ფარსმანს, ხოლო რომაული წყარო კი - ფარნაბაზს. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ იმ ძველ ქართულ-სკვითურ-კიმერიულ საზოგადოებაში „ფარნაბაზა“ აპურამაზდა-არმანის ერთ-ერთ სახელთაგანი იყო და, შესაბამისად, ქართლის მეფეების (რომლებსაც თავიანთი საგვარეულო მისგან გამოჰყავდათ) რელიგიური წოდება-სახელი. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ის, რომ ფარსმან-ფარნაგაზ I-ის შემდეგ მეორეჯერ გვხვდება სახელი ფარნაბაზი და ისევ სახელ ფარსმანს უკავშირდება. ამ საკითხთან მიმართებაში არ შეიძლება არ გავიხსენოთ წყვილი: მეფე ფარსმანი და სპახპეტი ფარნაგაზი, რომლებიც ერთად ომობენ და „კოლიათების“ თითქმის ერთნაირ ოდენობას სოცავენ. შემთხვევით უკვე აღვნიშნეთ, რომ

მითრიდატე III, ფარსმან II-ის მამა და არმაზს დერუკ/არდოკ III დაახლ. ახ. წ. 5/10 წლიდან.

გვიანდელმა მემატიანემ, როგორც ჩანს ფარსმანის რელიგიური სახელი ფარნაბაზა-ფარნავაზი (რომელიც მას პარალელურ ქრონიკაში ეძლეოდა) ვერ მისვდა, ვის ეკუთვნოდა (მეფის სახელი სომ ფარსმანი იყო!) და ის ფარსმანის სპასპეტის სახელად გაიარა. საერთოდ ირანულ სამყაროში ორ-ორი სახელის ხმარება ჩვეულებრივი იყო (როგორც მიდიურ და აქემენიდურ პერიოდში, ისე სასანურ ხანაშიც). წყაროები გვინფენებენ, რომ ორ-ორი სახელის ხმარების ტრადიცია როგორც ქართლში, ისე სომხეთშიც შემორჩა ქრისტიანობის მიღების შემდგომაც. ამის მაგალითად გამოდგება „პეტრე იბერის ცხოვრებაც“: „მისი ღვიძლი ძმა არჩილიოსი მეფობდა იბერიაში ბუზმირთან, იმ პეტრეს მამასთან ერთად, რომელსაც ნაბარნუგიც ერქვა“ (129, 84). ამასთან დაკავშირებით შეიძლება ვაყენსენოთ ჯვრის ტაძრის წარწერაც, სადაც მოხსენებულია ადარნასეს ძე პატარა ქობულ-სტეფანოზი ორი სახელით (156, 162, 165); ასევე შუშანიკის ორი სახელი ვარდან-შუშანიკი და სსვ. ამგვარად, ჩვენს აზრით, ძვ. წ. 36 წ. დიონ კასიუსთან მოხსენიებული ფარნაბაზა ქართულ-სომხური წყაროების მცხეთელი მეფე და არმაზელი მეფის კაოსის //აკეოსის მეწყვილე ფარსმან I უნდა იყოს*.

დავუბრუნდეთ არტაშეს II-ის ხანას და ქართულ-სომხურ ურთიერთობებს. ქართლის მეფის ფარსმანის წინააღმდეგ მოქმედა აგრესია შემთხვევითი არ ყოფილა. თუ „ქართლის ცხოვრებისა“ და მოსე ხორენელის ინფორმაციას ერთმანეთს შევუჯერებთ, დავინახავთ, რომ ფარსმანისთვის სომხებს დასახმარებლად მოუხმიათ არტაშეს II-ის გამეფების პერიოდში. როდესაც არტაშესი მოსეს ცნობით ვითომდა ერვანდს ებრძოდა. ცნობილია, რომ მოსე ხორენელი არტაშეს II-ის გამეფების ამბებს ურეგს არტაშეს I-ის ეპოქაში ერვანდიანებთან ბრძოლის ამბებში. მაგრამ ერთი რამ სრულიად ცხადია: ბრძოლა ხდება არტაშეს II გამეფების ხანაში ან მისი მეფობის საწყის ეტაპზე. არტაშეს II მოწინააღმდეგე ამ ბრძოლაში რომი უნდა ყოფილიყო. აღნიშნულ ბრძოლაში სომხებთან ერთად იბრძვის ქართლის მეფე ფარსმან I (თვით დიონ კასიუსთან დასახელებული ფარნაბაზა). ქართლის მეფეს, უნდა ვითქვითო, დიდი ერთგულება სომხებისა ვერ ექნებოდა იმ დროს, როდესაც ამ უკანასკნელთა ხელში იყო ნასევარი ქართლი არმაზელის წილი ანუ გოგარენას საბიტიანო. ამიტომაც გასაკვირი

ამ ფარსმანს ჩვენ I-ს ვუწოდებთ, ვინაიდან ვუწევთ ანგარიშს ტრადიციათა და ქართლის პირველ მეფეს ფარნაბაზა-ფარსმანს ჩვეულებისამებრ ფარნავაზის სახელით მოვიხსენიებთ.

არაა, რომ ფარსმანი გულში სომეხთა დამარცხების მოსურნე ყოფილიყო. მართლაც, ფარსმანს მოსე სორენელის მიხედვით, მოულოდნელად თავისი ლაშქარი ბრძოლის ველიდან მოუხსნია და უკან გაბრუნებულა: „მართალია, ქართველთა ჯარი თავის შეფესთან ფარსმანთან ერთად გაიქრა წინ – გვიყვება სომეხი მემატიანე – და კადნიერად შეუტია მოწინააღმდეგეს, მუსრს ავლებდა მას. მაგრამ უცებ პირი იბრუნა და მეორე მხარეს გაიქცა“ (171, 137-138). ამის შემდეგ სომეხებს მძიმე სიტუაცია შექმნიათ და სუმატ ბივრიტიანის პირადი ვპირობა რომ არა, ისინი სასტიკად დამარცხდებოდნენ.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ვასაგები ხდება, რომ, როდესაც არტაშეს II პართელთა მეშვეობით მყარად დაიპყვიდრა ტახტი (ეს კი მან ძვ. წ. 31 წლისთვის მოახერხა და რომაელთა დამოკიდებულებიდანაც კი განთავისუფლდა), უპირველეს ყოვლისა ქართლის მეფეს „ღალატი“ გაუხსენა და მის წინააღმდეგ გაილაშქრა. ქართლის წინააღმდეგ სომეხთა ამ ლაშქრობას შესაბამისად ადგილი უნდა ჰქონოდა ძვ. წ. 31-29 წწ-ში. იქამაღ სომეხებმა მცხეთელ ანუ იბერიის მეფე ფარსმან I-ს (ბრატმანის ძეს) ქალაქი წუნდა და არტაანი წაართვეს.

ამის შემდეგ ქართლის მეფე ფარსმან/ფარსნაბაზი მალევე უნდა გარდაცვლილიყო. სომეხების წინააღმდეგ ბრძოლას სათავეში უდგება მისი ვაჟი არსუკი („მოქცევაში“ და „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცულია, როგორც ცნობილია, ამ სახელის შემდეგი ფონეტიკური ვარიანტები: არსოკ, აზორკ და არსუკ). არსუკმა კავშირი შეკრა არმაზელ მეფესთან ქარძამ/ქართამ II-სთან (მოსე სორენელის ქარძამი, როგორც უკვე ზემოთ ვნახეთ, იგივე ქართული წყაროების მეფე არმაზელი, ქართამ II-ა, ქართამ I-ის შვილიშვილი). აი, რას მოგვითხრობს მოსე სორენელი ამ ამბებთან დაკავშირებით: „ზარეჰი (არტაშეს II-ის ერთ-ერთი ვაჟი) იყო პატავმოყვარე კაცი სოლო ომში მსდალი - იგი გამოცდილი ჰყავდა ქართველთა მეფეს, ვინმე ქარძამს, რომელმაც აუჯანყა ქვეყანა, შეიპყრა და კავკასიის მთაზე ციხეში ჩასვა“ (171, 145). უფრო ადრე იგივე ამბავთან დაკავშირებით მოსე სორენელი აღნიშნავს: „იმ ხანებში აღანები შეუთანხმდნენ ყველა მთიელებს, მიიხსრეს ქართველთა ნახევარი ქვეყანაც და დიდძალი ლაშქრით მოეფინენ ჩვენს მიწა-წყალს“ (171, 141). „ქართლის ცხოვრება“ ამ ომს რამდენიმე ეტაპად ჰყოფს. ომის სხვადასხვა ეტაპზე არ მალავს ქართველთა დამარცხების ფაქტებსაც. მთლიანად თხრობა საოცრად შუსტია და დეტალიზირებული. ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა მემატიანის სელოთ არსებული სანდო ქრონიკიდან მომდინარეობს. უფრო მეტიც, მოსე სორენელი ამავე ამბების

თხრობისას სწორედ ქართულ წყაროს ეყრდნობა. სხვანიარად ის ქარძამს ქართლის მეფეს (გრაჯ თაგავორ) არ უწოდებდა, ვინაიდან ქარძამი მხოლოდ ქართული წყაროსთვის შეიძლება იყოს ქართლის მეფე (არმაზელის წილი ქართლი). სომხური და რომაული წყაროებისთვისაც კი ის იქნებოდა ვოგარენას პიტიანში (ბდეუსი). ქართლის, როგორც იბერიის გაგებით, მეფეები კი იყვნენ ამ პერიოდში არსუკ//არსოკი და ცოტა უფრო ადრე კი ფარსმან I (ფარნაბაზა) აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართველი მემატიანე იყენებს სომხურ წყაროსაც. ეს მას სჭირდება სომეხთა მეფისა და მისი ვაჟების სახელების დასადგენად და ქრონოლოგიის დასაწეს-ტყებლად. მაგ. ინფორმაცია ერვანდიანებიან არტაშესის ბრძოლის შესახებ, რა თქმა უნდა, სომხური წყაროს შეცდომიდან მომდინარეობს. არაა გამორიცხული, რომ სომხური წყაროდან ეს ინფორმაციული შევსება სწორედ მაშინ მოხდა, როდესაც ქართველმა მემატიანემ არმაზელის მეფობა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მოსე ხორენელზე თუ მის წყაროზე დაყრდნობით ქრონოლოგიურად „გამართა“ და დომიციანოსის ეპოქას დაუკავშირა.

ქართველ-სომეხთა ომის ბოლო ეტაპი ქართველთა და მათ მოკავშირეთა გამარჯვებით დამთავრდა. მათ დაამარცხეს და შეიპყრეს სომეხთა უფლისწული ზარეჰი. სომეხები იძულებულნი ვახდნენ, უფლისწულის გამოსნის სანაცვლოდ მნიშვნელოვანი დათმობებზე წასულიყვნენ: ისინი მტკვრის მარცხენა ნაპირის ანუ მცხეთელ მეფეს არსუკს//არსოკს უბრუნებენ წარიმეულ ტერიტორიას, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ესაა დემოთეს ციხე, წუნდა, ჯავახეთი და არტანი. ჩვენი აზრით, „ქართლის ცხოვრება“ აქ არ უნდა იყოს მიიღად ზუსტი: ფაქტია, სომეხებს უნდა დაებრუნებინათ ის ტერიტორია, რომელიც მანამდე წაართვეს ჯერ ფარსმან I, ხოლო შემდეგ დამატებით მის ვაჟს - არსუკს//არსოკს, დემოთეს ციხე, წუნდა და არტანი მტკვრამდე და არა მთელი ჯავახეთი. ვინაიდან, როგორც ზემოთ უკვე დავრწმუნდით, წუნდიდან ფარაგინამდე ჯავახეთი ანუ ზემო ჯავახეთი არმაზელთა წილი იყო, არმაზელი მეფე კი მცხეთელის მოკავშირედ გამოდიოდა ამ ომში და გაუგებარია, მისთვის ტერიტორია რატომ უნდა წაერთმია არსუკს//არსოკს. ფრიად საინტერესოა თვით ზავის პირობები: „უკეთუ ვინ აღდგეს მტერი თქვენ ზედა - აღუთქვამენ ქართველი მეფეები სომეხებს - და მოღმართ კებრძოდის, ჩუენ ორნივე მეფენი თავითა ჩვენითა და სპითა ჩუენითა თანაგიდგეთ და ვამუელოთ; და უკუეთუ კუალად ვისმე მიღმართ პბრძოდით, ათას-ათასითა მხედრითა ქურვილითა

„შეგვეწოდით“ და ესეცა აღუთქვეს ქართუელთა ვითარმეც: „ქალაქსა ამას ჩუენსა დრამა არტაშან მეფისა ხატითა დაგსცეთო“.

გვიანი ხანის მემატიანე კარგად ვერ ვაერკვა ძველ ქრონიკათა მონათხრობში და, ჩვენი აზრით, შეცდომა დაუშვა. ფაქტია, მცხეთელმა ანუ იბერიის მეფე არსუკმა ტერიტორია დაიბრუნა. სომხებმა დემოტეს ციხე და წუნდა დაცადეს. ასეთ ვითარებაში გაუგებარია, რატომ უნდა აეღო მას თავის თავზე სამხედრო ბეგარა. თუ მატიანის ტექსტს ჩაუვკვირდებით, მიგვადებით, რომ ფულის მოჭრა არტაშან მეფის გამოსახულებით ევალეება მარტო ერთი ქალაქს - ცხადია, არმანს - და არა მცხეთას. „ქალაქსა ამას ჩუენსა“, ამბობს ქრონიკა. აქ რომ მცხეთაც იგულისხმებოდეს, მაშინ სიტყვა „ქალაქი“ მრავლობითის ფორმით იქნებოდა ნახმარი. ასევე უნდა იყოს სამხედრო ბეგარის შემთხვევაშიც. 2000 კაცის გამოყვანა სომეხთა სახარებლოდ, ჩვენი აზრით, უნდა დაჟალეობდა არმანს და არა ათას-ათასი ორივეს, როგორც ეს „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეს პეონია. არტაშეს I ხანაში ქართლის მეფეთა. სომხური თეალსაზრისით იგივე გოგარენა/გორგანის პიტაანშების სომხეთის მეფის მიმართ სამხედრო ვალდებულებასთან დაკავშირებით საინტერესოა, გაეისენოთ ძველი სომხური სამეფო დოკუმენტი „სამხედრო განაწესი“, სადაც სომეხთზე დაქვემდებარებულ ოთხ ბდეშს შორის ჩრდილოეთის, ანუ გუგარქ/გოგარენას, იგივე ქართლის ბდეშთა (მუყეთა) სამხედრო ვალდებულება 4500 კაცით განისაზღვრება (189, 251). თუ აღნიშნული დოკუმენტის მონაცემებს „ქართლის ცხოვრების“ შემოთაღნიშნულ ცნობას შევუდარებთ, დავრწმუნდებით, რომ ამ ჯერზე არმანსელთა სამხედრო ვალდებულება შემოთმოყვანილი ციფრის ნახევარია. იმიტომ, რომ ამჟამად სომხეთის მიმართ სამხედრო ბეგარა ეკისრება მხოლოდ ქართლის ნახევარს ანუ არმანსელ მეფეებს - გუგარქ/გოგარენას „მცირე პიტაანშებს“. მეორე ნახევრის ქართლის მეფეები კი ანუ სომხური წყაროს ტერმინოლოგიით გუგარქის/იბერიის „დიდი პიტაანშები“ ამ ვალდებულებისაგან განთავისუფლდნენ.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ მთელ ამ ომს სომეხთა და ქართველთა შორის, რომელიც ეტაპობრივად მიმდინარეობდა და რამდენიმე მნიშვნელოვანი ბრძოლისგან შედგებოდა, ჩვენ ძვ. წ. 31-20 წლებით ვათარილებთ. ის დაიწყო, როგორც შემოთაც აღნიშნეთ, იბერიის მეფის (მცხეთელი მეფე) ფარნაბაზა-ფარსმანის დროს და დასრულდა მცხეთაში მისი ვაჟის არსუკის/არსოკის, სოლო არმანში კაოსის/აკეოსი ძის არმანსელის, იგივე ქარძამ II-ის მეფო-

ბის ხანაში. ძვ. წ. 20 წ. სომეხთა მეფე არტაშეს II იღუპება. შესაბამისად, ეს თარიღი ამ ომის ზემო ზღვრად უნდა იყოს მინიჭებული.

ქართლის მეფეების არზოკის/არსუკის და ქარსამ II არმაზულის მეფობას კი დაახლ. ძვ. წ. 25-ან. წ. 5/10 წწ-ით ვათარიღებთ.

თავი V

ფარსმან II და მისი ხანა

საგანგებოდ გვინდა შევესოთ ფარსმან II-ის მეფობის ხანას, რომელსაც ჩვენ ახ. წ. I ს-ის დაახლ. 40-68 წწ-ით განგვანზღვრავთ, რადგან მას ვაიგივებთ ბერძნულ-რომაული წყაროების აღნიშნულ პერიოდში მოღვაწე ფარსმან იბერიელთან.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არსებობს თვალსაზრისი, რომლის მიხედვით „ქართლის ცხოვრებაში“ ერთმანეთში არეულია, უფრო სწორედ ერთმანეთთან შერწყმულია ფარსმან I და ფარსმან II ქველის მეფობასთან დაკავშირებული ამბები. სინამდვილეში ეს ასე არაა. ასეთი თვალსაზრისი „ქართლის ცხოვრებაში“ გადმოცემული ამბებისა და მეფეთა რიგის ქრონოლოგიის არასწორი გაგებიდან გამომდინარეობს. აქამდე ბრატმანის ვაჟსა და კაოსის (აკეს) მეწყვილე ფარსმანს, რომელიც, როგორც უკვე ზემოთ ვნახეთ, დიონ კასიუსთან ძვ. წ. 36 წ-ის ამბებთან დაკავშირებით მოხსენიებული ფარსმანაა, ახ. წ. შუა წლების რომაულ წყაროებში მოხსენიებულ ფარსმან იყერიელთან აიგივებდნენ. ეს კი თავისთავად მომდინარეობდა იქიდან, რომ არტაგ I-ს ძვ. წ. 65 წ. ქართლში პომპეუსის ლაშქრობის დროს რომაულ წყაროებში დასახელებულ არტოკად მიიჩნევდნენ. ერთი სიტყვით, შეორიდებოდა იგივე შეცდომა, რაც თავის დროზე დაუშვა „ქართლის ცხოვრების“ შემადგენელმა, როცა მან „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტზე მუშაობისას სომხურ და ბერძნულ წყაროებზე დაყრდნობით „გამართა“ მატეანის ქრონოლოგია: არმაზელი ასწია დომიციანეს კეისრობის ხანამდე და, შესაბამისად, აღერკი, რომელშიც მან ვერ გამოიცნო პირველადი ფორმა ამ სახელისა - არტოკ - ახალი და ძველი ერების შესაყარზე მოათავსა.

დავაკვირდეთ ვინაა მოხსენიებული ფარსმან II-თან დაკავშირებით „მოქცევაჲში“, „ქართლის ცხოვრებასა“ და ბერძნულ-რომაულ წყაროებში.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ფარსმანი მცხეთელი ანუ იბერიელი მეფეა (ის „ქართლის ცხოვრებაში“ არმაზელად, როგორც უკვე ვნახეთ, მატეანის მიერ არმაზელ და მცხეთელ მეფეთა აღრიგვის შედეგად იქნა გააზრებული). სახელი ფარსმანი და წოდება ფარნაბაზა-ფარნაგაზი მხოლოდ მცხეთელ მეფეთა კუთვნილებათ. მხოლოდ მათივე საგვარეულოში ვსვდებით წახელ შირვან-შირდატს. ეს სახელი აჩვენებს მათ წარმომავლობას, შტოს დაპაარსებელი აქემენიდური საგვარეულოს წარმომადგენელი (ნებროთიანი) საურმაგის სიძე შირვან (შირდატ) 1-დან. ამ უკანასკნელის წარმოშობას კი ალექსანდრე მაკედონელის მიერ სომხეთის სატრაპად დანიშნული მითრანქედან (იხ. ზემოთ).

ბირიქით, სახელები ქართამი/ქარძამი, არდოკ//ადროკ//როკ//ადრიკ//ა(დ)რიკ//ადერკ//დეროკ და კაოს/აკეოს კი არმაზელ მეფეთა სახელებია და კარგად გვიჩვენებს, ერთი მხრივ, მათ კავშირს ფეროქ (სახელები ქარძამ, აკეოს) და მქორე მსრივ, სომხურ (სახელი არტაკ//არდოკი) დინასტიებთან. ერთადერთი შემთხვევა როკ//არტოკ სახელის მცხეთურ შტოში ხმარებისა არის ფარსმან II-ის შემდგომ დასახელებული დეროკი, რომლის მეწყვილე შირდატია. მაგრამ ეს, როგორც ვნახავთ, „მოქცევაჲს“ შეცდომაა. ამ შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრება“ უფრო ზუსტია, როცა გვეუბნება, რომ ორმეფობა თავდება ფარსმან II ქველზე. მაშ ვინ არიან „მოქცევაჲს“ როკ და შირდატ? შირდატი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, მართლაც მეფობს ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ, ოღონდ შემატანეს ის შეცდომით მისი მეწყვილე-მოწინააღმდეგე შირდატი ჰგონია, რომელიც ვითომდა ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ ეუფლება ქართლის ტახტს. სინამდვილეში, ფარსმან II-ის შემდეგ მეფობს არა ქართლში დაბრუნებული მისი ძმა და მეტოქე შირდატი, არამედ მისი ძე მქორე ცოლის, სომეხი ქალის ამაზასპუჰისაგან – შირდატი/მითრიდატე, როგორც ამას გვაუწყებს მცხეთის ცნობილი წარწერა. რაც შეეხება როკს (დეროკ/არდოკ), ის, არმაზელი მეფის რანგში (ეს სახელი მხოლოდ ამ საგვარეულოში გვხვდება), როგორც ჩანს, მართლაც იყო მეწყვილე შირდატ იბერიელის (მცხეთელი), ოღონდ არა ფარსმან II-ის შემდეგ, არამედ მის წინ. რომაული წყაროებიდან ჩვენთვის ცნობილია, რომ ფარსმან II-ის მამა იყო შირდატი და არა ამაზასპი. როგორც „მოქცევაჲ“, ისე „ქართლის ცხოვრება“ შეცდომით ასახელებს ამაზასპს ფარსმან იბერიელის მამად. ამ შეცდომის მიზეზი, როგორც ჩანს, გახდა ის, რომ გვიანდელმა შემატანემ ვერ გაიგო

ძველი ქრონიკიდან, თუ ვინ იყო ფარსმანთან მიმართებაში ეს ამაზასხაბი. მემატიანეს, აშუარაა, „ფარსმან ქველის ცხოვრების“ სხვადასხვა ნუსხები ჰქონდა ხელთ. ერთგან ფარსმანის უფროსი ვაჟის სახელად ეწერა ადამი, სხვაგან ლადაში. ლადაში მან ლადა-ნად და ფარსმანის ცოლის სახელად გაიაზრა, ადამი კი ფარსმანის ვაჟის (ლადაში-რადაში-რადამისტი) სახელად მიაჩნია, ფარსმანის ცოლის სახელი ამაზასხაბი კი შესაბამისად, ფარსმანის მამის სახელად იქცა. ასეთ გააზრებას, როგორც ჩანს, ხელი შეუწყო იმანაც, რომ ქრონიკაში აღნიშნული სახელი „უპი“ სუფიქსის გარეშე იყო მოცემული, რაც მისი კაცის სახელად გაგებასა და მისწევას უწყობდა ხელს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხელ ახლო წარსულშიც მეცნიერებს ფრიად გაუჭირდათ იმის დადგენა, თუ რა მიმართებაში იყვნენ მცხეთის ცნობილი წარწერის ფარსმანი და ამაზასხაბი ერთმანეთთან და ამის მიზეზი იგივე „უპი“ სუფიქსის ვერ ამოკითხვა იყო. ამჟამად გარკვეულია, რომ წარწერაში მუყვე მითრიდატეს (მირდატ IV) გვერდით მოხსენიებულნი არიან მისი მამა ფარსმანი (ფარსმან II) და ჯედა ამაზასხაბუპი (235, 49-57).

გ. წერეთელმა ამოიკითხა რა ზემოთ აღნიშნული წარწერის სახელ ამაზასხაბუპში სუფიქსი „უპი“, აღნიშნა, რომ ის სომხურში ფრიად გავრცელებული ქალის სახელების მაწარმოებელი სუფიქსია. მართლაც, ფარსმან II-ის მეორე ცოლი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით სომეხი უფლისწული იყო. ახლა ფარსმან II-ის წინ მამის აღვილას თუ მითრიდატე-მირდატს აღვადგენთ, მივხვდებით, რომ ორჯერ მეორდება წყვილი მითრიდატე-მირდატ ღერუკი-როკი, რაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „მოქცევაას“ შეცდომაა: ქრონიკამ წყვილი მირდატ-ღერუკ//როკ ფარსმანის წინა პოზიციიდან გადმოსვა და მოათავსა მის შემდეგ. ეს აღრევები არაა გასაკვირი. გარდა ამაზასხაბის პიროვნების გარკვევის სირთულისა, რაზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, ასევე დიდი სიმრავლე იყო მირდატებისა: ფარსმანის მამა მირდატი, მამ მირდატი და უმცროსი ძე, ქართლის მეფე ფარსმანის შემდეგ აგრეთვე მირდატი. მირდატის სახელის მქონე პიროვნებების ამ შეჯგუფებამ გამოიწვია კიდევ აღნიშნული შეცდომა.

რომსა და პართიას შორის 63 წ. დადებული ზავის შემდეგ, სომხეთის მუყეებად იყვნენ უკვე პართელი უფლისწულები, პართიის მეფეების უმცროსი ძმები, მაგრამ ამაზასხაბუპი ფარსმანის ცოლი უფრო ადრე ვახდა, ასე რომ ის სწორედ ადგილობრივი სომხური დინასტიიდან წარმოსდგებოდა.

ამგვარად, ბოლო მეფე არმაზული დინასტიისა დეროკი//
როკი//არდოკი, რომელიც ქართამ//ქარძამ II არმაზელის ძე უნდა
იყოს, ფარსმანის მამამ მირდატ II, იგივე მითრიდატე იბერიელმა,
როგორც ჩანს, გააძევა ან მოკლა და ქართლი გააერთიანა.
მითრიდატეს გარდაცვალების შემდეგ ფარსმანი, მისი უფროსი
ვაჟი ხდება ქართლის მეფე, ხოლო მითრიდატე, მისი უმცროსი
ძმა კი იკავებს გოგარენა//გურგანის ანუ არმაზულ
მეფეთა//პიტიახშთა ტახტს. შესაბამისად, მითრიდატე ფარსმანის
ძმად, იმავედროულად ქართლის პიტიახში და არა მისი მეწყველე
მეფე, როგორც ეს „ქართლის ცხოვრებას“ ჰგონია მათ შორის
წარმოებული ომის გამო. საბოლოოდ, ფარსმანი თავის ძმას
იცილებს არმაზიდან და რომაელთა დახმარებით მას სომხეთში
ამეფებს. მაგრამ მათ შორის წინააღმდეგობა, როგორც ჩანს, ამის
შემდეგაც არ ცხრება: უნდა ვიფიქროთ, მირდატი ახლა
პრეტენზიას აცხადებს გოგარენაზე უკვე სომხეთის მეფის
პოზიციებიდან. სხვათა შორის „ქართლის ცხოვრება“ იმასაც
გვიყვება, რომ თავდაპირველად მირდატსა და ფარსმანს შორის
კარგი ურთიერთობა სუფევდა, მაგრამ შემდგომში ისინი მტრებად
გადაჰკიდებიან ერთმანეთს. ამას ტაციტუსის ცნობაც
ადასტურებს, რომლის მიხედვითაც რომაელებს მირდატის ანუ
მითრიდატეს სომხეთში გამეფების წინ ძმები შეურიგებიათ (142,
55). რადგან რომაელები გამოდიან ძმებს შორის შეპირებულებად,
ცხადია, აქ უბრალო წყენასთან არ გვექნებოდა საქმე და ისინი
ერთმანეთს სერიოზულად წაკიდებულები უნდა ყოფილიყვნენ,
რასაც ავგვიწერს კიდევც, „ქართლის ცხოვრება“.

„ქართლის ცხოვრების“ ადამი, ფარსმან II-ის ვაჟი, იგივე
„მოქცევაას“ დადამი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ტაციტუსთან
მოხსენიებული რადამი ანუ რადამისტია (142, 27; 123, 658; 255,
716). შემატთანემ იცის, რომ ის მცირე ხნით 3 წლის
განსავლობაში მეფობდა და მას ფარსმანის შემდეგ ამეფებს
ქართლში. სინამდვილეში, დადამი//რადამი, როგორც ვიცით,
მართლაც მეფობდა სწორედ სამი წლით, ოღონდ არა ქართლში,
არამედ სომხეთში.

ამგვარად, ბერძნული და ქართული წყაროების საფუძ
ველზე 1. ქართლის მეფის მირდატ III-ის, მისი ვაჟის და
შემდგომი მეფის ფარსმან II-ის (იგივე ფარსმან ქველას),
ფარსმანის ძმის მირდატის (მითრიდატე იბერიელი), 2. ფარსმანის
II-ის უფროსი ვაჟის დადამი//რადამის, ამ უკანასკნელის მეუღლის

ზენობიას¹ და მათი ვაჟის²), 3. ფარსმანის მეორე მეუღლის სომეხთა უფლისწულის ამაზნასუჰის და მათი ვაჟის მირდატის (მითრიდატე) ცხოვრება-მოღვაწეობის ძირითადი ეტაპები უნდა აღვვსოთ შემდეგ თანმიმდევრობით: დადამი-რადამი თავის ბძის მითრიდატის და მისი მეუღლის, საკუთარი დის მოკვლის შემდეგ 51 წ. ეუფლება სომხეთის ტახტს. აქ ის დაახლ. სამი წელი მეფობს. 54 წ. აჯანყებულმა სომხებმა მის სასახლეს ალყა შემოარტყეს. რადამი გამოირბინა ქართლში თავის ორსულ მეუღლე ზენობიასთან ერთად. როგორც ტაციტუსის მოთხრობიდან არის ცნობილი, მტერს ტყვედ რომ არ ჩავარდნოდა, რადამი, მისივე თხოვნით, სანჯალს დასცემს ცოლს და არაქსში ჩააგდებს. აქ ზენობიას მწყემსები გადაარჩენენ. საბოლოოდ ის აღმოჩნდება სომხეთის ქალაქ არტაქსატაში პართიის მეფის ვოლოგუზეს ძმა ტირიდატისთან. ფაქტია, 55 წლისთვის უნდა გაჩენილიყო რადამის შვილი, ფარსმან ქველის შვილიშვილი, რომელიც ფარსმანის გარდაცვალებისთვის (დაახლ. 68 წ.) 13 წლის იქნებოდა. საკუთრივ რადამი//რადამისტი შემდგომშიც იბრძვის სომხეთის ტახტისთვის. დაახლ. 58-60 წწ. ფარსმანმა, როგორც ჩანს მეორე ცოლის გავლენით რადამს დალატი დასწამა და სიცოცხლეს გამოასალმა. დაახლ. 66-68 წლებში უნდა გარდაცვლილიყო თვით ფარსმანი. რამდენიმე წლით ადრე, სამოციანი წლების დასაწყისში მან მიიღო რომისაგან ოფიციალური აღიარება სომხეთის მიერ ადრე დაპყრობილი ქართლის სამეფოს იმ ნაწილის (მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქართლი, არმაზის ქვეყანა) ფლობისა, რომელიც ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში ფაქტიურად უკვე იყო მისი მამის მითრიდატე იბერიელის ხანიდან. ამის საბუთად გამოდგება ტაციტუსის ცნობა იმის შესახებ, რომ, როდესაც რომაელებმა ტირიდატე არმენიდან გააძევეს და სომხეთში ტიგრანს გაამეფეს, „ტიგრანს, რომ უფრო ადვილად შეენარჩუნებინა ასლად მიღებული სამეფო ტახტი, ნაბრძანები იყო, არმენიის გარკვეული ნაწილები დამორჩილებოდნენ ფარსმანს, პალემონს, არისტობულუსს და ანტიოქუსს იმის მიხედვით, თუ ვის სამფლობელოს ესაზღვრებოდნენ“ (142, 99). ამგვარად, სიცოცხლის ბოლოს, როგორც უკვე აღვნიშ

ზენობა რადამის ბძაშვილი, ფარსმანის ძმის მირდატის ასული იყო.

¹ ჩვენი აზრით, რადამის და ზენობიას ვაჟი უნდა იყოს მცხეთაში აღმოჩენილი თაბის წარწერის ფლავიუს დადესი, იხ. ქვემოთ.

ნეთ, ფარსმანმა გოგარენა//გორგანის უკვე დიდი ხნის წინ ქართლ-თან ფაქტობრივი შეერთება რომსაც აღიარებინა.

აქვე გვინდა საგანგებოდ შევესოთ ფარსმან II-ის ბრძოლებს პართელებთან, რომლებიც „ქართლის ცხოვრებაში“ სპარსელებად არიან წოდებულნი. ქართული წყარო აღნიშნავს, რომ იყო ორი ბრძოლა, ერთი გადაიხადა ფარსმანმა რკინის სევის ვიწროებში, ხოლო მეორე შემთხვევაში ის ებრძვის მტერს გამაგრებულია რა საკუთრივ მცხეთაში. ტაციტუსის მიხედვითაც პართელები ორჯერ შემოიჭრენ ქართლში. პირველად შემოიჭრა უფლისწული ოროდი, ხოლო მეორედ თვით პართიის შაჰი არტაბანნი. ორივე წყარო აღნიშნავს, რომ ფარსმანს ესმარებიან სომხები და რომაელები („ქართლის ცხოვრების“ „ბერძნები“). პირველ ბრძოლაში ფარსმანი ორთაბრძოლაში ამარცხებს პართელ უფლისწულ ოროდს, „ქართლის ცხოვრებაში“ ოროდი ჯუძბერის სახელით ფიგურირებს, რაც ჩვენი აზრით, ირანული ეპოსის გავლენით გვიანდელი გადაკეთების შედეგია. როგორც ტაციტუსთან, ისე „ქართლის ცხოვრებაში“ ფარსმანი ომის წინ ერთი შინაარსის მქონე სიტყვებით მიმართავს თავის ლაშქარს: „ქართლის ცხოვრება“: „აჰა, ლომნო მძვინვარენო, ცხოვარნი დასეტყვილნი“; ტაციტუსი: „აქ ვაუკაცებია, იქ კი ნადავლი“. ამ ფრაზების მსგავსებას ყურადღება მიაქცია ჯერ კიდევ პ. ინგოროყვამ, მაგრამ, რატომღაც, მას „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში ეს სიტყვები ხალხური ეპოსისა და სეპირსიტყვიერების გზით შემოსულად მიაჩნია (90, 261-262).

ასევე სრულიად შუსტ ინფორმაციას გვაწვდის „ქართლის ცხოვრება“ ფარსმანის პართელებთან გადახდილი მეორე ბრძოლის შესახებ. როგორც ტაციტუსი, ისე ქართული მატრიანე ერთხმად აღნიშნავენ, რომ მეორედ მოსვლისას პართული ლაშქარი განუსომლად მეტი იყო პირველ ბრძოლასთან შედარებით. „ქართლის ცხოვრება“ კიდევ უფრო აზუსტებს ბრძოლის დეტალებს: პართელები იმდენად მრავალრიცხოვანი ჯარით მოსულან, რომ ფარსმანს მათთან პირდაპირ შეებმა არამიზანშეწონილად ჩაუთვლია და მცხეთაში გამაგრებულა, საიდანაც აწარმოებდა გასვლით ოპერაციებს და გამუდმებით თავს ესხმოდა პართელებს.

როგორც ვხედავთ, მთელი პერსონალიები, ამბები, დეტალები აშკარას ხდიან, რომ ფარსმან II-ის ცხოვრების აღწერისას „ქართლის ცხოვრება“ ფრიად სანდო ქრონიკით სარგებლობდა. ეს ქრონიკა, ჩვენი აზრით, იყო ბერძნულად დაწერილი „ცხოვრება“. (არაა გამორიცხული, რომ არსებობდა პარალელური არამეული ტექსტიც), რა თქმა უნდა, ქართული დამწერლობის წარმოქმნის

კვალობაზე ტექსტი ქართულად ითარგმნა. თარგმნისას დაშვებულ იქნა მთელი რიგი უზუსტობებისა. სამწუხაროდ, შეცდომები უფრო გამრავლდა, გვიანდელი მემატიანის (VII-VIII სს.) ხელში. ძველი ისტორიკოსი სოფ შემთხვევებში ურევს და სწორად ვერ იცებს ქრონიკის მონაცემებს მაგ. თუ ვინ ვის მხარეზე ომობს: მირდატი აღნიშნულ ბრძოლებში სპარსთა მხარეზე მებრძოლად მიაჩნია იმ დროს როდესაც ის ტაციტუსის ცნობით ამჯერად ფარსმანის მხარეზე ომობდა და სხვა მსგავსი. არაა გამორიცხული მემატიანის აღნიშნული შეცდომები მომდინარეობდეს უხარისხო თარგმანიდანაც. ის რომ ტექსტი სწორედ ბერძნულენოვანი თხზულების თარგმანს წარმოადგენს, სრულიად აშკარა ხდება ერთი ადგილიდან: „მაშინ ამან მირდატ ქართველმან მოიყვანა ცოლი სპარსი“... გვამცნობს მემატიანე, თუ ჩვენ ტექსტს ჩაგუკვირდებით, უცნაურად მოგვეჩვენება მემატიანის გამონათქვამი „მირდატ ქართველი“. ვასაგებია, რომ, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, „არმაზელ“ და „მცხეთელ“ მეფეთა აღრევის გამო მემატიანე „მცხეთელ“ მეფე ფარსმანს არმაზელს უწოდებს, მაგრამ რას უნდა ნიშნავდეს „მირდატ ქართველი“. მირდატი ხომ „ქართლის ცხოვრებით“ ფარსმანის მეწყვილე, და მცხეთელი მეფეა. რატომ დასჭირდა მემატიანეს მისი ქართველობის საზღვასა. საქმე ისაა, რომ „მირდატ ქართველი“ აქ, რა თქმა უნდა, ბერძნული გამოთქმის „მირდატ იბერიელის“ ქართული თარგმანია. ძველ ქართულ მწერლობაში (XVIII ს-მდე) არ იხმარებოდა ტერმინები „იბერია“, „იბერიელი“ და მას „ქართველით“ თარგმნიდნენ. მაგ. პეტრე ქართველი, ილარიონ ქართველი და სხვ.

„ქართლის ცხოვრება“ ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ ქართლის ტახტისთვის ბრძოლის სრულიად რეალურ სურათს გვიხატავს, რაც აშკარად მეტყველებს არმაზელი ქრონიკის თანამედროვეის მიერ შედგენაზე. სამწუხაროდ, გვიანდელი მემატიანე „ქართლის ცხოვრების“ პირველი შემდგენელი (VII-VIII სს.) ამ „ცხოვრებით“ სარგებლობისას ტახტისთვის ბრძოლის პერიპეტეიების აღწერისას, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, კვლავაც ერთმანეთში ურევს „ამიერს“ და „ამიერს“ და, შესაბამისად, ფაქტებსაც ბირუკუ გადმოგვცემს. მიუხედავად ამისა, მცხეთური წარწერისა და რომაული წყაროების შეპირისპირებით ძნელი არაა „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციის „სწორი“ დალაგება.

როგორც ვნახეთ, მემატიანე აქ ცდება და მირდატი მცხეთელი მეფის, იმ ხანად კი ორივე ქართლის გამაერთიანებელი მეფის ფარსმანის ძმაა.

ფარსმანის გარდაცვალების შემდეგ ბრძოლა ტახტისთვის მიმდინარეობს არა ერთი მხრივ ფარსმანის მეწყვილე მირდატსა (მითრიდატე) და მეორე მხრივ ფარსმანის მეორე მეყვლე დადანას. მის ძე ადამსა და შვილიშვილ ფარსმანს შორის; არამედ ფარსმანის მეორე მეყვლე ამაზასბუქს (სომხეთის უფლისწული), მის ვაჟს. მცირეწლოვან მირდატს და გარდაცვლილი რაღამ/დაღამის ვაჟსა და ამ უკანასკნელის მომხრეებს შორის. შესაბამისად, მირდატს კი არ ემხრობიან პართელები, არამედ ზენობიასა და მის ვაჟს. მირდატი და ამაზასბუქი კი ამ ბრძოლის გარკვეულ მონაკვეთზე გარბიან სომხეთში. მცირე ხნით (69-75 წწ) ქართლის ტახტს ეუფლებიან დაღამ/რაღამის ვაჟი. „ქართლის ცხოვრებაში“ ის ვაიციეებელია ფარსმანის მოსისხლე მტერსა და მეწყვილე (სინამდვილეში მის ძმა) მითრიდატესთან. შესაძლოა იმიტომ, რომ მექატიანეს ფარსმანის ვაჟისა და მომღვენო მეფის მითრიდატეს სახელი ვადმოაქვს მასზე. სავარაუდოა აგრეთვე ისიც, რომ დაღამისა და ზენობიას ვაჟსაც მითრიდატე ერქვა. ეს ადვილი წარმოსადგენია თუ ვავიხსენებთ, რომ მისი პაპა დედის მხრივ (ზენობიას ძმა) და მამის ბიძა მითრიდატეა (ფარსმანის ძმა), ასევე მითრიდატეა მისი დიდი პაპა მამის მხრივ (ფარსმანის ძმა). ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ამ მეფეს ვეკავშირებთ თასის წარწერიდან ცნობილ სახელს ფლავიუს დადეს. ამჟამად, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში წარწერას II-III სს-ეებს მიწკუთვნებენ (151, 265-266) დათარიღების ერთადერთი საფუძველია ის, რომ თასი აღმოჩენილია სამარხში, რომელიც იქვე ნაპოვნი მონეტების მეშვეობით უცილობლად თარიღდება III ს-ის II ნახევრით (არა უადრეს 251 წლისა). ჩვენი აზრით, სამარხის თარიღი საკუთრივ თასისა და მისი წარწერის დასათარიღებლად დიდ ვერაფერ საბუთად გამოდგება. რაც შეეხება პალეოგრაფიულ ნიშნებს, როგორც ჩანს, მისი ვადაქრით II-III სს-ით დათარიღებისთვის რაიმე საბუთი არ არსებობს. თ. ყაუხჩიშვილი მიმოიხილაგს რა წარწერის პალეოგრაფიულ თავისებურებებს, აღნიშნავს: „წ-ს ვსვლებით ამ მონაზულობისას I ს-ში, ასევე უნდა ითქვას სხვა ასოების მიმართაც. ამ ნიშნების მიხედვით წარწერა ჩვენი წელთაღრიცხვის I საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს“ (151, 265-266). ამგვარად, თუ პალეოგრაფიული ნიშნები ასეთი დათარიღების უფლებას იძლევიან, სხვა მხრივ წარწერის 69-75 წწ-ით დათარიღება სრულებით ბუნებრივი უნდა იყოს. უპირველეს

იღვა ჩვენს მიერ ქართლის ტახტზე 69-75 წწ-ში ნავარაუდებ დაღამის ვაჟთან ფლავიუს დადეს შესაძლო დაკავშირების შემახებ მოვკაწოდა გავოშიქემ, როსთვისაც პაღლობას მოვახსენებთ.

ყოველისა იმიტომ, რომ ფლავიუსების დინასტია აღნიშნულ პერიოდში იმპერატორობს (69-92 წწ.) და მეორეც, რაც არანაკლებად მნიშვნელოვანია: ამ წლებში (69-75) ქართლში მცირე ხნით უნდა ემეფა ლადამის ვაჟს, რომლის საგარაუდო სახელი მითრიდატე//მირდატია. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ წარწერის პირველი გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი წარწერას I ს-ით ათარიღებს. რაც შეეხება საკუთრივ სახელს „ფლავიუს დადეს“, ის ბოლოსართ „ეხ“-ს სახელის ბერძნულ დაბოლოებად, ხოლო „ფლავიუს დად“-ს კი თრ-დატ-ის, მირ-დატ-ის და სხვა მგავსი სახელების ანალოგიით შექმნილად მიიჩნევს (154, 170-171). პ. ინგოროყვამ წარწერა 70- 96 წწ-ით დაათარიღა, ხოლო ამ მეფის ნამდვილ ქართულ სახელად ქარძამი მიიჩნია (88, 411-427; 89, 289-291), რაც სრულიად გამორიცხვულია. როგორც უკვე ვნახეთ, „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაჲში“ დასახელებული ქარძამ//ქართამი ძვ. წ. 50-40-იან წწ-ში მეფობდა. ჩვენ დამაჯერებლად გვეჩვენება ს. ყაუხჩიშვილის ზემოთ მოყვანილი თვალსაზრისი აღნიშნული სახელის „მირდატის“ მსგავს კომპოზიტად მიჩნევისა. 69-75 წწ-ში ქართლში გამეფებულ ლადამის ვაჟს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დიდი აღზობობაა მირდატი რქმეოდა. „მირდატი“ კი ირანული კომპოზიტია და მითრას მიერ მოცემულს ბოძებულს ნიშნავს, სადაც მითრა ღმერთის ღვთაების სახელია. ფლავიუს დადესის შემთხვევაში, შესაძლოა, მითრას როგორც ღვთაებას ჩაენაცვლა ფლავიუსის სახელი ანუ რომის იმპერატორი იქნა გააზრებული მფარველ, მბოძებელ ღმერთად. თუ ეს ასეა, მაშინ ქართლის მეფე აღნიშნული სახელით ხაზს უსვამდა რომის განსაკუთრებულ დამსახურებას მისი გამეფების საქმეში. როგორც ჩანს, მან რომის ასეთი კეთილგანწყობილება დიდხანს ვერ შეინარჩუნა. შესაძლოა, ახალგაზრდა მეფე თავისი სახელგანთქმული პაპის ფარსმან II-ის მსგავსად დამოუკიდებელი პოლიტიკის წარმოებას შეეცადა. ყოველ შემთხვევაში მან ფლავიუსების მფარველობა აშკარად დაკარგა და რომი უკვე მის მოწინააღმდეგეს უჭერს მხარს ტახტისთვის ბრძოლაში. საბოლოოდ, სომხების, და რომაელების დახმარებით, რომლებიც, როგორც „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, ეგრისელებსაც იყენებენ დამხმარე ძალებად, ამასახსებუნი და მირდატი მდ. ლიახვზე, რეხასთან გადამწყვეტ ბრძოლაში ამარცხებენ ლადამ//ლადამის ძეს (ფლავიუს დადეს) და მის მომხრე პართელებს. მირდატი იმკვიდრებს იბერიის ტახტს, რომაელები მითრიდატეს მეფობის განსამტკიცებლად არმაზში მის დამხმარედ თავის გარნიზონს და გარნიზონის უფროსს „ერისთავს“ აყენებენ. „ქართ

ლის ცხოვრება“ არმაზის მხარის ქართლის დაქერას სპარსეთს მიაწერს (145, 53), რაც დაბირიბირებულ მხარეთა აღრუვიდან მომდინარეობს, ვგულისხმობთ იმას, რომ შემატთანეს სპარსელები მირდატის მომხრეები ჰგონია. სხვა მხრივ ინფორმაცია სწორია: არმაზს უფლება მირდატის დამხმარე მხარე. ამავე მიზნით ხდება არმაზის ვიწროების და საფორტიფიკაციო ნაგებობების გასაგრება, რაც აისახა კიდევ მცხეთის ცნობილ წარწერაში: „იმპერატორმა კეისარმა ვესპასიანე აგგუსტუსმა... და იმპერატორმა ტიტუს კეისარმა აგგუსტუსის ძემ... და დომციანე კეისარმა აგგუსტუსის ძემ... იბერთა მეფეს მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და ამაზასპუპის ძეს, კეისრის მოყვარულს და რომაელთა მეგობარს და ხალხს, ეს კედლები განუშტკიცეს“ (235, 19). წარწერიდანვე ჩანს, რომ 75 წლისთვის ანუ წარწერის შედგენის ხანისთვის მითრიდატე ჯერ არასრულწლოვანია. სხვანაირად გაუგებარი იქნებოდა წარწერაში ამაზასპუპის მოხსენიება. მითრიდატე ფარსმანის ძე უკვე სრულწლოვანია და დამოუკიდებელი გამგებელი არმაზულ მონოლინგვაში: „მე მიპრდატ, მეყვე დიდი, ძე ფარსმან მეფისა დიდისა...“ (163, 42). აქ, როგორც ვხედავთ, ის უკვე დედის გარეშეა მოხსენიებული.

ამ მირდატ//მითრიდატის, ფარსმანისა და ამაზასპუპის ძის ძმად მიგვაჩნია ჩვენ რომში აღმოჩენილი საფლავის ქვის წარწერიდან ცნობილი ქართლის უფლისწული ამაზასპი, იბერიის მეფის მითრიდატეს ძმა, რომელიც 114 წ. უნდა დაღუპულიყო. ეს წარწერა გვამცნობს: „მეფის სახელოვანი ძე ამაზასპი, მითრიდატე მეფის ძმა, რომლის მშობლიური მიწაც არის კასპიის ბჟესთან, იბერი, იბერის ძე, აქ მარხია წმინდა ქალაქთან, რომელიც აავო ნიკატორმა მიგდონის ზეისისნილოვან მდინარესთან. გარდაიცვალა თანამგზავრი ავსონთა, წინამძღოლი მეუფისა მოსული პართელებთან საბრძოლველად. გარდაიცვალა უწინ, ვიდრე გაისვრიდა ხელს (ვაი, რომ ძლიერ ხელს). მტრის სისხლში შუბს, მშვილდსა და მახვილის პირზე. იყო ქვეითიც და მხედარიც, თვით მორცხვი ქალწულების მსგავსი“. (151. 237). თ. ყაუხჩიშვილი თვლის, რომ ამ წარწერის ამაზასპი შეიძლება ზემოაღნიშნული იბერიის მეფის მითრიდატე-მირდატ IV-ის ძმად ჩაგვეთვალო, რომ არა ერთი გარეშობა. მკვლევარს სიტყვები: „მორცხვი ქალწულების მსგავსი“ აფიქრებინებს, რომ წარწერაში უფრო ყმაწვილი კაცი უნდა იგულისხმებოდეს, ვიდრე ასაკოვანი მამაკაცი. ამასვე უნდა ფიქრობდეს გ. მელიქიშვილიც, როდესაც ამ ამაზასპის ძმად

კიდევ ვიღაც ჩვენთვის უცნობ მითრიდატეს⁶ მიიჩნევს. ჩვენის აზრით, აღნიშნული ფრაზა ახალი მეფის სავარაუდოდ საკმარისი საფუძველი არ არის. მით უფრო, რომ მითრიდატე IV ახ. წ. 75 წლისთვის, მცირეწლოვანია. ამგვარად საკუთრივ მითრიდატე III წლისთვის 50-54 წლის თუ იქნებოდა. ერთი-ორი წლით უმცროსი უნდა ყოფილიყო მასზე მისი ძმა ამასასპი. თუ წყნით აღნიშნულ წარწერას ჩაგუკვირდებით, ძნელი წარმოსადგენია, ის უწვევრულვამო ყმაწვილს ეხებოდეს. წარწერა აშკარად სახელგანთქმული მეომრის პატივსაცემადაა აღმართული, რომელიც მისი თანამედროვეთათვის ცნობილი იყო როგორც „ძლიერი ხელის“ მქონე და ერთნაირად კარგად მეომარი როგორც ქვეითად ისე ცხენზე. გარდა ამისა, ამასასპის სახელი მომდინარეობს მისი დედიდან ამასასპუში. საერთოდ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს სახელი ფარნაკიანთა დინასტიაში მხოლოდ ამ ქალის შემდეგ იმკვიდრებს ადგილს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ახ. წ. 75 ახლო ხანებისთვის ანუ მცხეთის ცნობილი წარწერის შედგენის დროისთვის მითრიდატე IV ფარსმანის ძე მცირეწლოვანია, იმიტომაცაა წარწერაში დასახელებული მისი დედა. როგორც ჩანს, ფაქტიურად ეს ქალი მმართველობდა იმუამად. ფარსმანის მეორე ცოლის მეფობის ფაქტს მოწმობს „ქართლის ცხოვრებაც“: „...ვიდრე აღიზრდებოდა ყრმა იგი, მეფობდა დედა ადამისი, ცოლი ფარსმან ქველისა, რომელსა სახელი ერქუა დადანა“ (145, 54). ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ეს ქალბატონი დადანა კა არა, ამასასპუშია: დადანა კი რაღამ//რაღამის დამახინჯებაა. დამახინჯებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ასეთი სახელი დადანა, რაც ირანულად პროხის მოცემულს ნიშნავს (15, 508), მართლაც არსებობდა. არაა გამორიცხული, დადანა რაღამ//რაღამის დედის და, შესაბამისად, ფარსმანის პირველი ცოლის სახელი ყოფილიყო. ამგვარად ფარსმანის გარდაცვალების შემდგომ ხანას ჩვენ სამ პერიოდად ვყოფთ: ფარსმანის შვილიშვილის, რაღამ/რაღამის ძის მირდატ IV იგივე ფლავიუს დადეს მმართველობის ხანა, დაახლ. 69-74; ფარსმანის მეორე მეუღლის - ამასასპუშის რეგენტობის თუ მეფობის პერიოდი, დაახლ. 75-76 წწ. და ფარსმან II-ის უმცროსი ძის მირდატ//მითრიდატეს IV-ის დამოუკიდებელი მეფობის პერიოდი დაახლ 76-125 წწ. შემდგომ მეფობს მითრიდატეს IV-ის ვაჟი ფარსმან III.

გ. მელიქიშვილი ამ უცნობ მითრიდატეს მითრიდატე III მიიჩნევს, იმიტომ, რომ მითრიდატეთა ათვლას ფარსმან II-ის მამით ანუ მითრიდატე III-ით იწყებს, რომელსაც ის მითრიდატე I-ად თვლის.

მელიქიშვილი

ქართლის წარმართი მეფეები
ამაზასიდიან ასფაგურამდე

ფარსმან III-თან მიმართებაში „ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნავს: „და მეფობდა ესე ფარსმან ყოველსა ქართლსა ზედა“. მისი მეფობის დაახლოებითი წლები (125-165/170) ჩვენთვის უკვე რომაული წყაროებითაა ცნობილი. დაახ. 230-265 წლებში კი მეფობდა ამაზასიდი ფარსმანის ძე. ამგვარად, 170-230 წწ-ში ჩვენ გვაქვს ხარვეზი. შესაბამისად, კარგად ჩანს, თუ სად თავდებოდა პირველი ქრონიკა, რომელსაც ჩვენ პირობითად „არმაზულს“ ვუწოდებთ და სად იწყება მეორე, „მცხეთური“ ქრონიკა. ძველი არმაზული ქრონიკა შეიცავდა მოთხრობას ფარნაგაზიანთა მეფობის შესახებ „ყოველსა ქართლსა ზედა“ ქართლის პირველი მეფე-ფარნაგაზიანთან მოყოლებული ადრიკ//არდოკ II-მდე, ამის შემდგომ იგი მოგვიტხრობდა ქართლის გაყოფასა და ორმეფობაზე. „ფარსმან ქველის ცხოვრების“ შემდგენელმა შემატიანემ ამ ქრონიკას შიამატა უკვე „ფარსმანის ცხოვრება“, რომელშიც ის დაწვრილებით აღწერდა ფარსმან II-ის (მირდატ/მითრიდატე III-ის ძის) მეფობის ამბებს, იხსენიებდა მისი ვაჟის ღაღამ//რაღამის 3 წლიან მეფობას, დაწვრილებით აგვიწერდა, ერთი მხრივ, ღაღამ//რაღამის ვაჟის და მეორე მხრივ ფარსმანის მეორე ცოლისა და ამ უკანასკნელისაგან მისი ვაჟის მითრიდატეს ტახტისთვის ბრძოლას. თხრობა თავდებოდა ფარსმანის II-ის შვილი-შვილის ფარსმან III-ის (მითრიდატეს IV-ის ძე) მეფობის ფაქტის აღნიშვნით. გვიანდელმა შემატიანემ ამ ქრონიკას გადააბა მეორე ქრონიკა, რომელსაც პირობითად „მცხეთურს“ ვუწოდებთ. ეს ქრონიკა იწყებოდა ამაზასიდი ფარსმანის ძის ცხოვრების თხრობით და 370-იან წლებამდე მეფე ასფაგურის მეფობის ხანამდე მოდიოდა (ამაზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი). ვინაიდან ამაზასიცი ფარსმანის ძე იყო, შემატიანემ მისი შამა ფარსმანი, ფარსმან III-თან გააიგივა. ამგვარად, ისტორიის თხრობიდან ამოვარდა რამდენიმე მეფე. აქედან ერთი ქსეფარსუგია, რომელიც ჩვენს მიერ ზემოთ უკვე მოყვანილ არმაზის ზილინგვის ტექსტში მოხსენებულია როგორც ფარსმან III-ის შემდგომი მეფე (164, 4მ; 151, 251). ამგვარად, მშვენივრად ჩანს ორი ქრონიკის გადაბმის ადგილი და კარგად იხსენება ის

ფაქტიც, თუ რატომ არ არიან მოხსენიებული „ქართლის ცხოვრებაში“ ქსეფარნუგი და ამაზასპის მამა ფარსმან IV (?).

„ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეს პეონდა წარმართი მეფეების ზუსტი რიცხვი - 28. ეს ციფრი აუცილებლად უნდა შესრულებულიყო. ამის დაცვა იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ „მოქცევაჲ ქართლისას“ ქრონიკის შემდგენელი მიუხედავად იმისა, რომ ჩამოთვლის 32 მეფეს, ტექსტის ბოლოს დასკვნაში მაინც აღნიშნავს: „ესე ოც და რვა მეფენი ქართლსა შინა წარმართნი“. უსწორედ ეს რიცხვი ეძლეოდა მას ჯუძლად იმ ქრონიკაში, საიდანაც აღნიშნულ მეფეთა რიგს იწერდა. შესაბამისად, ამ ჯამური რიცხვის შეცვლა, იმის მიუხედავად, რომ არანაირად ამ რიცხვს არ იღებდა, ინფორმაციის თვითნებური შეცვლა იქნებოდა და ეს კი დაუშვებლად მიიჩნია. რა სიტუაცია გვაქვს ამ შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრებაში“? „ქართლის ცხოვრებაში“ აზო მეფეთა სათვალავში არაა ჩათვლილი და თვლა იწყება ფარნაგაზით. შესაბამისად, ადრეკ//არდეკ//არდოკი რიგით მეთექვსმეტი გაშოდის. შემდეგ მოდის ხუთი წველი მეფე, ანუ მეფეთა რიცხვი ხდება ოცი. ამას ემატება მეფეები ღაღამ//რაღამიდან მოყოლებული ასფაგურის ჩათვლით, სულ 28. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, „ქართლის ცხოვრებაც“ ფლობს ამ ინფორმაციას 28 მეფის შესახებ. ასლა შევეცდებით დავთვალოთ ქართლის მეფეთა საერთო ოდენობა იმ შესწორებების გათვალისწინებით, რაც ჩვენ შევიტანეთ მეფეთა ნუსხაში ბერძნულ-რომაულ წყაროთა თუ ემიგრაციული მასალის მონაცემების საფუძველზე.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ პირველ მეფედ აზოს ასახელებს. მაგრამ ამ შემთხვევაში უფრო სწორი უნდა იყოს „ქართლის ცხოვრება“. როდესაც წარმართ მეფეთა რიცხვის - 28 - ათვლას ფარნაგაზიდან იწყებს. როგორც უკვე ვნახეთ, აზო ორი საუკუნენახევრით წინ უსწრებდა ფარსმან-ფარნაბაზას და ისინი სულ სხვადასხვა ეპოქებსა და საგვარეულოებს ეკუთვნოდნენ. ფარნაგაზი „უფლოსის წილის“ ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს საგვარეულოს წარმომადგენელია, ხოლო მემატიანის ხელთ არსებული ქრონიკები სწორედ ამ დი-

საკმე ისაა, რომ „მოქცევაჲს“ ქრონიკის შემდგენელი არითმეტიკულ ჩიხში ექცევა: წარმართ მეფეთა რიცხვი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მას გამოსდის 32, თუ ამ მეფეებს ცალ-ცალკე ვიანგარიშებთ ან 27, თუ ორმეფობის ხანის მეფეებს წყვილ-წყვილად დავთვლით. წყვილ-წყვილად დათვლის ხერხს იყენებს როგორც „მოქცევაჲს“ ქრონიკის ავტორი, ისე „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეც, რაც სრულიად გაუპაროლებელია, ვინაიდან ორი მეფე, თუნდაც წყვილად დათვალო, მაინც ორი სხვადასხვა მეფეა.

ნასტიის ანუ ფარნავაზიანთა მეფობის აღნუსხვას ისახავდნენ მიზნად. შესაბამისად, ამ საგვარეულოს მეფეებს უნდა ეხებოდეს რიცხვი 28.

ფარნავაზის ჩათვლით ქართლის სამეფოს ერთიანობის ხანაში ანუ ორმეფობის დასაწყისამდე (დაახლ. ძვ. წ. 60 წ.), „ქართლის ცხოვრება“ და „მოქცევათა ქართლისაჲ“ ათ მეფეს გვისახელებს, აქედან ორ საუკუნეზე (დაახლ. ძვ. წ. 260-იანი წლებიდან, ანუ ფარნავაზის მეფობის გამოკლებით, ძვ. წ. 60/58 წლამდე) ცხრა მეფის ზეობა თავსდება, რაც სრულიად ნორმალურია.

ქართლის ორ სამეფოდ გაყოფა დაახლოებით 80-90 წელი გრძელდებოდა. ამ პერიოდში ორივე მხარეს მეფობდნენ: ბარტომ//ბრატმან - ქართამ//ქარსამ; ფარსმან//ფარნაბაზი - კაოსი(აკეოსი); არ-შოკ//არსუკი (არშაკი) არმაზელ//ამაზაერ (ქარსამ II). ამასახსს, რომელიც შეცდომით ფარსმანის მამადაა გამოყვანილი (სინამდვილეში, როგორც უკვე ვნახეთ, ის მისი ცოლი იყო და მის შემდეგ მეფობდა მცირეწლოვან მითრიდატესთან ერთად), ვცვლით მირდატ//მითრიდატეთი, ანუ აღვადგენთ ფარსმანის მამის სახელს და ადგილს ნუსხაში. მისი მეწყვილე მეფე ყოფილა დერუკ (არდოკ III), რომელიც არმაზელი ქარსამ II-ის ვაჟი და იმავდროულად არდოკ II-ის (ადერკის) ჩამომავალი იყო. აქ ორმეფობა ფაქტიურად თავდება. ფარსმან II-ის მეწყვილედ დასახელებული მირდატ//მითრიდატე, სინამდვილეში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ფარსმანის ძმა იყო და არა მეწყვილე, მირდატ//მითრიდატე მეფობდა სომხეთში ისევე, როგორც ფარსმანის უფროსი ვაჟი ლადამი//რადამი//ადამი. მიუხედავად ამისა, ისინი მეფეთა ნუსხაში მაინც შეიყვანეს. ეს არცაა გასაკვირი: მთავარი ის კი არ იყო, ფარნავაზიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელი სად მეფობდა, არამედ იმის აღნუსხვა, თუ საგვარეულოდან ვინ იმეფა და რამდენ ხანს გრძელდებოდა მისი მეფობა. ამის შემდგომ მეფობდნენ ლადამის ვაჟი (მირდატი ?), ჩვენს მიერ ფლავიუს-დადესთან გაიგივებული, ფარსმან II-ის და ამასახსპუპის ვაჟი მითრიდატე//მირდატი და ამ უკანასკნელის ძე ფარსმან III. ამგვარად, მეფეთა რიცხვი გამოდის 24. ვარდა ამისა ჩვენთვის ცნობილია აგრეთვე ქსეფარნუკი, სავარაუდოა ამასახსპის მამა ფარსმანიც, თვით ამასახსპი და რევი . როგორც ვხედავთ, წარმართ მეფეთა რიცხვი ხდება 28. ამგვარად, რევის ჩათვლით ვიღებთ ზუსტად 28 მეფეს. რაღა ვუყოთ დანარჩენ ოთხ წარმართ მეფეს: ვაჩეს, ბაკურს, მირდატს და ასფავურს? საქმე ისაა, რომ არც ერთი მათგანი არ იყო წარმართი, ისინი ქრისტიანი მეფეებია! „მოქცევაჲს“ ქრონიკის ავტორი ქსეფარნუკის, ამასახსპის მამის (ფარსმან IV-ის ?) და ერთი

მითრიდატეს ამოვარდნის შედეგად, იღებს ვაცვილებით ნაკლებს. როგორც ზემოთ ვნახეთ, მაგ. „ქართლის ცხოვრება“ აიცილებს ფარსმან II-ის ძმასა და, ასე ვთქვათ, „მეწვეილე“ მითრიდატეს, ფარსმან II-ის ვაჟსა და, შესაბამისად, ფარსმანის შემდგომ მთვე მითრიდატესთან; „მოქცევაში“ კი ამოვარდნილია ფარსმანის შამა მირდატი და წინაა ვადამჯდარი მისი მეუღლე ამაზახაპუნი. ვინაიდან მემატიანემ წარმართ მეფეთა რიცხვი ოცდარვაზე ნაკლები მიიღო, კიდევ გააგრძელა მეფეთა რიგი და ვერ შეამჩნია, რომ ერთიდაიგივე მეფეები ორჯერ გაიძეოდა. ამაზახაპის შემდეგი მეფეებია: რევი, ვანი, ბაკური, მირდატი, ასყაგური. ასყაგურის შემდეგ კი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ აღნიშნავს: „ღვევი შამაჲ მირიანისა“. მის შემდეგ კი ჩამოთვლის მეფეებს: მირიანი, ბაკური, მირდატი, ვარაზბაკური. თუ ჩვენ მეუყთა პირველ და მეორე რიგს შევადარებთ, აშკარა ვახდებთ მემატიანის შეცდომას. ჩვენთვის ხომ ნათელია, რომ ღვევი იგივე რევი; ვარაზ-ბაკური კი საერთოდ სულ სხვა პიროვნებაა აქ ხაკმა-

ეს სახელი VI ს-ის შუა წლების ქართლის ბილო მეფის ბაკურის სახელად გვეხსება. ვარაზ-ბაკური კომპოზიტია და მძლავრ-ბაკურს (უფრო ზუსტად ტახ-ბაკურს) ნიშნავს. „ვარაზით“ ნაწარმოები სახელები იმპარებოდა აგრეთვე „ვარაზის“ ვარემე. მაგ. ვარაზ-ვრიგოლი ან ვრიგოლი; ვარაზ-თრდატი ან თრდატი. ეს წესდართავად ქცეული სიტყვა ნებისმიერ სახელს შეიძლება დართოდა წინ. ამგვარად, ვარაზ-ბაკური და ბაკური ეს ერთიდაიგივე სახელია. ჯერ მოხდა, როგორც ჩანს, ერთმანეთთან აღრევა სახელების „ღდი ბაკურის“ და ვარაზ-ბაკურის. რაც შეეხება ასყაგურის ვარაზ-ბაკურით ჩაწვლვებს, ეს ამ სახელების ფონეტიკური უღერადობის სიძლიერის გამო უნდა მომხდარიყო. ასყაგურ-ვარაზბაკურის ხანის ირანის მძლავრობის ამბების მოთხრობაც ნაზავია IV ს-ის წმ-70-იანი წლების მივლენების ამსახველი ქრონიკის და ქართლის ბილო მეფის ბაკურის პერიოდის ამბების: „მოქცევაჲს“ ქრონიკაში ვარაზ-ბაკურთან დაკავშირებული ირანთან ურთიერთობის ამსახველი მთელა პასაჟი ჩამოტანილია VI ს-ის შუა წლებიდან IV ს-ის შუა წლებში. სწორედ ამან განაპირობა აქ თბილისის მოხსენიებაც. შეცდომის მიზეზად ირანის ქართლზე მძლავრობისა და ამასთან დაკავშირებით ისტორიული სიტუაციების მხვაგსება გვეხსება. რაც შეეხება „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცულ ცნობებს ვარაზ-ბაკურის ცოლებიხა და შვილებიხა შესახებ, ეს უკვე ბაკურ მირიანის ძის ცოლები და შვილებია. ამის თქმის უფლებას მათი „ცხოვრებების“ შედარება ვეძლევის. ბრძოლა ხალხოსთან სწორედ ბაკურ მირიანის ძეს პქონდა და არა ასყაგურს//ვარაზ-ბაკურს. ვარაზ-ბაკური, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, IV ს-ის II ნახევარში საერთოდ არ ყოფილა. ასყაგურის შვილი კი უაღრეს იყო. „პეტრე იბერის ცხოვრების“ ქართული ვერსიისთვის შეცდომის მიზეზი „ქართლის ცხოვრება“; ავტორის წყაროში

რისია აღვნიშნოთ, რომ ამიანე მარცვლინი 368 წლისთვის ქართლში შეუყვდ ასახელებს ასფაგურს (14, 125, 130), რომლის იდენტურად მაინათი ისტორიოგრაფიაში ვარაზ-ბაკური, სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ისტორიკოსები თვლიან, რომ ვარაზ-ბაკური იგივე ამიანე მარცვლინის ასფაგურია. მაშინ ასეც დავწეროთ:

რევი, ვაჩე, ბაკური, მირდატი, ასფაგური.
რ(ლ)ევი, მირიანი, ბაკური, მირდატი, ასფაგური
(ვარაზბაკური)

თვალში საცემი ხდება ამ ორი რიგის იდენტურობა, მით უფრო, თუ გავიანრებთ, რომ „ვაჩე“, რომელიც მირიანის ნაცვლად წერია, ირანული სიტყვაა და ნიშნავს ყმაწვილს, ბავშვს, პატარას (15, 466-467), როგორც თუ კიდევ მირიანი ტახტზე ასვლისას (7 წლის). ამგვარად, სრულიად აშკარაა, რომ ვაჩე იგივე მირიანია და შესაბამისად, უკვე ქრისტიანი მეფე. ამიტომაც ვიღებთ რევის ჩათვლით სწორედ 28 წარმართ მეფეს.

ამიანე მარცვლინი 368 წლისთვის ასფაგურს იხსენიებს იბერიის მეფედ, ხოლო მის წინ 361/2 წლებისთვის მირიანს ასახელებს, რომელსაც ისტორიოგრაფიაში მკვლევართა ნაწილი მირიანთან აიგივებს. როგორც უკვე ვნახეთ, ის ვერ იქნება მირიანი და უნდა იყოს ასფაგურის („ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაში“ შეცდომით ვარაზ-ბაკურად მოხსენიებული მეფის) წინა მეფე მირდატი. ჩვენ, რა თქმა უნდა, ვიცით, რომ მირდატი//მიპრი//მირიანი და მირიანი//მირვანი სხვადასხვა სახელებია და ამაზე ზემოთ უკვე გვქონდა კიდევ საუბარი, მაგრამ საქმე ისაა, რომ, როგორც უკვე ვნახეთ, „ქართლის ცხოვრების“ მირვანებად წოდებული ქართლის მეფეები მოსე ხორენელთან მირდატებად მოიხსენიებიან, ხოლო ამიანესთან მირიანად (იგივე მირვანია) მოხსენიებული მეფე კი ქართულ წყაროებში მირდატად იწოდება. ამიანესთან მირიანად (მირვანი) წოდებული ქართლის მეფე რომ უფრო მირდატი უნდა ყოფილიყო, ამაზე მივვიითიუბს პეტრე იბერიის ასურული „ცხოვრებაც“, რომლის მინეაფაით პეტრეს პაპა შამის მხრიდან ქართლის მეფე ბუზმირია (ბუზმარიოსი). ბუზმირი კი იგივე დიდი მიპრია ან უბრალოდ მიპრი და მირდატია. ამგვარად, ჩვენნი აზრით, პეტრე იბერიის პაპა შამის ხაზით უნდა ყოფილიყო სწორედ ასფაგურის წინა მეფე მირიანის ვაჟის რევის ძე მირდატ/ბუზმირი, იგივე მირიანი, რომელიც ამიანე მარ-

დიდი ბაკური ეძლეოდა და მან ის უკვე „ქართლის ცხოვრების“ გაოვალის-წინებით ვარაზ-ბაკურად გადაიარა.

ცვლინისთან შირიბანად იწოდება (არაა გამორიცხული, რომ მას ორივე სახელი რქმეოდა: ბუზმიძრ/შირდატი, იგივე მიძრი/შირიანი/ში-თრა და შირიბან/შირვანი, იგივე შითრაპანა). ამგვარად, ჩვენ შეგვიძ-ლია გავმართოთ ქართლის მეფეთა ქრონოლოგია ამაზნასპიდან მოყო-ლებული (დაახლ. 230 წ.) ასფაგურის მეფობამდე (დაახლ. 368 წ.):

ამაზნასპი დაახლ. 230-265 წწ.

რევი (იგივე რევ შართალი) დაახლ. 265-280 წწ.

შირიანი/ვაჩე დაახლ. 280-330-იანი წწ.

ბაკური, მისი ძე დაახლ. 330-იანი-350-იანი წწ.

შირიბან//შირდატ რევის ძე დაახლ 355-365/367

ასფაგური 368 წლიდან.

აქ ჩამოთვლილი მეფეებიდან მხოლოდ ამაზნასპი და რევია წარმართი მეფეები.

ამაზნასპი შინაშენლოვანი ფიგურაა წინაქრისტიანული ქართ-ლის ისტორიაში. „ქართლის ცხოვრება“ საკმაოდ ვრცლად აგვიწერს მის ცხოვრებას. ამ, პირობითად ჩვენს მიერ „მცხეთურად“ წოდებულ ქრონიკაში მშვენივრად ჩანს გადაბმის კვალი. ქრონიკა იწყებოდა ამაზნასპის ცხოვრების აღწერით და ამბის თხრობა ვრცელდებოდა ას-ფაგურამდე. გვიანდელმა შემატიანემ, ვინაიდან ვერ გაიყო ქრონიკის ქრონოლოგიური საზღვრები, თავი ფარსმან შესამეს მიაბა, ბოლო სამი მეფე კი, თავისდა უნებურად, გააორმაგა. მას ასე გამოუვიდა იმიტომ, რომ, როგორც ჩანს, მას ხელთ ჰქონდა აღნიშული ქრონიკის ის ნუსხაც, სადაც შირიანი „ვაჩედ“ (ყმაწვილად) მოისხენიებოდა, ას-ფაგური კი უკვე ვარაზ-ბაკურით იყო ჩანაცვლებული. იმიტომაცაა, რომ შემატიანე ინფორმაციას გვაწვდის შირიანის, ბაკურისა და შირ-დატის (შირიბანის) მეფობაზე; ვაჩეს, ბაკურის და შირდატის მეფობაზე კი ვერაფერს გვეუბნება, გარდა მათი მეფობის ფაქტის აღნიშვნისა: „და შემდგომად ამისსა მეფობდა ძე მისი ვაჩე; და შემდგომად ვაჩესსა მეფობდა ძე ვაჩესი ბაკურ; და შემდგომად ბაკურისა მეფობ-და ძე ბაკურისი შირდატ“ (145, 58-59). ეს გასაგებიცაა: შართალია, ეს სამი მეფე მან მეფეთა სიაში ორჯერ მოგვცა და მეფეთა ოდენობა გააორმაგა, მაგრამ მათ „ცხოვრებასაც“ სომ ორჯერ არ მოყვებოდა!

ასლა ისევ დაგუბრუნდეთ ამაზნასპის მეფობის ხანას. ამ ბოლო ხანებში ბაგინეთში აღმოჩენილი ორი ეპიგრაფიკული წარწერა შინა-შენლოვანი ინფორმაციით ავსებს მის ბიოგრაფიას. წარწერების მი-ხედვით აშკარა ხდება, რომ ამაზნასპის ცოლი ყოფილა სომხეთის მე-ფის ვოლოგეზეს (ვალარშის) ასული დრაკონტისი. სწორია, ქვემოთ მოყვანილი ორი წარწერა სხვადასხვა წლებში (1993, 1996) აღმოჩნდა, მაგრამ აშკარაა, რომ ისინი ერთ ბიოგრაფიას უკავშირდებიან.

1. წარწერა: „მეფის...მამამძუძუმ და ეზოსმოძღვარმა გააკეთებინა თავისი საზრდულით (ან სახსრით) მიწისქვეშა გაყვანილობა (ან წყალსადენი და აბანო, ან წყალსადენი აბანოსთვის) და შესწირა ღრაკონტის დედოფალს“

II. წარწერა: „(ქალის სახელი მიცემით ბრუნვაში) არიენის მეფის ვოლოგეზეს ასულს, ხოლო იბერთა მეფის ამაზასპის მეუღლეს, ანაგრანესმა, მამამძუძუმ და ეზოსმოძღვარმა საკუთარი სახსრით (გაკეთებული) აბანო შესწირა“ (152, 35).

სომხურ ისტორიოგრაფიაში ვალარშ (ვოლოგეზე) II-ის წეობა ზუსტად ვერ თარიღდება, მაგრამ მის მეფობას 198 წ-ზე გვიან არ ვარაუდობენ. მოსე სორენელთან ვალარშ II 216 წ-მდე ცოცხალია და მისი ძე და უშუალო მემკვიდრეა თრდატის მამა ხოსრო. ზემოთყვანილი წარწერისა და ზოროასტრი ქაბაბს მონაცემების გათვალისწინებით უნდა დავასკვნათ, რომ მოსე სორენელი სწორი უნდა იყოს, როცა ვალარშ II-ის გარდაცვალებას 216 წ-ით ათარიღებს. ამაზასპი, რომელიც 260-იან წლებში ქართლის მეფეა და თანაც ისეთ ასაკში, რომ თავის ბოლო ბრძოლაში (დაახლ. 265 წ.) თვითონ იბრძვის ბრძოლის ველზე, სადაც იღუპება კიდევ („ამაზასპის ცხოვრება“), ძნელად წარმოსადგენია, ყოფილიყო ქმარი ქალისა, რომლის მამა 198 წ. გარდაიცვალა.

„ამაზასპის ცხოვრებაში“ მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქართლზე „ოვსთა“ თავდასხმების აღწერას, რაც მშვენივრად ჯდება III ს-ის შუა წლების საერთო ვითარებაში. ალანთა მომთაბარე ტომების თავდასხმები სამხრეთ კავკასიაზე III ს-ში განსაკუთრებით მძაფრ ხასიათს იღებს. ვინაიდან, ალანები თვითონ განიცდიან მოწოლასა და შევიწროვებას აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მოძრაგ ჰუნთა მიერ. ამ სიტუაციის გათვალისწინებით, სრულიად რეალური ინფორმაციის შემცველია „ქართლის ცხოვრება“, როდესაც ამაზასპის მეფობის პირველ პერიოდში „ოვსთა“ მიერ ქართლზე თავდასხმის შესახებ გვიყვება. მთელი მოთხრობა იმდენად მასშტაბურ ბრძოლებს გვიხატავს, რომ ამჟამად, ამ შემთხვევაში ალანთა ტომების მასიურ შემოსევასთან გვეკონდა საქმე და არა რაღაც ლოკალურ, მძარცველურ ლაშქრობასთან. ამ შემოსევის მოგუროებაში „ქართლის ცხოვრება“ წამყვან როლს ქართლის სამეფოსა და მის მეფე ამაზასპს აკუთვნებს, თუმცა იმასაც აღნიშნავს, რომ ბრძოლაში ოვსთა (ალანთა) წინააღმდეგ ქართლის ლაშქარს ეხმარებოდნენ სომხები. ალანებთან იმავე ბრძოლებს უნდა ასახავდეს მოსე სორენელიც, ოღონდ ამ შემთხვევაში სომეხი ისტორიკოსი სომხებს დამხმარე ძალად კი არა, მთავარ მოქმედ მხარედ წარმოაჩენს: „ვალარშის

დროს შეიკრიბნენ ჩრდილოელთა ბრძოები, ვგულისხმობ ხაზარებს და ბასილებს და გადმოლახეს ქორას კარი მათი წინამძღოლი და მეფე იყო ვინმე ვინასე სურჰაბი: მათ გადმოლახეს მდინარე მტკვარი. ვალარში დიდძალი ლაშქრით, მამაცა მეთომრებით შეებრძოლა მათ... მერმე დიდხანს სდია მტერს და განვლო ქორის სეობა. იქ მტერებმა კვლავ ერთად მოიყარეს თავი და... მათმა მამაცმა მშვილდოსნებმა შეძლეს მოეკლათ ვალარში. სამეფო ტახტი დაიკავა ვალარშის ვაჟმა, ხოსროვმა, სმარსთა მეფის არტაგანის მესამე წელს. მან მაშინვე შეჰყარა სომეხთა ჯარი და გადაიარა დიდი მთა, რათა შური ეძია მამის მკვლელებზე. [ხოსროვმა] მახვილითა და შუბით შეძუსრა იქაური ძლიერი ტომები და ყოველი ასი გამოსაღვეი [აღამიანინდან] ერთი მძევლად წაიყვანა. თავისი სელისუყლების დამყარების ნიშნად მან იმ მხარეში სვეტი აღმართა ბერძნული წარწერით. ამით იხიცი აჩვენა, რომ იგი რომაელებს ემორჩილებოდა“ (171, 154).

„ქართლის ცხოვრება“, ჩვენი აზრით, იმავე ომის ბოლოს შემდეგნაირად აღწერს: მას შემდეგ რაც, ამაზასხს, რომელიც მცხეთის მხადგომებს იცავდა, შემოუერთდნენ სომხები და ევრისელები, მოკავშირეთა ლაშქარმა „განიზრახეს დახსნა ოვსთა და განვიდა (იგულისხმება ამაზასხი) და დაეხსა ოვსთა, განთიადისა უამხა, მხედრითა და ქვეითითა ყოვლითა, სძლია და აოტა ბანაკი მათი და მოკლა მეფე ოვსთა და მოსრა ყოველი სიმრავლე მათი. და წელსა მეორესა მთერთო ძალი სომხითთ და შეკრიბნა სპანი თვისნი ყოველნი და გარდავიდა ოვსეთს და ვერვის წინააღუდგა და მოტყუენა ოვსეთი და მოვიდა შინა გამარჯვებული“ (145, 56-57). თუ აღანთა თავდასხმას და მთელ აქ მოხსრობილ ამბებს ადგილი ჰქონდა 216-217 წწ-ში, ვალარშისა და ხოსრო I-ის დროს, როგორც ამას მოსე ხორენელი მოგვითხრობს, მაშინ ეს ვერ იქნებოდა თრდატის მამა ხოსრო. შესაძლოა, მოხემ ერთ მოთხრობად გააერთიანა უფრო ადრე მომხდარი აღანთა თავდასხმა და ხოსრო II-ის და ამაზასხის პერიოდში მომხდარი აღანთა შემოსევა, რომელიც, ჩვენი აზრით, 243 წლის ანლო ხანებში უნდა მომხდარიყო და ამისთვის ბიძგის მიმცემი იყო 243 წ. ქ. მესიხასთან შაბურთან ბრძოლაში რომაელთა ხასტიკი მარცხი.

* აქ ხაზარებისა და ბასილების მოხსენიება აშკარად მიუთითებს აღნიშნულ ინფორმაციის გვიან რედაქციაზე - VII-VIII საუკუნეები.

იგულისხმება დარუბანდი, შეადარეთ „შუმანიკის წამების“ ჩორი.

*** არტაბან V (213-224). არშაკილთა დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელია. არტაბანის გამეფების მესამე წელი 216 წელია. ამგვარად, მოსეს ცნობით ხოსრო გამეფებულა 216.

ჩვენთვის საინტერესოა „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაცია, თუ რომელი ერისთავები შემოკრბნენ უპირველეს ყოვლისა ამაზასპის მოწოდებაზე: „მაშინ ამაზასპ მოუწოდა ყოველთა ერისთავთა ქართლისათა და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, ერისთავი ხუნანისა, ერისთავი სამშვილდისა და შემოკრბეს მხედარნი სპასპეტისანი და ვიდრე მოსვლამდე დასავლეთისა ერისთავისა, მოვიდეს ოცსნი ჩრდილოთ კერძოთა ქალაქისათა, რომელ არს მუხნარი“ (145, 55).

როგორც ვხედავთ, აქ დასავლეთის მხლოდ ერთი ერისთავია დასახელებული, მაგრამ უფრო ქვემოთ ვგებულობთ, რომ „დასავლეთის ერისთავები“ არიან სუთნი: „ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრისისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“ (145, 57). III ს-ის 40-50-იან წლებში დასავლეთ საქართველო არ შეიძლება ამაზასპის ქვეშევრდომი ყოფილიყო. ეგრისის (ღაზთა) მეფეები ამ დროს საკმაოდ ძლიერები არიან და რომის დაქვემდებარებაში იმყოფებიან. „ამაზასპის ცხოვრების“ ტექსტში ვამოთქმა „ორნი ერისთავნი ეგრისისანი“ ჩვენი აზრით, წარმოსდგა იქიდან, რომ აღნიშნული ქრონიკის მონაცემები „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეში (VII-VIII სს.) უკვე ვახტანგ გორგასლის მეფობის ვარკვეულ პერიოდში არსებული სიტუაციის ანალოგიით გადააკეთა და ამაზასპის ხანაზე მექანიკურად გადმოიტანა. მაგრამ აღნიშნული ცნობა ჩვენთვის უფრო სხვა მხრივაა საინტერესო. ქრონიკაზე დაკვირვება, ვგაფიქრებინებს, რომ წუნდის, ოძრისისა და კლარჯეთის ერისთავები ამ ხანისთვის უშუალოდ ამაზასპის მორჩილებაში არ უნდა ყოფილიყვნენ. სხვა მხრივ გაუგებარია მათი „დაგვიანება“. თუ კახეთის, სამშვილდის და ხუნანის ერისთავებმა მოაღწიეს, რატომ ვერ უნდა მოსულიყო დროულად ოძრისის და მით უფრო წუნდის ერისთავი? უფრო ქვემოთაც ეს „ხუთი ერისთავი“ ასევე ერთად უპირისპირდება ამაზასპს და მის წინააღმდეგ სომხეთის მეფეს მიმართავს დახმარებისათვის: „მაშინ განდგნენ ერისთავნი ხუთნი: ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრისისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა და ეზრახნენ ესე სომეხთა მეფესა და ითხოვეს ძე მისი მეფედ, რამეთუ დისწული იყო ამაზასპისი. მაშინ სომეხთა მეფე ძალითა მრავლითა წარეშართა ქართლად და მოირთო ძალა საბერძნეთითცა და ეზრახნენ ოვსთაცა. ხოლო ოცსნი სხარულით წარმოვიდეს, რამეთუ მესისხლე იყო ამაზასპ მათი და გარდმოვლეს გზა თაკურისა და მოვიდნეს ერისთავთა თანა ეგრისათა“ (145, 57).

ამ ცნობების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე მივედით იმ დასკვნამდე, რომ აღნიშნული ხანისთვის ამაზასპს არ ექვემდებარ-

რებოდა ოძრსე, კლარჯეთი და, შესაძლოა, ისტორიული წუნდის საერისთავოს ნაწილი, ალბათ კოლა და მტკვრის მარცხენა სანაპიროს არტაანი. ისინი იმუჟამად (III ს-ის შუა წლები) ეგრისის (ლაზთა) მეფეების უზენაესობას აღიარებდნენ. ეს საკითხი ამ მიმართულებით შემდეგ კვლევას მოითხოვს.

ახლა ისევ გვინდა მივუბრუნდეთ ალანებთან (ოგსნი) ბრძოლის პერიპეტეებს. „ამაზასპის ცხოვრების“ მისედეფით ალანთა (ოგსთა) დიდი ლაშქარი („სპანი დიდნი“) დგაღეთის გზით გადმოსულა და მდ. ლიანგზე დაბანაკებულა. მათ მარბიელიც კი არ დაუგზავნიათ, ვინაიდან უფრო მნიშვნელოვანი მიზანი ჰქონიათ, ვიდრე უბრალოდ მოსახლეობის გაძარცვაა. მემატიანის ცნობით, მათი მიზანი „ქალაქისა მცხეთისა შემუსრვა“ ყოფილა. ამაზასპის ირგვლივ შეკრებილა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უპირველეს ყოვლისა მის დაქვემდებარებაში მყოფი ერისთავები: კახეთის, სუნანისა და სამშვილდის. აქვე იყო, რა თქმა უნდა, ქართლის სპასპეტი, შესაბამისად, „ზენა სოფლის“ ლაშქარი. ამაზასპის ლაშქარი 30 ათასი ქვეითისა და 10 ათასი მხედრისაგან შედგებოდა. ამიტომ მას დამხმარე ძალის ლოდინში - ეგრისის სამეფო (დასავლეთის სუთი ერისთავი) და სომხეთი მტერზე თავდასხმა ვერ გაუბეჯდია და ქალაქი გაუმაგრებია, მით უფრო, რომ ალანები (ოგსნი) ამასობაში უკვე მუნხარამდე მოსულან. ამაზასპს განსაკუთრებით გაუმაგრებია არაგვის შემოსასვლელები. თვითონ კი, ამ 10 ათასი მხედრით საფურცვლეს დამდგარა ისე, რომ მცხეთა ზურვით მოუქცევია. ასე იცავდა ის ქალაქსაც და ქვეით ლაშქარსაც უცაბედი თავდასხმიდან. ქართლის მეფემ აღნიშნული გზით შეძლო მომხდურთა ორი დღით შეყოვნება. ამასობაში მას მოუვიდა დამხმარე ძალა ეგრისიდან (დასავლეთის 5 ერისთავი) და, როგორც ჩანს, სომხეთიდანაც (ეს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სომხეთის მეფე ხოსრო II უნდა ყოფილიყო თავისი ლაშქრით). მაშინ უკვე ამაზასპი დაესხა თავს დაბანაკებულ ალანებს (ოგსებს), დააძარცვა ისინი და განდევნა. საინტერესოა, რომ მოსე ხორენელი ასახელებს ალანთა (მისი ტერმინოლოგიით ხაზართა) მეფეს - ვნასეპ სურჰაპი. „ქართლის ცხოვრება“ ამ მეფის სახელს არ იხსენიებს, მაგრამ აღნიშნავს, რომ ბრძოლაში დაიღუპა ოგსთა მეფე. მოსე ხორენელი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აერთიანებს ალანთა ორ სხვადასხვა პერიოდის შემოსევას: ერთს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ვალარშის ცხოვრების ბოლო წლებში, როდესაც ის დარუბანდის ვიწროებში მოწინააღმდეგის მიერ ნატყორცნი ისრის მხვერპლი გამხდარა და ალანებთან ომს უკვე ხოსრო II-ის პერიოდში, როდესაც ამაზასპსა და ხოსროს, როგორც ჩანს, ერთად გადაულასავთ

დარუბანდი და ალანები დაუპარცხებიათ მათსავე ტერიტორიაზე. მოთხრობას, როგორც ვხედავთ, ხალხური ზეპირსიტყვიერების არავითარი კვალი არ ემჩნევა. მემატანე ამაზასპის ლაშქრის სრულიად რეალურ ციფრს გვისახელებს და საქმის მცოდნე კაცის თვალთა აგვიწერს ომის მთელ მსვლელობას. ამაზასპის მხარდამხარ ალანთა შინააღმდეგ ომში აღნიშნავს ეგრისის და სომხეთის ლაშქრის მონაწილეობის ფაქტს (თუმცა მას ეგრისის მეფე და მის დაქვემდებარებაში მყოფი ერისთავები ბევრად უფრო გვიანი ანალოგიის შესაბამისად ამაზასპის ერისთავებად წარმოუდგენია) აშკარაა, რომ ომის ქრონიკა თვითმხილველისა და მონაწილის მიერაა დაწერილი. სრულიად სწორ ინფორმაციას გვაწვდის „ამაზასპის ცხოვრება“, როდესაც ამაზასპის ირანისადმი დაქვემდებარების ფაქტს აღნიშნავს მისი მეფობის ვარკვეულ პერიოდში: „მტერ ექმნა იგი სომეხთა და შეიყვარნა სპარსნი“. ქართლის სამეფოსა და მისი მეფის ამაზასპის შაბურ I-ის ხელისუფლებისადმი ვასალურ დამოკიდებულებას მოწმობს ზოროასტრი ქააბას ცნობილი წარწერაც. მაგრამ გვიანდელი მემატანე, „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელი, როგორც ჩანს, ვერ გაერკვა ამაზასპის მოკვლის პერიოდიტივში. ის ამაზასპის წინააღმდეგ შექმნილ კოალიციას პრორომაულად მიიჩნევს. ვინაიდან კოალიციას სომხეთის მეფე ედგა სათავეში, მემატანეს ამაზასპის მოკვლა ირანის წინააღმდეგ მიმართულ აქტად წარმოუდგენია. ამით მას, როგორც ქრისტიან და პრობერძნულად განწყობილ პიროვნებას, როგორც ჩანს, სურს, იდეოლოგიური გამართლება მოუნახოს ქართლის მეფის წინააღმდეგ მისივე ერისთავების სრულიად გაუმართლებელ საქციელს (მას ხომ „დასაგლეთვის ხუთი ერისთავი“ ქართლზე დაქვემდებარებულ ერისთავებად წარმოუდგენია). ყოველივე ამის შედეგად, სამწუხაროდ, ძველი ქრონიკის მონაცემები „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელი მემატანის ხელში, შესაძლოა, მისდა უნებურადაც კი დამახინჯდა და სრულიად საწინააღმდეგო შინაარსი შეიძინა. ჩვენ რომ სწორად გავიგოთ, თუ რა ხდებოდა ქართლში 260-იანი წლების შუა ხანებში, უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი: 243 წ. რომის იმპერატორმა გორდიანუსმა მესობოტამიის ქალაქ მესიხასთან სასტიკი მარცხი განიცადა შაბურთან ბრძოლაში და ბრძოლის ველზე დაიღუპა. 246 წ. დაიწყო ახალი ომი რომსა და ირანს შორის, რომელიც 254/55 წ-ს ბარბაღისასთან რომის სასტიკი მარცხით დამთავრდა. ამ ომის ერთ-ერთი ეტაპი იყო სომხეთის მეფის ზოსროს დაღუპვა 253 წ. ამის შემდგომ შაბურ I სომხეთს ეუფლება. რის შედეგადაც 283 წ-მდე, რომში გაქცეული ზოსროს ვაჟის თრდატის გამეფებამდე, სომხეთის

სამეფო ტახტს სასანიანი უფლისწულები იკავებენ. 272-73 წლამდე ანუ შაპის ტახტზე ასვლამდე „სომხეთის დიდი მეფის“ ტიტულს ატარებს და სომხეთში მეუობს შაბურის უფროსი ვაჟი ჰორმიზდ-არდაშირი, ხოლო ჰორმიზდის ტახტზე ასვლის შემდეგ მისი ძმა ნერსე. ამავე პერიოდში ათავსებს ირანის მიერ სომხეთის დაპყრობას მომზენიც. ნ. ლომოურის აზრით, 256 წ. რომი იძულებული იყო ეღიარებინა არმენიის გადასვლა ირანელთა ქვეშევრდომობაში (210, 9, 17; 211, 35; 107, 35; 224, 387).

ამგვარად, ერთადერთი სომხეთის მეფე, ვისაც შეიძლება ცოლად გაჰყოლოდა ამაზასპის და, რომლის ვაჟი, რევი იკავებს ამაზასპის მოკვლის შემდეგ ქართლის ტახტს არის ირანელი უფლისწული და ირანის ტახტის მემკვიდრე ჰორმიზდ-არდაშირი. ამით იხსნება ის საპატოო ადვილი, რომელიც ამაზასპს უკავია ზოროასტრი ქაბაზს წარწერაში. შემოთქმულის სასარგებლოდ მეტყველებს კიდევ ერთი ფაქტი: აღნიშნულ წარწერაში შაბურის ვაჟებთან ერთად ფიგურირებენ მათი სასანიანი მეუღლეები. მხოლოდ ორი უფლისწულის მეუღლე არაა დასახელებული, რაც ვ. ლუკონინს მათ არასასანურ წარმოშობას აფიქრებინებს, ერთ-ერთი ამ ორი უფლისწულიდან სწორედ ჰორმიზდ-არდაშირია. სხვათა შორის, ზოროასტრი ქაბაზს წარწერაში დასახელებულია აგრეთვე ჰორმიზდ-არდაშირის ვაჟი ჰორმიზდაკი, რომელიც შემდგომ ხანებში აღარსად ჩანს.

ჰორმიზდ-არდაშირს დიდხანს არ მოუწია შაპინ-შაპობა. ის მალევე გარდაიცვალა. შემდგომ შაპინ-შაპის ტახტის მემკვიდრეობა გრძელდება მისი ძმების და მათი მემკვიდრეების ხაზით: ვარახრან I (274-276 წწ.), მისი ძე ვარახრან II (276-293 წწ.) და შემდეგ ნერსე (293-302 წწ.). ტახტის მემკვიდრეობა მომავალში ნერსეს ხაზით გრძელდება, ხოლო ჰორმიზდ-არდაშირის შთამომავლობა საერთოდ ქრება ირანის პოლიტიკური არენიდან (211, 103, 105 სქოლიო)

„ქართლის ცხოვრების“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და ზოროასტრი ქაბაზს წარწერის მონაცემების ურთიერთ შეჯერების შედეგად

გავიხსენით „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა იმის შესახებ, რომ მირიანის მამა იყო „ქასრე ანუ შირვან სასანიანი, რომელმან მოსრნა მეფეჲნი აჟღალანიანი, რომელი იცნობების არდაშირობით“. სხვა საქმეა, რომ გვიანდელი შემატანე ერთ პიროვნებად აერთიანებს სამ სასანიან შაპს: პირველ სასანიან შაპს არდაშირ ბაბაკის ძეს, რომელმაც მართლაც მოსრნა მეფეჲნი აჟღალანიანი“ ანუ პართული არშაკიდა დინასტია, სასანური ირანის ერთ-ერთ ყველაზე ცნობილ შაპს „ქასრე“-ხოხრო ანუ შირვანსა და შაბურის მომდევნო შაპს, მისსავე ვაჟს ჰორმიზდ-არდაშირს.

სრულიად აშკარა ხდება, რომ ამაზახსპის მოკვლის შემდეგ, რაც სწორედ ირანის მიერთიყო ინსპირირებული, ქართლის ტახტზე ადის სასანური შტო: კერძოდ, „ქართლის ცხოვრების“ „სომხეთის უფლისწული“, ამაზახსპის დისშვილი, რომელსაც ქართული წყაროები რეკის სახელით იცნობენ, სინამდვილეში არის ირანის შაჰის პორმიზდა-არდაშირის შვილი, შესაძლოა, იგივე პორმიზდაკი. საფარაუდლოა, რომ სწორედ ამიტომ აღარ ჩანს ის მამის გარდაცვალების შემდეგ სასანიანთა სასახლის კარზე. პორმიზდაკი/რევი, როგორც ჩანს, მისი დედის არასასანური წარმოშობის გამო, ჩამოაცილებს ირანის ტახტს და საუფლისწულოდ სასანური ირანის „ჩრდილოეთის პროვინცია“ მისცეს. „ქართლის ცხოვრება“ სწორად გადმოგვცემს მისი საგამგებლო ტერიტორიის მოცულობას (თუქვა ერთმანეთში ურეკს რეკისა და მისი ვაჟის მირიანის ბიოგრაფიის ფაქტებს) აქ ჩამოთვლილია ქართლი, სომხეთი, რანი, მოვაკანი და პერეთი. შესაბამისად, სულ სხვა უღერადობას იძენს მირიანის ბიოგრაფიის ფაქტები (იმის გათვალისწინებით, რომ მასში შერწყმულია მისი მამის რეკისა და საკუთრივ მირიანის „ცხოვრების“ ინფორმაცია.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ამაზახსპის შემდგომი მეფე ქართლში არის რევი, ამავე დროს მანას მოწაფის მარ ამოს მიმოსვლების ამღწერი შეკლირანული ტექსტის ერთ-ერთი ფრაგმენტებიდან ვგებულობთ, რომ გარუჩანის ქვეყნის (იბერიის) მეფე 272 წლისათვის არის HBZA (236, 6), რომელსაც შ. წოწელია სრულიად გაუქმართლებლად აიგავებს ამაზახსპთან. საქმე ისაა რომ მანას მოსტორება ანუ მანსქეველობა წარმოადგენს ერთ-ერთ ადრე-ქრისტიანულ - ბაბტის-

უნდა აღვნიშნოთ, რომ პერცფელი, არმაზისეკში ნაბოენი თახის წარწერის მიხედვით, სადაც მოხსენებულია პიტიახში პაპაკი, ფიქრობდა, რომ ეს პაპაკი შაბურ I-ის ვაჟი და ქართლის მეფე მირიანის შვილებია ყოფილიყო, რომელსაც ვითომდა იცნობდნენ დედის გვართო მიპრანის (245, 155-156). ამ ბოლო ხანებში წარწერა, რომელიც იკითხებოდა: „პაპაკ პიტიახში დვთაებრივი არდაშირისა“ (235, 49-57), გასწორდა და წაკითხულ იქნა როგორც „პაპაკ პიტიახში, ძე არდაშირისა“ (210, 63), რაც უკვე გამორიცხავს საკითხის პერცფელდისეულ ინტერპრეტაციას.

გაეიხსენოთ „მირიანის ცხოვრების“ ცნობა, თუ როგორ წამოაძახებს მირიანს მისი ირანელი ძმა, რომ მირიანის დედა ვითომდა მხევალი ქალი იყო. სინამდვილეში, წყაროში ხაზგასმული უნდა ყოფილიყო, აღბათ მისი მღაბით წარმოშობა სასანური საგვარეულოს ქალებთან შედარებით, რაც უკვე გვიანდელი შემატინისთვის ამ ქალის მხეველად გააზრების საფუძველი გახდა.

ტურ სექტას. ის მკიდროდ უკავშირდებოდა სხვა მსგავს იუდაურ-ქრისტიანულ გნოსტიკურ სექტებს. მარ ამოს წარწერის ფრაგმენტებიდან აშკარაა, რომ შემოსწეული ქართლის მეფე მისი მოძღვრების გამზიარებელი და მისი მიმდევარი გამხდარა. ამასხაპის შესახებ ჩვენ არავითარი მსგავსი ცნობა არ მოგვეპოვება ქართულ წყაროებში. სამაგიეროდ, მისი მომდევნო მეფის რევის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნავს: „ეუ რეე მეფე დაღაცათუ იყო წარმართი, არამედ იყო მოწყალე და შემწე ყოველთა ქირვეულთა: რამეთუ სმენილ იყო მისდა მცირედ რამე სახარება უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი და აქუნდა რამე სიყუარული ქრისტესი. და ამან მეფობასა შინა მისსა არღარა-ვის უტევა ქართლსა შინა ყრმათა კლვა, რომელსა-იგი ამისსა უწინარეს და პირველ კერათა მიმართ შესწირვიდეს მსხვერპლად ყრმათა; და ვიდრე იგი იყო მეფედ, არღარა-ვინ კვლიდა ყრმათა კერბტათვის, არამედ ცხურისა და ზროხისა შეწირვა განუწესა. ამისთვის ეწოდა მას რეე მართალი“ (145, 58). ყოველივე შემოთქმულის შემდეგ, აშკარა უნდა იყოს, თუ ქართლის რომელ მეფესთან მოსულა მარ ამო და ვისთვის უქადაგია თავისი მოძღვრება. აღსანიშნავია კიდევ ერთი საინტერესო დეტალი. მ. ანდრონიკაშვილი, როდესაც სახელ „რეეს“ განიხილავს, აღნიშნავს, რომ ის უნდა იყოს შემოკლებული ფორმა კომპოზიტისა „რეე ნიზ“. რაც ქართულად ითარგმნება, როგორც სიცრუის დამამხობელი (რეე ირანული სიტყვაა და ცრუს, ვერაგს ნიშნავს 15, 490-491). მკვლევარი აქვე აღნიშნავს, რომ ქართული „მართალი“ ამ „რეენის“ თარგმანი უნდა იყოს: მაშ, რეე (ისევე, როგორც ქართული შესატყვისი „მართალი“) აღნიშნული მეფის ზედსახელია, როგორც „ვაჩე“ შირიანისთვის. მისი ოფიციალური სახელი კი, როგორც შემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ჰორმიზდაკი უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა სწორედ ამაზე მეტყველებს წარწერის HBZA-ა, სადაც „ბაზა“ ქართლში ფარნავაზიანთა დინასტიის მეფეების რელიგიური ზედწოდების „ფარნაბაზა“-ს მეორე შემადგენელი სიტყვაა, რაც შეეხება „H(a/o)“-ს, ის არ არის გამორიცხული, სახელი „ჰორმიზდის“ წინა ახოს აღნიშნავდეს.

ერთი რამ სრულიად ცხადია, მარ ამოს ქართლში მოხვლის ხანისთვის 272 წ. ქართლში მეფობს ქართლის მეფის ამაზასპის დისწული, „სომხეთის მეფისა“ და ირანის შაჰის ჰორმიზდ-არდაშირის ვაჟი, შესაძლოა ჰორმიზდაკი, რომელიც უკვე მის მიერ მანიქველური მოძღვრების შეწყნარებისა და ქვეშევრდომების მიმართ გამოჩენილი ლმობიერება-სამართლიანობის გამო, ქართულ წყაროებში ცნობილია მეტსახელით რეე(ნიზ) ანუ „მართალი“. შესაბამისად, 260-იანი წლების ბოლოს ქართლში მკვიდრდება სასანიანთა შტო.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით არადაშირის ძედ მირიანია გამოყვანილი და არა რევი, თუმცა „მოქცევაჲს“ გათვალისწინებით აშკარაა, რომ მირიანის ძამა რევია. ეს უნებლიე შეცდომა მომდინარეობს მემატიანის იმ შთავაზრით შეცდომიდან, როცა მან, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ორი პარალელური ქრონიკის იდენტურობა ვერ შეაქმნია და სამი მეფე გააორმაგა. მემატიანეს ჰქონდა ინფორმაცია სასანიანთა (ზოსროიანთა) ქართლში დაპყვადრებისა და მირიანის სასანიანობის შესახებ, მაგრამ, ვინაიდან დაეკარგა უშუალო კავშირი მირიანსა და მის ძამა რევს შორის, პირველ სასანიანად მირიანი წარმოიდგინა. ასე შეერწყა ერთმანეთს „რევის ცხოვრებისა“ და „მირიანის ცხოვრების“ ინფორმაცია.

ამგვარად, ვინაიდან მარ ამოს რეგ-მართალი უკვე დახვდა ქართლის მეფედ, ის უნდა გამეფებულიყო არა უგვიანეს 260-იანი წლების ბოლოსი. ჩვენი ვარაუდით კი - უფრო 263-65 წწ-ში. ამას შემდეგი გარემოება გვაფიქრებინებს: ამაზასპი, მართალია, დაპყლია იმ პერიოდში სამხრეთ კავკასიაში შექმნილ ვითარებას და შაბურის მბრძანებლობა უღიარებია (ეს კავშირი იბერიისა ირანთან, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ქორწინების გზითაც განმტკიცდა - ამაზასპის და დაქორწინდა შაბურის ვაჟზე ჰორმიზდ-არდაშირზე), მაგრამ რეალურად ის მაინც რომის მომხრედ რჩებოდა. ამაზასპის ამგვარი, ირანის თვალსაზრისით „ორქოფული“, ბოზიცია აშკარად გამოვლინდა შაბურის მიერ რომის იმპერატორის ვალერიანეს დატყვევებისას. ვალერიანეს ბიოგრაფის ცნობით შაბურ I-ს ამ ფაქტთან დაკავშირებით წერილები გაუგზავნია სხვადასხვა ქვეყნების მმართველებისთვის და იბერებს აშკარა ურჩობა გამოუჩინათ ირანის მბრძანებლის მიმართ: „ხოლო ბაქტრიელებმა, იბერებმა, ალბანელებმა და ტავროსკვიტებმა არ მიიღეს საპორის წერილები, არამედ მისწერეს რომაელ მხედართმთავრებს და შეჰპირდნენ დამსმარე ჯარის გამოგზავნას ვალერიანეს ტყვეობიდან დასასხსენელად“ (107, 40-41). იმპერატორ ვალერიანეს დატყვევება უშუალოდ უსწრებდა წინ ზოროასტრი ქაბაბს წარწერას. ამდენად, მიუხედავად წარწერაში ამაზასპის მიერ დაკავებული საბატო ადგილისა (ის ზომ ირანის ტახტის მემკვიდრის ცოლის ძმა იყო), შაბურმა მას „დაღატი“ არ აბატია. ჩვენი აზრით, ამ წარწერის შემდგომ ამაზასპს დიდხან აღარ უნდა ემეფა. შაბურის უფროსი ვაჟი და ტახტის მემკვიდრე, იმუამად სომხეთის მეფე ჰორმიზდ-არდაშირი შაბურის ბრძანებით შეიქრა ქართლში, ბრძოლაში მოკლა ქართლის მეფე ამაზასპი და ტახტზე თავისი ვაჟი რევი (ჰორმიზდაკი) აიყვანა.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ამაზასპი ვახდა არა რომისა და მისი მოკავშირეების, არამედ, პირიქით, ირანისა და იმპერატორ ირანის დაქვემდებარებაში მყოფი სახელმწიფოების (ეგრისი, სომხეთი) ერთიანი სამხედრო ოპერაციის მსხვერპლი. ამაზასპს რომ სწორედ ირანი და მისი მომხრე (ან მასზე დამოკიდებული) ძალები უპირისპირდებოდნენ, ეს კარგად ჩანს ამ კოალიციაში ალანების (ოკსნი) მონაწილეობით. ვაგისენოთ, მოსე სორენელის მიხედვით, სომხეთის მეფე ხოსრომ ალანთა (მოსეს მიხედვით საზართა) მათივე ტერიტორიაზე დამარცხების შემდეგ, აღმართა წარწერა იმის ნიშნად, რომ ის რომის ქვეშევრდომობას აღიარებდა (171. 154). ალანები აღნიშნულ პერიოდში მოქმედებენ როგორც პროირანულად გაწყობილი ძალა. ირანის მხრიდანვე უნდა ყოფილიყო ინსპირირებული ალანების ზემოთ აღწერილი თავდასხმაც ქართლზე, რომელიც, როგორც უკვე ვნახეთ, ამაზასპმა სომხეთის მეფისა და ეგრისის დახმარებით მოიგერია,

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ „მირიანის ცხოვრებაში“ მოთხრობილი ფაქტი ვითომდა მირიანის კამათისა ნახეყარამასთან ირანის შაჰის გარდაცვალების შემდეგ ტახტის მემკვიდრეობის თაობაზე სინამდვილეში რევის, იგივე ჰორმიზდაკის კამათია ბიძებთან უკვე ჰორმიზდ-არდაშირის გარდაცვალების შემდეგ, ანუ 274/75 წწ-ში. ქართლის მეფედ დადგენილ (დაახლ. 265 წლიდან) ჰორმიზდაკს, როგორც არასასანიანთა საგვარეულოდან გამოსული დედის შვილს, უარი ეთქვა სასანიანთა ტახტის მემკვიდრეობაზე და მას და მის შთამომავლობას საუფლისწულოდ გამოეყო ქართლი და მიმდებარე ქვეყნები. ფაქტია, რევი (ჰორმიზდაკი) შედარებით ახალგაზრდა ასაკში უნდა გარდაცვლილიყო, რადგან მისი ვაჟი მირიანი ტახტზე ავიდა ყმაწვილი-ვაჩე - შვიდი წლის.

მირიანს ტახტის განსამტკიცებლად შერთეს ქართლის წინა მეფის ამაზასპის (და არა ასფაგურის, რომელიც, როგორც ზემოთ უკვე ვნახეთ, დაახლ. 368 წლიდან მეფობდა) ქალი აბეშურა, რომელიც მანამდე, რევის ქართლში მმართველობის ხანაში სამშვიდღეში იზრდებოდა და მირიანს მამის ბიძაშვილად ერგებოდა. აბეშურას ასფაგურის ასულად გამოცხადება ისევ და ისევ მემატრიანის იმ მთავარი შეცდომიდან მოდის, რომ მან მირიანისა და ვაჩეს სხვადასხვა პიროვნებებად გააზრების გამო მეფეთა რიგი გააორმაგა და უშუალოდ მირიანისა და მისი მამის რევის წინამორბედ მეფედ ამაზასპის ნაცვლად ასფაგური მიიღო.

შესაბამისად, მირიანი მონაწილეობას მიიღებდა ნისბინის ბრძოლაში. ირანის შაჰი ნერსე ხომ მისი ახლო ნათესავი იყო და

თავად მირიანიც ირანის ერთიანი სახელმწიფოს ერთ-ერთი ჩრდილოეთის პროვინცია-საფულისწულოს მმართველ მეფედ აღიქმებოდა.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ახალ უღერადობას იძენს „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაცია იმის თაობაზე, რომ მირიანს სასანური ქონების გაყოფისას წილის სახით გადაეცა ჯაზირეთი (შუამდინარეთი), შამის ნახევარი (სირიის ნახევარი) და აღარბადაგანი. თავისთავად არაფერია საოცარი იმაში, რომ რეკ-პორმიზდაკისათვის და მისი შემკვიდრებისთვის მათი ირანის ტახტიდან ჩამოცილებისა და ქართლისა და შიმდებარე ქვეყნების საუფლისწულოდ გამოყოფასთან ერთად, გარკვეული კომპენსაციის სახით გადაეცათ შუამდინარეთიდან, სირიასა და აღარბადაგანიდან მომდინარე საერთო სასანური შემოსავლის ნაწილი.

დასასრულ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციის აქ წარმოდგენილი ახლებური ვააზრების ფონზე სრულიად ახალი პერსპექტივა ისახება III ს-ის არა მარტო ქართლის, არამედ ეგრისისა და საერთოდ სამხრეთკავკასიის ისტორიის შესწავლა-დამუშავების თვალსაზრისით.

თავი VII

„ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობა და პირველი შედგენელი მემბტიანის მოღვაწეობის პერიოდი

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე „ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობის საკითხი ახალ ქრილში წარმონხდება.

აშკარაა, რომ სრულიად უმიზეზოდ იყო აქამდე უგულებელყოფილი „ქართლის ცხოვრების“ ანდერძ-მინაწერი, რომელიც გვაუწყებს, რომ: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერებოდა უამით-უამად“. მართლაც, როგორც დავრწმუნდით, „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგ გორგასლამდელი ნაწილი შედგება ცალკეული ქრონიკებისა და „ცხოვრებებისაგან“, რომლებიც, უეჭველია, სხვადასხვა დროს დაიწერა, სხვადასხვა ავტორთა მიერ.

ჩვენ უკვე ვისაუბრეთ იმ ქრონიკების შესახებ, რომლებიც ენებოდა ქართლის სამეფოს წინაქრისტიანულ პერიოდს. „ქართლის ცხოვრების“ ამ ნაწილში აშკარად გამოიყოფა ქრონიკები და „ცხოვ-

რებები“, რომლებიც გარკვეულ პერიოდამდე არსებობდა დამოუკიდებლად და „ქართლის ცხოვრების“ პირველი შემდგენელი მემატანის მიერ მოსდა მათი ვადაბმა და გადაკეთება ამ უკანასკნელის ისტორიული კონცეფციის გათვალისწინებით. პირველ რიგში უნდა დაფასახლოთ „ამბავი“ ნაბუქოდონოსორისა და ქალდეველითაგან (მიდიის მეფე ყიალსარი) დევნილ „ჰონთა“, იგივე „იბერთა“// „ქართველთა“ მ, 18, 28 სახლის ქართლში მოსვლისა და დასახლებისა. ეს მოთხრობა, რომელიც სინამდვილეში აზოსა და არმენის მეთაურობით სკვითურ-ინდოევროპული ხასლების სამხრეთ კავკასიაში მოსვლას გადმოგვცემდა, როგორც ჩანს, არამეულად (შესაძლოა ბერძნულ თარგმანშიც) არსებობდა, საკუთრივ ქართული და სომხური დამწერლობის წარმოქმნამდე ან დამოუკიდებელი ხასით, ან როგორც შემადგენელი ნაწილი აქემენიდური, თუ ბართული ხანის არამეულად დაწერილი მატანისა. (გავისხენოთ თუნდაც მარ აბასი და მისი თხზულება, რომელსაც მოსე ხორენელი სომხეთის ისტორიის უძველესი პერიოდის აღწერისას იყენებს და ეყრდნობა). სწორედ ეს ზემოთსენებული მოთხრობა სხვადასხვა ეროვნულ-კონცეპტუალურ პრინციპში გატარებული ვარიაციების ხასით დაედო საფუძვლად როგორც ქართულ, ისე სომხურ ისტორიოგრაფიაში ამ ხასლების უძველესი პერიოდის ისტორიის გააზრებას.

შემდგომი მონაკვეთი ესაა პირობითად „გამოსვლა ხაზართას“ ხასელწოდების ქვეშ გაერთიანებული მოთხრობები, რომლებიც მეფობამდელი ქართლის ისტორიას ასახავს. ეს თავი ფაქტურად წარმოადგენს ამბავთა კრებულს, რომელიც აერთიანებს რამდენიმე ინფორმაციას სხვადასხვა ვარიაციებში. ესენია: 1. ა.) „ხაზართა“ ანუ სკვითურ-კიმერიული ტომების ჩრდილოეთიდან შემოქცისა და მათ მიერ ქართლის დაპყრობა-დახარკვის ამბავი; 2.) „თურქთა“ და „ჰურიათა“ ქართლში მოსვლის ამბავი, რაც თავისთავად, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სკვირების ანუ „ჰონთა“ უკვე სამხრეთ-დასავლეთიდან ქართლში მოსვლის მოთხრობის სხვადასხვა ეპოქებში შექმნილი

* ბერძნულ მწერლობაში აღნიშნული ინფორმაციის ვარიაცია - ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვე იბერთა პირინეის ნახევარკუნძულიდან პონტოსპირეთში გადმოსახლება - ადვილობრივი მოსახლეობისაგან ზემონისატყვეური ვხით შეთვისებული ინფორმაციის უკვე ბერძნულ ნიადაგზე შექმნილი ვადაბუშავება: ნაბუქოდონოსორის მიერ დევნილ „ჰონთა“// „იბერთა“ ქართლში მოსვლა მათ პირინეის ნახევარკუნძულიდან იბერთა გადმოსახლებად მიიჩნიეს, ვინაიდან იქ ეგულებოდათ კიდევ ერთი იბერთა.

ვარიაციებია;“ II. ე. წ. „სპარსული ციკლი“: სპარსთა მიერ რამდენჯერმე ქართლის დაპყრობისა და „ქართლოსიანთა“ სხვა კავკასიელ-ებთან ერთად რამდენიმეგზის სპარსელებზე გამარჯვებისა და სპარსთა მორჩილებისაგან განთავისუფლების ამბავი. ეს „სპარსული ციკლი“, ჩვენი აზრით, სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში სპარსელებთან გადახდილი სამი მნიშვნელოვანი ბრძოლის ეპიზოდების მრავალგზისი ვარიაციებია. ამ ბრძოლათაგან პირველს ადგილი ჰქონდა აქ მოსულ „სკვით-ქართველებსა“ (რა თქმა უნდა, ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად) და მიდიის ლაშქარს შორის. ეს ბრძოლა მოხდა ადარბადაგანს (ცხადია, აღნიშნული გეოგრაფიული სახელი იმ უამად არ არსებობდა, მაგრამ ის უფრო გვიანდელი სახელწოდებაა იმ ტერიტორიის (ჩრდილო მიდია, მცირე მიდია), სადაც მოხდა ეს ბრძოლა და კავკასიელთა (თარგამოსიანთა) ბრწყინვალე გამარჯვებით დაშთაფრდა. „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული სიუჟეტი თარგამოსიანთა ნებროთთან ომისა, ხალხური ზეპირსიტყვიერების წიაღში წარმოქმნილი ამ ბრძოლის მონათხრობის წიგნიერ ვარიაციას წარმოადგენს (ოდნავ განსხვავებული ვარიაცია შემოგვინახა მოსე ხორენელმა ჰაიკის „მოდგმის“ ბელთან ბრძოლის სახით). მეორე ომს ირანსა და „ქართლოსიანთა“ შორის ადგილი ჰქონდა, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, დაახლ. ძვ. წ. V ს-ის ბოლოს. ეს ბძოლა აქემენიდების გამარჯვებით დასრულდა, რასაც აქემენიდთა მხრივ „სკვითთა“ ნაწილობრივ ქართლიდან განდევნა და აქ აქემენიდთა საკმაოდ ხანგრძლივი ბატონობა მოჰყვა (ერისთავი არდამის და კიდევ ოთხი ერისთავის მმართველობის პერიოდი) და საბოლოოდ მესამე ომი, რომელსაც უკვე ფარსმან-ფარნავაზის პერიოდში დაახლ. ძვ. წ. 20-იანი წლების დასაწყისში უნდა ჰქონოდა ადგილი და ქართლის ირანისაგან განთავისუფლებით დასრულდა. აქ ჩამოთვლილი სამი ომიდან თითოეული მათგანი რომ რამდენიმე ვარიაციად გვექვება, ამაში იოლად დავრწმუნდებით, თუ „ქართლის ცხოვრების“ აღნიშნულ მონაკვეთში ამოვიღებთ ირანის მეფეთა სახელებს და მთელ მოთხრობას მემატიანის მიერ მოცემული კონკრეტულის გარეშე გადმოვცემთ. რაც შეეხება ირანის მეფეთა სახელებს, ჩვენ ისინი პირველი შემდგენელი მემატიანის მიერ ჩაწერილ-ჩამატებულად გვესახება. მან ხომ ეს იგივეობრივი ინფორმაცია ერთმანეთის შემდეგ

საკუთრივ პურიითა ანუ ებრაელთა ქართლში მოსვლის შესახებ ინფორმაცია კი, როგორც უკვე სათანადო ადგილას იყო განხილული, ბრატმან-ქარამის შეყოფის ხანას და, შესაბამისად, ძვ. წ. 50-იან წლებს განეკუთვნება.

განაღვა და, შესაბამისად, როგორც განსხვავებული ამბები, გარკვეული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გადმოგვცვა. აქ თვალსაჩინოობისთვის ზემოაღნიშნულ „სპარსულ ციკლში“ ასახულ ირანელთა მხოლოდ ბოლო ორი შემოსევის იდენტიურობაზე ვსაუბრობთ, ვინაიდან ისინი ერთმანეთთან უფრო ახლო მდგომი ვარიანციები:

1. „შემდგომად ამისა რაოდენიაჲმე წელიწადთა კუალად გამოგზავნა (სპარსთა მეფეჲსან) ძე მისი სითა დიდითა სომეხთა და ქართველთა ზედა. ხოლო შეკრბეს ესე ყოველნი თარგამოსიანნი მიეგებნეს და დაეწყენეს ადარბადაგანს და აოტეს და მოსრეს სპა მისი. შემდგომად ამისსა მცირედთა წელთა კუალად გამოგზავნა ამანვე (სპარსთა მეფეჲმ) ძისწული მისი [ძისა] რომელ მოიკლა თურქეთს, ვითარცა წერილ არს წიგნსა სპარსთა ცხოვრებისა. წარმოქმართა ესე ძე ვერ წინაღუდგეს მას სომეხნი და ქართველნი, რამეთუ დიდი იყო ძალი მისი. მოვლი ყოველი სომხითი და ქართლი, მოტყუენა ყოველივე და დაუტყვნა ერისთავნი და აღაშენა ადარბადაგანს ხასლი ხალოცავი ხჯულისა მათისა და წარვიდა. და შემდგომად ამისსა რაოდენიაჲმე წელიწადთა უცალი იქნა ...მეფე [სპარსთა] და იწყო ბრძოლად თურქთა, ემებდა სისხლსა მამისა მათისა და პოვეს ჟამი სომეხთა და ქართველთა და განთავისუფლდნენ“ (145, 14-15).

II. „შემდგომად ამისსა რაოდენთაჲმე წელიწადთა აღმოვიდა ძე სპარსთა მეფისა გულიათი იგი სახელუფანი. ხოლო ვერ წინააღუდგეს სომეხნი და ქართველნი, არამედ განამაგრნეს ციხენი და ქალაქნი და მოელოდეს მოხვლასა მისსა. ხოლო მოვიდა რა იგი ადარბადაგანს, ეწია ამბავი სპარსთა, რამეთუ მოკლეს მამის მამა მისი თურქთა და შემოვიდეს თურქნი სპარსეთად. მაშინ დაუტყვა მან ბრძოლა სომეხთა და ქართველთა, შეიქცა თურქთა ზედა ძებნად სისხლსა მამის მამისა მისისა და განთავისუფლდნენ სომეხნი და ქართველნი“ (145, 16).

ერთიდაიგივე ინფორმაციის ვარიაციებს წარმოადგენენ „ქართლის ცხოვრების“ ამავე ნაწილში დაცული ცნობა ქართლში ენათა სიმრავლისა და ამ ენათა შერწყმის შედეგად ქართულის წარმოქმნის შესახებ:

1. „აქამოდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს. ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხვნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაცა დაუტყვეს ენა სომხური და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“.

II. „და იყვნეს ქართლსა შინა ესრეთ აღრუელ ესე ყოველნი ნათესავნი და ისრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, საჩარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული. ესე ენანი იცოდეს ყოველთა შეფეთა ქართლისათა მამათა და დედათა“.

ამგვარად, ჯერ კიდევ ქართული დამწერლობის წარმოქმნამდე, ქართლის სამეფოში არსებობდა ქრონიკები, რომლებიც აერთიანებდა წიგნიერი (ბერძნული, ირანული მწერლობა) თუ წებირსიტყვიერი გზით მოღწეულ ინფორმაციულ ნაკადს, რომელიც მოგვითხრობდა ქართლში მეფობამდელ ხანაში მომხდარ ისტორიულ ფაქტებს და მოვლენებს. ეს ქრონიკები არსებობდა სხვადასხვა ვარიანტებში. „ქართლის ცხოვრების“ პირველი შექმნილი-მუშატიანი ვერ ამჩნევს რა მთელ რიგ შემთხვევებში ამგვარი ინფორმაციის იგივეობას, ცდილობს მოგვაწოდოს ეს ინფორმაცია საკუთარი კონცეფციისა და შესაბამისად ერთგვარად სახეშეცვლილი და ერთმანეთის შემდეგ გარკვეული თანმიმდევრობით დალაგებული სახით.

ქრონიკების ვარიანტული ინფორმაციის ასეთი გადაბმის ტიპიური და ნათელი მაგალითია „ქართლის ცხოვრების“ პირველ შემდგენელ მუშატიანეს ბევრად უფრო გვიან, XI ს-ში შექმნილი სუმბატ დავითის ძის თხზულება, სადაც ბიბლიური წიგნებიდან აღაძინა მოყოლებული სოლომონამდე გენეალოგიის გადმოწერის შემდეგ (აღამ შვა სეთ, სეამ შვა ენონ დან შვა სოლომონ, სოლომონ შვა შვიდნი ძმანი, რომელნი იგი მოსცნა ღმერთიან ტყვეობასა შინა) ტექსტში ერომანეთს მოსდევს „შვიდი ძმის“ სომხეთსა და ქართლში მოსვლისა და დამკვიდრების ორი ვარიანტი, რომელიც, რა თქმა უნდა, ერთი ამბის, ერთი მოთხრობის ვარიანტებს წარმოადგენს და პარალელური ქრონიკებიდან არის ამოღებული:

I. „და ესენი შვიდნი ძმანი, ძენი სოლომონისანი, წარმოვიდეს ქვეყანით ფილისტინით, ტყვეობით წარმოსულნი პურიანი, და მოიწივნეს ეკლეცს წინაშე რაქაელ დედოფლისა და მისგან ნათელ იდეს. და დაშთეს იგინი ქუეყანათა სომხისთისათა და მუნ დღეინდელად დღემდე შვილნი მათნი მთავრობენ სომხითს.“

და ოთხნი ძმანი მათნი მოვიდეს ქართლს: ხოლო ერთი მათგანი, სახელით გუარამ, განაჩინეს ერისთავად, და ესე არს ერისთავი ქართლისა და მამა ბაგრატიონთა. და ესე ქართლისა ბაგრატიონნი შვილის შვილნი არიან და ნათესავნი არიან მის გუარამისნი.

ხოლო ძმა მისი, სახელით საჰაკ, წარვიდა კახეთს და დაემზახა იგი ნერსეს და სხუანი ორნი იგი ძმანი ამათნი, სახელით ასამ და ვარაზეარდ, წარვიდეს კამბეჩანს, და მოკლეს მათ სპარსთა

სპასალარი და დაიბერეს კამბეჩანი და დასხდეს ივინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს და ამა უამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა და მას უამსა კათალიკოსი იყო მცხეთას სამოელ“ (145, 373).

II „და ერთად შეკრბა ყოველი ქართლი და გამოარსიის გუარამ, დავითის ნათესავისაგან, მოწვენილი მმათა მისთა თანა, ასამს და ვარაზგარდს, რომელნი იგი ზემოთ ვახსენეთ. ესენი წარმოვიდეს ეკლესიით, რომელნი მონათლნა რაქაელ დედოფალმან, ძმანი შვიდნი ჰურიანი, ტყვეობით მოსრულნი ქუეყანით ფილისტაიმით და ნათელ იღეს ეკლესს ხელითა რაქაელ დედოფლისათა, რომელმან სამთა მათგანთა უცვალა სახელი: რამეთუ ერთსა სახელ სდგა მუშელ და ერთსა ბაგრატი, რომელ არს მამა ბაგრატიონთა, ერთსა აბგავარ; ერთი შემოიყვანა სიქედ და ორნი მათგანნი აშახნა სომხითის მეფეთა.

ხოლო ოთხნი ესე ძმანი წარმოემართნეს ქართლს, ვითა ზემოთ ვახსენეთ, და გუარამ განაინეს ერისთავად. და მოსცა ამას მეფემან ბერძენთამან პატივად კურაპალატობა და წარმოგზავნა მცხეთას. და ამან დადგა საფუძველი ჯუარისა ეკლესიასა, რომელ არს მცხეთას.

ხოლო სამნი ესე ძმანი წარვიდეს კახეთს და საჰაკ დაემზანა ბაკურიის ძესა ნერსეს, ხოლო ასამ და ვარაზგარდ წარმოვიდეს კამბეჩონს და გარდაუქციეს ერი ვეჟანს, ერისთავსა ბაჰრამ ჩუბინისსა, და ვეზან მოკლეს, და დაიბერეს მათ კამბეჩონი. და იყო მას უამსა მცხეთას კათალიკოსი სამოელ“ (145, 374).

რა წყაროებით სარგებლობს მემატთანე, როდესაც ის ფარნავაზისა და წარმართ მეფეთა ისტორიას გვიყვება?

ქართლის ისტორიის აღნიშნული პერიოდის აღწერისათვის, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მას ხელთ ჰქონდა „არმაზული ქრონიკა“, რომელიც ფარნავაზიანთა ანუ ქართლის სამეფო საგვარეულოს ისტორიას აღწესსავდა მისი დამაარსებლიდან ფარსმანი-ფარნავაზიდან (ფარნა-ბაზა) მოყოლებული ახ. წ. II ს-ის 20-იან წლებამდე და ფარსმან III-ის გამეფების აღნიშვნით თავდებოდა. ასეთი სახით გაეცნო მას, ყოველ შემთხვევაში, „ქართლის ცხოვრების“ შემქმნელი მემატთანე.

* ამ მეფეს, როგორც სამეფოს დამაარსებელსა და დინასტიის ფუძემდებელს ჩვენ ნუმერაციის გარეშე ვტოვებთ და ფარსმან I-ად, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, დაახლ. ძვ. წ. 40-30/25 წწ-ში მოღვაწე ფარსმანი-ფარნაბაზას მივიჩნევთ. ანგარიშს ვუწვეთ აგრეთვე ტრადიციას, რომლის მიხედვით ქართლის პირველი მეფის სახელი ფარნავაზს უკავშირდება, სახელწოდებას, რომლის ქართულ თარგმანს ხელ-მწიფე წარმოადგენს და რომელიც, როგორც უკვე ვაჩვენეთ, არმაზ-აპურამაზდას ერთ-ერთი სახელითაგანი იყო.

საკუთრივ „არმაშული ქრონიკაც“ არ იყო უკვე „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანის ხანისათვის (VII-VIII სს.) ერთგვაროვანი: ის პ ნაწილისაგან შედგებოდა: 1. „ფარნავაზის ცხოვრება“, რომელიც, ერთი მხრივ, წარმოადგენს გარკვეულ შენაჩავს „არმაშულ ქრონიკაში“ დაცული ცნობებისა ფარსმან-ფარნავაზის შესახებ და მეორე მხრივ, ქართლის პირველ ხელმწიფე-ფარნაბაზას შესახებ ხალხური ზეპირსიტყვიერების ნიადაგზე აღმოცენებული გადმოცემების ადრევე მწიგნობრულად დამუშავებული ვერსიებისა. 2. საკუთრივ „არმაშული ქრონიკა“ და 3. „ფარსმან ქველის ცხოვრება“, რომელიც, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ბერძნულად უნდა ყოფილიყო დაწერილი (გამოყენებულია გამოთქმა მითრიდატე ქართველი, რაც მითრიდატე იბერიელის ქართული თარგმანია). აღნიშნული ქრონიკა ფარსმან III-ის (მითრიდატე V ფარსმანის ძის ვაჟის და, შესაბამისად, ფარსმან II-ის შვილიშვილის) მეფობის აღნიშვნით თავდებოდა. ფაქტია, მისი მეფობა-მოღვაწეობის შესახებ „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელს რაიმე ინფორმაცია ან ქრონიკის, ან „ცხოვრების“ სახით აღარ ჰქონდა. ამიტომაც მხოლოდ ზოგადი ფრაზით შემოიფარგლა: „ხოლო მეფობდა ესე ფარსმან ყოველსა ქართლსა ზედა“. სამაგიეროდ მემატიანის ხელთ იყო ჩვენს მიერ პირობითად „მცხეთურად“ წოდებული მათიანე. ეს მათიანე შედგებოდა ამაჩასან ფარსმანის (IV ?) ძის „ცხოვრებისა“ და მასზე მიმატებული ამაჩასანის შემდგომი დროის მეფეების ცხოვრების მოკლე აღწერისაგან, რევიდან - ასფაგურამდე; ანუ იგი მოიცავდა დაახლ. 230-370-ანი წლების პერიოდს. ამ ორი ქრონიკის გადაბმის ადგილას მემატიანე უშვებს შეცდომას: მან ამაჩასანი (რომელიც, შესაძლოა, ჩვენთვის ჯერ უცნობი ფარსმან IV-ის ძე იყო), ფარსმან III-ის ძედ და შემკვიდრედ გაიანრა, ამიტომ პირდაპირ გადააბა ეს ორი ქრონიკა. ამის გამო ამოვარდა დაახლოებით 60-70 წლიანი პერიოდი. ამ უშუალებში უშუალოდ ფარსმან III-ის შემდეგ არმაზის ბილინგვიდან ჩვენთვის ცნობილია, რომ მეფობდა ქსეფარნუგი (163; 125). აგრეთვე ვარაუდის სახით შეგვიძლია დაგუშვათ ამაჩასანის მამისა და მისი წინამორბედი მეფის ფარსმან IV-ის არსებობაც. აღნიშნული სარგეზი მემატიანისთვის შეუმჩნეველი დარჩა, ვინაიდან მან რევის შემდგომი სამი მეფე მირიანი (ვაჩე), ბაკური და მირიდატი გააორმაგა.

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ქრონიკა თუ „ცხოვრება“, სამწუხაროდ, პირვანდელი სახით არაა ჩვენამდე მოღწეული. როგორც წიგნის სათანადო ადგილებში მათი ინფორმაციის განხილვისას ვაჩვენეთ, ამ თხზულებებმა განიცადეს გარკვეული დეფორმაცია.

უპირველეს ყოვლისა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ქრონიკა, თუ „ცხოვრება“ დაიწერა წინაქრისტიანულ ხანაში, ქართული დამწერლობის შექმნამდე. შესაბამისად, ბერძნულად და არამეულად. ამგვარად, პირველი დამახინჯება ინფორმაციამ უკვე მათი ქართულად თარგმნისას განიცადა. ბერძნულიდან და არამეულიდან თარგმნის შედეგია მეფეთა სახელების ფონეტიკური ვარიაციების სიმრავლე. მაგ.: ქართამი//ქარძამი. მ/თ ვარიაცია სწორედ არამეულიდან თარგმნის შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო. სახელი „ქარძამ“ არამეული დამწერლობით მოგვეცემდა „ქართამს“. ასევე ს/შ თანხმოვნების მონაცვლეობაც ქრონიკებში (მაგ. არსუკ/არშაკ) აგრეთვე ბერძნული დამწერლობიდან ვადმოქართოვლების შედეგი შეიძლება იყოს. არამეული ტექსტებიდან მომდინარეობაზე მიუთითებს მეფეთა საკუთარი სახელების განსოფანებისას მიღებული ვარიაციები: ბარტომ//ბრატმან; ა(დ)რიკ//დერუკ//ადერკ/არტაკ// არტოკ; არ'სოკ//არსუკ// არშაკ; კაოს// (ა)კეოს.

ამგვარად, აღნიშნულ ქრონიკებსა და „ცხოვრებებს“ პირველი დამახინჯება ქართულად თარგმნის პროცესში უნდა განეკადღა: შემდეგი ეტაპი დეფორმაციისა მათ მოგვიანებით გაიარეს „ქართლის ცხოვრების“ პირველი შემდგენელი მემატეანის ხელში. ძირითადი შეცდომა, რომელსაც ჩვენი მემატეანე უშვებს, ესაა რიგ შემთხვევებში უნებლიედ თუ შეგნებით ქართლის მეფეთა მომხრე და მოწინააღმდეგე ძალების ერთმანეთში არევა. ეს განსაკუთრებით თავს იჩენს ერთი მხრივ ფარსმან ქველის ცოლის ამაზასუხისა და მისი ვაჟის მითრიდატეს და მეორე მხრივ, მათი მოწინააღმდეგის ადამ//ლადამის ძის, საეარაუდოდ, აგრეთვე მითრიდატის (ფლაგიუს დადეხის ?) ტახტისთვის ბრძოლის ამბების თხრობისას. ასევე შეცდომაა „ამაზასის ცხოვრებაში“, როდესაც სასანიანთა მიერ მოკლული ამაზასში „სპარსთმოყვარეობისთვის“ მოკლულად გამოცხადდა.

ასეთ შემთხვევებში, ჩვენი აზრით, საქმე ვგაქვს მემატეანის მტკიცე მსოფლადქმასთან, რაც მისი ქრისტიანული და განსაკუთრებით პრობერძნული პოზიციიდან გამომდინარეობს. ამ კონცეფციის მიხედვით ბერძნულ მომხრეობა (ბერძნებთან კი ვაივიკებულა რიში) კარგია, სპარსთმოყვარეობა - ცუდი, იმდენად ცუდი, რომ ამით მეფის მოკვლის გამართლებაც კი შეიძლება. არ უნდა დაგვავიწყდეს ისიც, რომ მემატეანე თავისი დროის (VIII ს-ის დასაწყისი) გადასახედიდან უყურებს ძველ ქრონიკათა ინფორმაციას. შესაბამისად, ეგრისის მეფე და მისი ერისთავები ქართლის ერისთავებად მიაჩნია: ამაზასის პერიოდში სომხეთის მეფე რომ ირანელი უფლისწული იყო. მან, რა თქმა უნდა, არ იცოდა, სამავიეროდ დარწმუნებული იყო, რომ, თუ

სომხეთი და „დასავლეთის სუთი ერისთავი“ ედგა სათავეში ამპაჩასხის წინააღმდეგ კოალიციას, მაშ, ეს კოალიცია პროროსოპულ//ბერძნული და ანტიირანული უნდა ყოფილიყო და სხვ. მსგავსი.

აღნიშნულ წიგნში ჩვენს მიზანს არ შეადგენს „ქართლის ცხოვრების“ იმ მონაკვეთის განხილვა, რომელიც შეიცავს ინფორმაციას ასფაგურიდან ვახტანგ გორგასლამდე. მაგრამ, „ქართლის ცხოვრების“ საერთო სტრუქტურის მიმოხილვის თვალსაზრისით, მაინც აღვნიშნავთ, რომ ეს მონაკვეთი, როგორც ჩანს, მწეობრივი ქრონიკის სახეს არ ატარებდა. ცალ-ცალკე არსებობდა მეფეების მოკლე „ცხოვრებები“, რომელთა გადაბმვაში დაშვებულია ბევრი შეცდომა და უზუსტობა. მათ შორის მთავარი შეცდომა, როგორც ზემოთ უკვე ვნახეთ, ესაა ვარაზ-ბაკურის ჩამოყვანა VI ს-დან IV-ს-ის 70-იან წლებში. ამიტომაც მოხდა, რომ, ვინაიდან ვარაზ-ბაკურისა ანუ ქართლის ბოლო მეფის ბაკურის ამბები ასფაგურის ადგილას მოგვითხრო, მემატიანეს არაფერი დარჩა სათქმელი საკუთრივ ბოლო მეფე ბაკურზე და ეს ხარვეზი უკვე შუშანიკისა და ვარსქენის ამბების თხრობით შეავსო. მკდარად მიგვანია აგრეთვე მემატიანის ცნობა 360-იანი წლების მირდატ/მირიბანის ბაკურის ძეობის შესახებ. ჩვენი აზრით, ბაკურ მირიანის ძის ვაჟები და ქართლის მეფეებია „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანის მიერ ვარაზ-ბაკურის ძეებად მიჩნეული ფარსმანი, თრდატი და მირდატი, 360-იანი წლების მირდატ/მირიბანი კი, რომელიც ჩვენ პეტრე იბერის პაპად მიგვანია მამის ხაზით, იყო რევ მირიანის ძის ვაჟი და არა ბაკურისა. ეს შეცდომა და სხვა მსგავსიც მემატიანეს მოსდის იმის გამო, რომ მას ყოველი შემდგომი მეფე მისი ეპოქის გადასახედიდან წინა მეფის შვილი ჰგონია. სინამდვილეში, IV ს-ში და უფრო ადრე ქართლში მეფობა გადადიოდა არა მამიდან შვილზე, არამედ სამეფო ოჯახის უფროს წევრზე (150, 129-130; 129, 81; 176, 222).

ვახტანგ გორგასლის ეპოქის აღწერისთვის მემატიანეს ხელთ ჰქონდა ჯუანშერ ჯუანშერიანის თხზულება. ჯუანშერ ჯუანშერიანს, როგორც ცნობილია, მიეწერება „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ნაწილის ავტორობა. ამის შესახებ ჩვენ მოგვითხრობს „ქართლის ცხოვრების“ ცნობილი ანდერძ-მინაწერი: „ხოლო წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერებოდა უამითი-უამად, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდისა არჩილისმან, ნათესავმან რევისმან, მირიანის ძისამან...“ (145, 248).

საქართველოს ისტორიაში ერთი წმინდა არჩილია ცნობილი – სტეფანოს III-ის (710-738 წწ.) ძე და ქართლის და ეგრისის

ერისმთავარი (738-761/62 წწ.) (140, 15-23). მიუხედავად ამისა, ისტორიოგრაფიაში დღემდე არაა დადგენილი ჯუანშერის პიროვნება და მისი მოღვაწეობის ხანა.

რაც შეეხება ჯუანშერს როგორც ისტორიკოსს, აქაც პრობლემის წინაშე ვდგავართ. ზოგი ავტორი მას მხოლოდ ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების აღმწერად მიიჩნევს; მეორენი კი ჯუანშერს „ქართლის ცხოვრების“ მხოლოდ იმ მონაკვეთის ავტორად თვლიან, რომელიც ვახტანგ გორგასლის ვაჟის დანის ქრონიკით იწყება და „მატიანე ქართლისამდე“ მოდის (92, 241); შესაშენი კი „ქართლის ცხოვრების“ ნაწილს მეფე დანიდან (დარჩილი/არჩილი) მოყოლებული ქართლის ერისმთავარ არჩილის წამებამდე, პირიქით, ფსევდო ჯუანშერისეულად მიიჩნევენ (199, 45; 176, 64).

თვალსაზრისთა ასეთი მრავალფეროვნების მიზეზია ის, რომ ჩვენ არ შემოგვრია აღნიშნულ პიროვნებასთან დაკავშირებით ერთიანი ისტორიული ტრადიცია. ჯერ კიდევ თეიმურაზ ბატონიშვილი ჯუანშერს ვახტანგ გორგასლის სპასპეტ ჯუანშერთან აიგივებდა და, შესაბამისად, მას ვახტანგ გორგასლის თანამედროვედ და V ს-ის მოღვაწედ მიიჩნევდა. ამ შემთხვევაში მას უნდა დაეწერა მხოლოდ ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება (31, 33). ამავე თვალსაზრისს იზიარებს ვახტანგ გვილაძე (64, 42).

ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის ცხოვრების“ ავტორთა ვინაობისა და მათი მოღვაწეობის პერიოდის კვლევისას არ ირწმუნა ანდერძ-მინაწერის ინფორმაცია და ტექსტში არსებული ანაქრონიზმების საფუძველზე თსულება XI ს-ში დაწერილად, მისი ავტორი კი, შესაბამისად, ამავე ეპოქის მოღვაწედ მიიჩნია (180, 189). ისტორიკოსთა ერთმა ნაწილმა სანდოდ ჩათვალა ანდერძის ინფორმაცია და ჯუანშერის მოღვაწეობა VIII ს. მიაკუთვნა (17, 184; 136; 98).

ამჯერად ჩვენი მიზანია, განვიხილოთ ის ცნობები, რაც მოცემულია „ქართლის ცხოვრებაში“ ჯუანშერ ჯუანშერიანთან დაკავშირებით, ვინაიდან, ჩვენი აზრით, ეს ინფორმაცია მნიშვნელოვანი და მრავლისმთქმელია მისი მოღვაწეობის ხანის დასადგენად, თანაც ის ამ კუთხით ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ჯერ არ განხილულა.

რას მოგვითხრობს „ქართლის ცხოვრება“ ჯუანშერ ჯუანშერიანის შესახებ? როგორც ზემოთ მოყვანილი ანდერძ-მინაწერიდან ირკვევა, ჯუანშერ ჯუანშერიანი ყოფილა არჩილის (წმინდა არჩილის) ძმის შირის ასულის ქმარი. გარდა ამისა „ქართლის ცხოვრებაზე“ გვეუბნება, რომ, როდესაც არჩილმა ვითომდა გაუყო თავის ძმისწულთა ქმრებს ქართლის სამეფოს ტერიტორია, მის ერთ-ერთ სიძეს ჯუანშერ ჯუანშერიანს „რომელ იგი იყო ნათესავისაგან

მირიან მეფისა, შვილთაგან რევისათა... მისცა ჯუარი და ხერკი და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის სევი და ტფილისი“.

აშკარაა, რომ ანდერძ-მინაწერის ჯუანშერ ჯუანშერიანი და ეს არჩილის სიძეთა ჩამონათვალში დასახელებული ჯუანშერ ჯუანშერიანი ერთი და იგივე პიროვნებაა. ამ შემთხვევაში ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ერთმა ფაქტმა - მისი სამფლობელო ტერიტორიის ჩამონათვალმა. ჩვენ უცნაურად გვეჩვენა ის, რომ მისი სამფლობელო ამ ჩამონათვალის მიხედვით შედგება ხერკის, მანგლისის სევის და, რაც მთავარია, ქ. თბილისისაგან.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში სიძე-ერისთავების საკითხს სპეციალურად შეეხო გ. მამულია. მისი აზრით, აღნიშნული პასაჟი ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს, ანუ იქ ჩამოთვლილი „სიძეები“ მართლაც იყვნენ წმინდა არჩილის ძმის მირის ასულთა მეუღლეები (114, 123).

„ქართლის ცხოვრებაში“ მთელ რიგ შემთხვევებში, როგორც წიგნში არაერთხელ აღვნიშნეთ, „მამობით“, „შვილობით“, „ძმობით“, „ღობით“ და „სიძეობით“ ნათესაური კავშირების გარდა, რომლებსაც ეს ცნებები აღნიშნავდნენ, გადმოცემულია პოლიტიკურ ერთეულებს შორის ვასალობის (შვილი), სიუზერენობის (მამა), ან თანაბარი სტატუსის მქონე (ძმა) და ა. შ. დამოკიდებულებანი.

„ქართლის სამეფოს“ გაყოფა ორად ადერკის-არტოკის ხანაში გადმოცემულია, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მამის მიერ ორ შვილს შორის ქვეყნის განაწილების მოთხოვნის სახით. „სიძეების“ ამბავიც აქ შემატყობის მიერ მოხმობილია იმისათვის, რათა აჩვენოს ქართლის სამეფოში ასლად წარმოქმნილი დამოუკიდებელი სამთავროების თანაბარი სტატუსი და თანაბარი უფლებები საერისმთავრო ტახტის მიმართ. თუმცა ისიც აშკარაა, რომ თითოეული სამთავრო სახლი გარდა სისხლით ნათესაობისა მრავალგზის ქორწინებით იყო დაკავშირებული ფარნავაზიანთა საგვარეულოსთან, რაც მათ აძლევდა კიდევ ასეთი პრეტენზიის ლეგიტიმურ უფლებას.

„ქართლის ცხოვრების“ ტექსტზე დაკვირვებამ ჩვენთვის აშკარა გახადა, რომ ჩამონათვალში მოცემული „სიძეები“ სრულებითაც არ არიან ერთი ისტორიული ეპოქის წარმომადგენლები. მაგ. მესუთე სიძე ვარაზმანი „სპარსთა ერისთავის ბარდაველის ნათესავი“ რანის მიჰრანიდ მთავართა საგვარეულოდან, რომელმაც მიიღო მწითვად ტერიტორია კოტმანიდან ქურდის ხევამდე, ცხოვრობდა VII ს-ის II ნახევარში და, ფაქტია, ვერ იქნებოდა წმინდა არჩილის სიძე, თუმცა ის ქორწინების გზით მართლაც იყო დანაოქსავებული ფარნავაზიანთა სახლთან (140, 22).

ჯუანშერ ჯუანშერიანის სამფლობელო ანუ ტერიტორია, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მას ვადაუცა მწითვის სახით, აშკარად მიეგვითითებს, რომ ჯუანშერი არის ქართლის ერისმთავარი: ის ფლობს ქართლის დედაქალაქ - თბილისს.

თბილისთან ერთად მის მწითვში დასახელებულია ხერკი და მანგლისის სევი. საინტერესოა, რომ იგივე ტერიტორია დასახელებულია არაბულ წყაროებში, რომლებიც არაბების მიერ ქართლის დაპორჩილებასა და ამასთან დაკავშირებით ვადაუცულ „დაცვის სიგელის“ ტექსტს გადმოგვცემს. ამ სიგელში, როგორც ცნობილია, დასახელებულია „კირიმიზი ქართლის“ (წითელი ქართლი), მანგლისისა და თბილისის „ხალხი“. ამჟამად უკვე გარკვეულია, რომ „კირიმიზის ქართლი“, იგივე არმაზის ქართლია, თუმცა დღემდე დაუდგენელია რატომ ასახელებს სიგელი ცალ-ცალკე ამ სამი თემის ხალხს (არმაზი, თბილისი, მანგლისი) მაშინ, როდესაც თითქოს ქართლის პატრიკოსს და მისი სამფლობელოს მოსახლეობას ერთიანად უნდა მიეღო ეს სიგელი.

ს. ჯანაშიამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს სიგელი „გაცემულია თბილისში დაბანაკებული ჰაბიბის მიერ ტფილისის მცხოვრებლებისა და „წითელი ქართლიდან“, მანგლისიდან თავმოყრილებისადმი. პირველი წრე აღბათ გულისხმობს შიდა ქართლს, რომლის სათავეში დგას პატრიკოსი საჯდომით ტფილისში, ხოლო მეორე აღბათ „ქართველთა საპიტიახშოს“, ე. ი. „გუგარეთს“, რომლის სათავეში პიტიახში დგას რეზიდენციით მანგლისში“ (185*, 364).

ეს თვალსაზრისი გაინიარა დ. მუსხელიშვილმა, რომელიც აგრეთვე მიიჩნევს, რომ ამ შემთხვევაში მანგლისი ფიგურირებს როგორც ცალკე ერთეული და საპიტიახშოს ცენტრი (126, 28).

ამ საკითხთან მიმართებაში ჩვენ განსხვავებული თვალსაზრისი გვაქვს. თუნდაც ის ფაქტი, რომ თბილისი, არმაზი და მანგლისი (იგივე თბილისი, მანგლისი და ხერკი) ფიგურირებენ როგორც „დაცვის სიგელში“, ისე „ქართლის ცხოვრებაში“ ჯუანშერ ჯუანშერიანის მიერ მწითვში მიღებული სამფლობელოს სახით, აშკარად მიეგვითითებს, რომ ეს ორი განსხვავებული წარმოშობის წყარო რაღაც ორგანულად დაკავშირებულ ერთიან მფლობელობას აღნიშნავს.

ჩვენთვის სრულიად აშკარაა, რომ წმინდა არჩილის სიძეთა ჩამონათვალში მოხსენიებული ფარნავაზიანთა რევიანთა შტოს წარმომადგენელი ჯუანშერ ჯუანშერიანი ქართლის ერისმთავარია. სხვანაირად ის არ შეიძლება ფლობდეს თბილისს. თუ როდის იყო ის ქართლის ერისმთავარი ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი, ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა მისი სამფლობელო ტერიტორია. როგორც

უკვე აღვნიშნეთ, ჯუანშერი თბილისთან ერთად ფლობს ხერკს და მანგლისს, აგრეთვე „ყოველ მთიულეთს“. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს უნიკალური ცნობა იმის შესახებ, თუ რა ტერიტორია იყო ქართლის ერისმთავართა უშუალო მფლობელობაში. გარდა მთიულეთისა, რომელიც ჩვენ რევიანთა საგვარეულო სამფლობელოდ გვესახება, როგორც ქართლის ერისმთავრის რანგში ჯუანშერი ფლობდა ხერკს, მანგლისის ხევს და ქართლის დედაქალაქ თბილისს. ეს სამი გეოგრაფიული პუნქტი აღნიშნავდა ერთიან ქვეყანას, რომელსაც უშუალოდ ფლობდა და განაგებდა ის, ვინც ქართლის ერისმთავრის ტიტულს ატარებდა (თავის საგვარეულო სამფლობელოსთან ერთად - ამ შემთხვევაში „ყოველი მთიულეთი“). ამიტომაც არიან ისინი ერთად ჯუანშერის მფლობელობაში, ამიტომ ფიგურირებს ეს სამი პუნქტი ერთად არაბთა მიერ გაცემულ „დაცვის სიგელში“.

თბილისის ირგვლივ ქართლის ერისმთავართა უშუალო საგამგებლო ტერიტორია, რა თქმა უნდა, ჩამოყალიბდა მას შემდეგ, რაც თბილისი გადაქალაქდა და ჯერ ქართლის მეფეთა, ხოლო შემდგომ VI ს-ის 70-იანი წლებიდან ქართლის ერისმთავართა სატასტო ქალაქად იქცა. არმაზი-ხერკი და მანგლისის ხევი იყო ის სტრატეგიული პუნქტები, რომელთა ფლობა თბილისის მკვიდრად ფლობას გულისხმობდა და დედაქალაქისკენ სამხრეთიდან, დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან მიმავალ გზებს კეტავდა.

ასლა განვიხილოთ საკითხი, თუ როდის შეიძლება ყოფილიყო ქართლის ერისმთავრად ჯუანშერ ჯუანშერიანი. „ქართლის ცხოვრება“ ამ სახელით მხოლოდ ერთ ქართლის ერისმთავარს იცნობს - წმინდა არჩილის ძეს, რომელიც ერისმთავრობდა VIII ს-ის 60-იან წლებში, დაახლოებით 762/763 წლიდან.

აშკარაა, რომ იგი არაა რევიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელი, თანაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ჯუანშერი არჩილის ძეა. ჩვენთვის საინტერესო ჯუანშერის მამის სახელი კი ჯუანშერია.

დღემდე ჩვენამდე მოაღწია სასანური მონეტის მინაბაძმა წარწერით „ᲘᲘ“ (ჯო). უკანასკნელ ხანებში ეს მონეტა სპეციალურად შეისწავლა გ. დუნდუამ და მივიდა სრულიად სწორ დასკვნამდე, რომ აღნიშნულ მონეტაზე ქართლის უცნობი ერისმთავრის სახელი ჯუანშერ//ჯონბერ უნდა იყოს დაქარაგმებული. ის აგრეთვე აღნიშნავს, რომ ეს პიროვნება ფრიად ხანმოკლე პერიოდის განმავლობაში უნდა ყოფილიყო ქართლის ერისმთავარი გურგენ//გუარამსა და სტეფანოზ I-ს შორის 90-91 წწ-ში (80*, 45-46). ჩვენი აზრით, ჯუანშერს დაახ. 586-591 წწ-ში უნდა ეერისმთავრა.

„ქართლის ცხოვრებაში“ პირდაპირი ინფორმაცია გურგენსა და სტეფანოზ I შორის მცირე ხნით ჯუანშერის ერისმთავრობის შესახებ არ მოგვებოვება. ითვლებოდა, რომ ეს ინფორმაცია მხოლოდ მონეტამ შემოგვინახა. სინამდვილეში ეს ასე არაა. თუ დაკვირვებით განვიხილავთ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს ჯუანშერ ჯუანშერიანის შესახებ, მივხვდებით, რომ სწორედ ეს პიროვნება უნდა ყოფილიყო ქართლის ის ერისმთავარი, რომლის არსებობა უცილობელია ნუმიზმატიკური მასალის საფუძველზე. მაინც რატომ ამოვარდა ის ერისმთავართა ჩამონათვალიდან და აღმოჩნდა წმინდა არჩილის „სიძეთა“ ნუსხაში, ანუ ქართლის მსხვილ საგვარეულოთა მიერ ქვეყნის სამემკვიდრეო-სამფლობელოებად დანაწილების ამსახველ მოთხრობაში? ეს რამდენიმე მიზეზით შეიძლება აიხსნას: ჯუანშერი მართლაც მცირე ხნით ერისმთავრობდა, სულ რამდენიმე წელი. იგი იყო ერთადერთი წარმომადგენელი რევიანთა შტოდან, მისი შთამომავლები ერისმთავრები აღარ ყოფილან; შემატიანებ, როგორც ჩანს, ქრონიკებში მოხსენიებული მისი სახელი გააიგივა ქართლის ერისმთავარ ჯუანშერ II-სთან, წმინდა არჩილის ძესთან. ვარდა ამისა, შემატიანე, რომელიც ცდილობდა მის ხელთ არსებული ქრონიკების საფუძველზე აღედგინა მისგან რამდენიმე საუკუნით დაშორებული ეპოქა, ვერ გაერკვა წყაროთა მონაცემებში. ვითარება კი, ჩვენს აზრით, დაახლოებით ასეთი უნდა ყოფილიყო: ირანის შაჰის ჰორმიზდ IV-ის მიერ ჯუანშერის გაერისმთავრება ბიზანტიისა და ქართლში ამ უკანასკნელის საყრდენი საგვარეულოს გორგასლიანთა კლარჯული შტოს - გურგენი, სტეფანოზი - წინააღმდეგ იყო მიმართული. ნიწ. ხოსრო II-ის მიერ ბიზანტიის კეისარ შაფრიკოსთან დადებული ზავის შემდეგ, როცა თვით ირანის შაჰი დაქორწინდა ქრისტიან დედოფალზე და ქართლი ბიზანტიის პროტექტორატის ქვეშ გადავიდა, რევიანთა შტოს ერისმთავრობას ირანის სახით საყრდენი და მფარველი გამოეცალა და, ცხადია, ბიზანტიის მფარველობაში აღმოჩენილ ქართლში პრობიზანტიური საგვარეულოს გორგასლიანთა კლარჯული შტოს ერისმთავრობა აღდგა - სტეფანოზ I.

ჯუანშერის გაერისმთავრებით უკმაყოფილონი დარჩნენ ქართლის დიდებული საგვარეულოები, მაგრამ ირანის შიშით აშკარად ამ უკმაყოფილების გამოხატვას მოერიდნენ. განსაკუთრებით კი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უკმაყოფილო იყო გორგასლიანთა კლარჯული შტო, ვინაიდან სწორედ მისი წარმომადგენლის გურგენ//გუარამის გარდაცვალების შემდეგ ირანის შაჰმა ჰორმიზდმა ერისმთავრობა მის ძეს აღარ მისცა და რევიანთა საგვარეულოს

წარმომადგენელს ჯუანშერ ჯუანშერიანს გადასცა. ქართლის გამთავრებულ საგვარეულოთა წარმომადგენლები, როგორც ჩანს, მაინდამაინც ჯუანშერის „უფროსობას“ ვერ გუობდნენ და პროტესტის ნიშნად თავ-თავიანთ მამულებში ჩაიკეტნენ. ამ ვითარებას აღწერს ფაქტიურად „ქართლის ცხოვრების“ შემდგომი ფრაზა: „ვითარ იხილეს, რამეთუ ჯუანშერს უმეტესი ნაწილი მისცა, დაუძმძმდა მცირედ რამე სსუათა მათ“. სხვანაირად შემატიანის ეს გამონათქვამი სრულიად გაუგებარია: რომ გადავავლოთ თვალი სხვა „სიძეთა“ მფლობელობას, მივხვდებით, რომ არც ერთს საწყენი ტერიტორიის თვალსაზრისით არა ჰქონდა რა და ჯუანშერს სხვებზე მეტი ტერიტორია სულაც არ რგებია, უფრო პირიქით ითქმის. ამგვარად, მამულის მოცულობა არაფერ შუაშია, საქმე სწორედ ერისმთავრობაში იყო. ეს პატივი შეშურდათ დანარჩენებს. მაგრამ შემატიანის შეცდომის წყარო ჩვენ მაინც სხვა გარემოებაში გვესახება. მას, როგორც ჩანს, ერთ-ერთი ქრონიკიდან ეძლეოდა ინფორმაცია, რომ ჯუანშერ ჯუანშერიანი იყო არჩილ მეფის ძმის ძირის ასულის ქმარი. მან კი ეს მეფე არჩილი წმინდა არჩილთან გააიგივა. იმიტომ, რომ სხვა არჩილი არ ეგულებოდა. ამიტომ ვაჩნდა ანდერძ-მინაწერში განმარტება, რომ ჯუანშერი იყო ვითომდა „წმინდა“ არჩილის ძმისწულის ქმარი. ამგვარად, ბიროვნება, რომელიც მოღვაწეობდა VI ს-ის II ნახევარში და ერისმთავრობდა ქართლში VI ს-ის 80-იან წლებში გადატანილ იქნა VIII ს. 30-50-იან წლებში.

სინამდვილეში, ინფორმაცია ზუსტია, თუ ჩვენ მას სიტყვა „წმინდას“ მოვაცილებთ და მის ნაცვლად „მეფეს“ აღვადგენო: „აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან (მეფისა) არჩილისაჲმან, ნათესავმან რევისმან მირიანის ძისაჲმან“. როგორც ვხედავთ, აღნიშნული ინფორმაცია მშვენივრად ესადაგება VI ს-ის II ნახევარში მოღვაწე ბიროვნებას: ჯუანშერ ჯუანშერიანი რევიანთა შტოს წარმომადგენელი, თბილისის, სერკისა და მანგლისის მფლობელი, ანუ ქართლის ერისმთავარი VI ს-ის 80-იან წლებში იყო ვახტანგ გორგასლის ვაჟის მეფე არჩილის (დაჩი) ძმის მირდატის, იგივე ძირის ასულის ქმარი. მთელი ეს აღრევა წარმოშვა იმან, რომ შემატიანე ვერ მიხვდა სახელების დაჩი/არჩილი, მირი/მირდატი იგივეობას და ჯუანშერი, არჩილ მეფის ძმის მირდატის (ძირის) სიძე, VIII ს-ის შუა წლებში მოღვაწე ქართლის ერისმთავრის წმინდა არჩილის ძმის ძირის სიძედ მიიჩნია. ასეთ ვითარებაში სულ სხვა ელფერს იღებს ინფორმაცია, რომელიც ჯუანშერს ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების დაწერას მიაწერს.

პიროვნებას, რომელიც ვახტანგ გორგასლის შვილიშვილის ქმრად გვევლინება, VI ს. 50-60-იან წლებში ქართლის სამეფოს გაუქმებისა და ქართული სახელმწიფოს ირანის მიერ დაპყრობის ხანაში (137) ქართველთა სულის მორალურად გამაგრებისთვის მართლაც შეეძლო დაეწერა თხზულება, რომელიც მისი მეუღლის დიდი პაპისა და ქართლის ფაქტიურად უკანასკნელი ძლიერი მეფის ცხოვრების აღწერას ეძღვნებოდა. მაგრამ მას არ უნდა ეკუთვნოდეს ვახტანგ გორგასლის შემდგომი პერიოდის ამსახველი მატრიანე. ყოველ შემთხვევაში, ქართლის ბოლო მეფის ბაკურის შემდგომ პერიოდს ანუ ერისმთავრობის ხანას არაბობამდე და მით უფრო წმინდა არჩილამდე ის უკვე ფიზიკურად ვეღარ აღწერდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ჯუანშერი საკმაოდ დაშორებულია ვახტანგის ეპოქას (დაახლ. 70-80 წწ.) და, ასე ვთქვათ, ვახტანგის შემდგომ მესამე, შვილიშვილთა თაობის წარმომადგენელია, ის, რა თქმა უნდა, ფლობდა მნიშვნელოვან პირველწყაროებს: თანამედროვეთა მოგონებებს, მონათხრობებსა და ჩანაწერებს, დოკუმენტურ მასალას, საოჯახო არქივს, რომელზედაც მას, როგორც სასლიკაცს ხელი მიუწვედებოდა. ამდენად „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, ძირითადად სანდო ინფორმაციის შემცველია. სამწუხაროდ, საუკუნეთა განმავლობაში თხზულებამ განიცადა მნიშვნელოვანი გადაკეთება. ამ თვალსაზრისით ჩვენ გამოვყოფთ ორ ძირითად ეტაპს: I. VIII ს. I ნახევარი, როდესაც ჩვენთვის უცნობმა მემატრიანემ პირველად გააერთიანა მის ხელთ არსებული ქართლის მეფეთა (ვახტანგ გორგასლამდე პერიოდის) ქრონიკები ანუ ის, რაც „იწერებოდა უამითი უამად“, მიუმატა მას ჯუანშერ ჯუანშერიანის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, რა თქმა უნდა, საკუთრივ მის მიერ გადაშუშავებული, წაუმძღვარა მას ქართველთა განსახლებისა და წარმოშობისადმი მიძღვნილი ისტორიულ-გეოგრაფიული შესავალი, რითაც, ფაქტიურად მოგვცა თავისი ეპოქის (VII-VIII ს-ის I ნახევარი) კავკასიის პოლიტიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობა (138, 100-112) და საბოლოოდ მოიყვანა თხრობა VII ს-ის დასაწყისამდე ანუ აღწერა პერიოდი მეფე არჩილ II (დაჩი) ვახტანგის ძიდან სტეფანოს I-ის ჩათვლით (იხილ. ქვემოთ). ამით, შეიძლება ითქვას, დასრულდა „ქართლის ცხოვრების“ შექმნის პირველი ეტაპი.

II. უკვე XI ს-ის მემატრიანემ (შესაძლოა, ლეონტი მროველმა) ხელახლა გადაამუშავა უკვე არსებული „ქართლის ცხოვრება“. ანტიკური და სომხური ისტორიოგრაფიის მონაცემების საკუთარი გააზრების შედეგად, შეცვალა, როგორც უკვე ვნახეთ, თხზულების ძირითადი ქრონოლოგიური ღერძი, სტეფანოს I-ის ერისმთავ-

რობის პერიოდში შეცდომით ჩასვა (როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ შემთხვევაში მან გაიმეორა „მოქცევაჲს“ ქრონიკის ან მისი წყაროს შეცდომა) ქართლში ჰერაკლე კეისრისა და ხაზართა ლაშქრობის ამსახველი მოთხრობა. ამის შემდეგ ერთ პიროვნებად გააერთიანა სტეფანოზ II ადარნასეს ძე და სტეფანოს III ნერსეს ძე და ამ სტეფანოზ II-სთან გაიგივებულ სტეფანოზ III-ს გადააბა მისი ოჯახის: მირის, არჩილის, ჯუანშერიისა და მისი დის ცხოვრების თუ მათი ცხოვრების ცალკეული ეპიზოდების ამსახველი ქრონიკები, რის შედეგადაც ამოუვარდა დაახლ. 70 წლის ისტორია; ასევე, ვერ შეამჩნია რა მათ შორის სხვაობა, ერთ მოთხრობად შეკრა VIII ს-ის I ნახევრის არაბი ამირების - მერვან იბნ მუჰამედის (მურვან ყრუ) და მასლამა იბნ აბდ ალ მალიქის შემოსევების ამსახველი ქრონიკები და საბოლოოდ თხრობა მოიყვანა საკუთარ ეპოქამდე („მატიანე ქართლისა“). ამავე დროს „ქართლის ცხოვრების“ მთლიან ტექსტთან ერთად გარკვეული გადაშუშავება განიცადა „ვანტანგ გორგასლის ცხოვრებამაც“ (136, 103-104).

ახლა ისევ გვინდა მივუბრუნდეთ „ქართლის ცხოვრების შემქმნელ-შემდგენელი მემატიანის მოღვაწეობის ხანას. ზემოთ ჩვენ საუბარი გვიქონდა ქრონიკებსა და „ცხოვრებებზე“: პირობითად „არმაზულად“ და „მცხეთურად“ წოდებული ქრონიკები, ჯუანშერ ჯუანშერიანის „ცხოვრება ვანტანგ გორგასლისა“, „ნინოს ცხოვრება“, ანუ „მოქცევაჲ ქართლისას“ „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ვარიანტი, „ფარნავაზის ცხოვრება“, „მირიანის ცხოვრება“, „ამასნასპის ცხოვრება“, „ფარსმან ქველის ცხოვრება“, რომელთაც „ქართლის ცხოვრების“ პირველმა შემქმნელმა მემატიანემ თავი მოუყარა და ერთიანი ისტორიის სახე მისცა. მთავარი შემკვერელი ამ თხზულებისა, რა თქმა უნდა, მისი შესავალი ნაწილია, რომელშიც ავტორი ჯერ თარგამოსიანთა, ხოლო შემდეგ ქართლოსისა და მის შვილთა და შვილიშვილთა აღმოსავლეთ ანატოლიასა და კავკასიაში განსახლების შესახებ მოგვითხრობს. თხზულების სწორედ ეს ნაწილი ავლენს, თუ რომელ ეპოქას განეკუთვნება თვით ავტორი.

„თარგამოსის“ ანუ „თარგამოსის სახლის“ კავკასიაში მოსვლის მოთხრობის წარმომავლობასა და შინაარსზე უკვე გვიქონდა საუბარი, ამჟამად კი ვეცდებით წარმოვაჩინოთ, თუ რა პრინციპით უდგება ავტორი თითოეული „ძმის“ წილხვედრი ქვეყნის საზღვრების განსაზღვრას.

„ქართლის ცხოვრების“ ამ შესავალ ნაწილში თავდაპირველად საუბარია კავკასიის მოსახლეობის საერთო წარმომავლობაზე, ხოლო შემდეგ მოცემულია მისი განსახლების სქემა ეთნარქების

მიხედვით. ასეთი თანმიმდევრობა ერთი შეხედვით იმის შთაბეჭედ-
დილებაა ქმნის, რომ ავტორს ამოსავლად აღებული აქვს კავკასიის
მოსახლეობის ეთნო-გენეტიკური დაყოფის პრინციპი. სწორედ ამ
ქრილში გაიაზრებს აღნიშნულ სქემას ქართული ისტორიოგრაფია.
სინამდვილეში, ჩვენ თუ „ქართლის ცხოვრების“ ამ ნაწილს ჩაუკ-
ვირდებით, დაგვრწმუნდებით, რომ აქ კავკასიის ხალხთა დაყოფის
სულ სხვა პრინციპია აღებული.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, კავკასიელთა წინაპარს
თარგამოსს (თარგამოსი კი არის იგივე თოგორმა, გომერი და კიშირი,
ანუ აქ საუბარია კიშირიულ-სკვითურ ტომებზე) წილად ხვდა ქვეყანა
შემდეგ საზღვრებში: „აღმოსავლეთით ზღუა გურგანისა, დასავლეთ
ზღუა ბონტოსი და სამხრით ზღუა ორეთისა და ჩრდილოთ მთა
კავკასია ... განუყო თარგამოს ქვეყანა და ნათესავი თვისი რვათა
ამათ გმირთა: ნახევარი ნათესავისა მისისა და ნახევარი და უმჯობესი
ქვეყანისა მისისა მისცა ჰაოსს ხოლო ჰაოს დაემკვიდრა საყოფელ-
სა შამისა თვისისა თარგამოსისათა და დაიპყრა ქვეყანა ჩრდილოთ,
ვითა დაშიწერია: სამხრით მთით ორეთითგან აღმოსავლეთით ვიდრე
ზღუამდე გურგანისა და დასავლეთ ვიდრე ზღუამდე ბონტოსა“ (145,
4). გურგანის ზღვა, კასპიის ზღვაა. ეს გეოგრაფიული სახელი
პირკანის ზღვის გვიანი ფონეტიკური ვარიანტია. ის კი ჯერ კიდევ
ჰეკატე მილეუელთანაა დამოწმებული. სახელწოდება კასპიის ზღვის
სამხრეთ ნაპირზე მდებარე პირკანის ქვეყნიდან მომდინარეობს.
„გურგანი“ არაბებმა შეითვისეს „ჯურჯანის“ ფორმით. ამ სახელწო-
დების პარალელურად არაბულ სამყაროში კასპიის ზღვის აღსანიშ-
ნავად იხმარებოდა სახელწოდება „ხაზართა ზღვა“. „ქართლის ცხოვ-
რების“ შემატანე სახელწოდება „გურგანის ზღვას“ მხოლოდ კასპიის
ზღვის სამხრეთ მონაკვეთის აღსანიშნავად ხმარობს, ხოლო მის
ჩრდილოეთ ნაწილს „დარუბანდის ზღვას“ უწოდებს. აღსანიშნავია,
რომ, საერთოდ, კასპიის ზღვის სხვადასხვა სახელწოდებით მოხსენიე-
ბა ფართოდ იყო გავრცელებული (200, 65; 193, 367; 227, 15)

აღუამდე დაუდგენლი იყო გეოგრაფიული სახელების „ორეთის
ზღვისა“ და „ორეთის მთის“ მნიშვნელობა. ივ. ჯავახიშვილი ამ
სახელს „თერის ზღვით“ ასწორებს, თუმცა მისთვის ვაურკვეველი
რჩება ასეთი ტბის ადგილმდებარეობა (179, 22-23). კ. ხარაძემ
„ორეთის ზღვა“ როგორც ტერმინი აგრეთვე გადააწერთა შეცდომად
მიიჩნია, ორეთის მთა კი აღმოსავლეთ სომხეთის ტავროსთან გააიგივა
(169, 20). ჩვენ დავადგინეთ, რომ „ორეთი“ სომხური ანალოგიური
გამოთქმის „მიჯნერკირ“ (შუა ხმელეთი) იდენტური ცნებაა და მკვირე
აზიას აღნიშნავს. ორეთი - ორ ზღვას შუა მყოფი ხმელეთია. ორეთის

ზღვა, შესაბამისად, მცირე აზიის ზღვა, იგივე ხმელთაშუა ზღვაა, ორეთის მთა კი ტავროსის ქედია, რომელიც მცირე აზიას - ორეთს - სამხრეთ აღმოსავლეთიდან ემიჯნება და ხმელთაშუა ზღვამდე აღწევს (138, 102).

ამგვარად, „ქართლის ცხოვრების“ შესავალი ნაწილის მიხედვით პაოსის წილს ანუ სომხეთის ტერიტორიას დასავლეთიდან საზღვრავდა პონტოს, იგივე შავი ზღვა, სამხრეთიდან - ორეთის მთა და ზღვა, ანუ ტავროსის ქედი და ხმელთაშუა ზღვა; აღმოსავლეთიდან გურგენის ზღვა ანუ კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპირო და ჩრდილოეთიდან ქართლოსის წილი, ანუ ქართლის სამეფო. იბადება კითხვა, თუ რა საფუძველი უდევს სომხეთის აღნიშნულ საზღვრებში წარმოჩენას და როდის შეიძლებოდა ასეთი წარმოდგენა შექმნილიყო. ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში ავტორისთვის ამოსავალი არა სომხების ეთნიკური განსახლება, არამედ ის ტერიტორიულადმინისტრაციული ერთეულები, რომლებიც არმენიის სახელწოდებით არსებობდა, როგორც ბიზანტიაში („არმენიკის თემა“. იმ საზღვრებში, რა სზღვრებშიც ის ჩვენ „ქართლის ცხოვრებაში“ გვეპლევება, აღნიშნული ადმინისტრაციული ერთეული VII-VIII სს-ის სინამდვილეა), ისე სასაზურ ირანსა თუ არაბთა სახალიფოში.

ეთნიკური დაყოფის პრინციპი არც ბარდოსისა და მოვაკანის წილის გადმოცემის დროსაა დაცული. ეს ასე რომ ყოფილიყო, „ქართლის ცხოვრებაში“ აღბანელებისთვის ერთი ეთნარქი იქნებოდა დასახელებული, ერთიანი აღბანური ტერიტორიით. მთავარი ქალაქის ბარდავის მიხედვით „ქართლის ცხოვრების“ შესავალში ცალკეა გამოყოფილი ბარდოსის წილი, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს აღბანეთი: „მტკუარს სამხრით ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე სადა შეკრებებიან მტკვარი და რახსი“ (145, 5). ზუსტად იმავე საზღვრებში - მდინარე ერახსიდან ჰნარაკერტის სიმაგრემდე ათავსებს რანს (სომხური აღვანი) მოსე კალანკატველი, რომელიც ამ შემთხვევაში იმეორებს მოსე ხორენელს (99, 26; 171, 106).

VI-VII სს-ში სამხრეთ აღბანეთი მიპრანიდების დინასტიის ხელქვეით ცალკე პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულად ჩამოყალიბდა. ამას პირველ რიგში მოწმობს მოსე კალანკატველის თხზულებაში დაცული პასაჟები, რომლებშიც გადმოცემულაა აღვანთა მთავრის ჯუანშერის ირანის წინააღმდეგ ბრძოლის ეპიზოდები. თხზულებიდან აშკარაა, რომ ჯუანშერის სამთავრო არ მოიცავს მტკვრის მარცხენა სანაპიროს: „სწრაფად გავიდა თავის სამშობლოს საზღვრებიდან და გადავიდა მტკვრის იქითა მხარეს კაპაქანის გავარში“ (99, 91).

მიპრანიდების მფლობელობა რანში IX ს. დასაწყისში წყვეტს თავის არსებობას. ქალაქი ბარდავი V ს-ის II ნახევარში დაარსდა. ამდენად, ბარდოსის წილი რანი - დედაქალაქი ბარდავით, როგორც ცალკე პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეული ხუნანიდან მტკვარ-არაქსის შესართავამდე ზოგადად, VI-VIII სს-ის რეალობაა. ისიც ცხადია, რომ ჩვენმა შემატიანემ არ იცის ბარდავის დაარსების დრო და ის უხსოვარ დროში დაარსებულად მიაჩნია. ის აგრეთვე არ იცნობს ქ. ვანჯას, რომელიც ბარდავის ნაცვლად X ს. შუა წლებში ხდება რანის პოლიტიკური ცენტრი (194, 405), ყოველივე ეს გეოგრაფიკურობებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ გეოგრაფიული შესავლის ავტორი ბარდოსის წილში - რანში - მიპრანიდების სამფლობელოს გულისხმობს.

ისტორიული ალბანეთის ჩრდილოეთ მხარეს ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ალბანეთს კასპიის ზღვამდე შემატიანე მოვაკანს უწოდებს. ამ ქვეყნის სახელწოდება აღნიშნული ყორომით მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ ძველმა ნაწილმა შემოგვინასაა. X ს. არაბი ავტორი მასუდი, შირვანზე საუბრისას ახსენებს მუკანის სამეფოს, რომელიც X ს. დასაწყისისათვის შირვანის სამეფომ შეიერთა. გ. მინორსკი სავსებით სამართლიანად თვლის, რომ ეს გეოგრაფიული სახელწოდება „ქართლის ცხოვრების“ მოვაკანს უნდა შეესაბამებოდეს. ამ დასკვნას მკვლევარი ისევ მასუდის თხზულების საფუძველზე აკეთებს. არაბი ისტორიკოსი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „უნდა განვასხვავოთ ერთმანეთისაგან მისი პერიოდისთვის უკვე არარსებული, ადრე კავკასიის ძირში მდებარე მუკანია (რომელიც შირვანშაჰებმა დაიპყრეს), კარგად ცნობილი მუკანისაგან, რომელიც მდებარეობს ხაზართა ზღვის პირას“ (222, 191, 211). ამგვარად, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში X ს-მდე მოვაკანის (მუკანის), როგორც პოლიტიკური ერთეულის არსებობა, არაბ ავტორთანაც დასტურდება.

მოვაკანის დასავლეთით ქართლოსს, ბარდოსისა და მოვაკანის წილხვედრ ტერიტორიებს შორის ჩვენი შემატიანე პეროსის ტერიტორიას ასახელებს: „...პეროსს მისცა ქვეყანა მტკვრისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყეებამდე, რომელსა აწ ჰქვია გულგულა“.

პერეთი, როგორც გეოგრაფიულ-პოლიტიკური ტერმინი მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ ფურცლებზე გვხვდება. პერეთი იმ ხაზღვრებში, რომელშიც ის „ქართლის ცხოვრების“ შესავალ გეოგრაფიულ ნაწილშია მოცემული, ბერძნულ-რომაული წყაროების კამბისენეს, სომხური წყაროების კამბიქს, იგივე ქართულ კამბეჩოვანს

შეესაბამება. „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების“ მისეღვით პერეთი ვახტანგის მეფობაში შევიდა ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში. მაგრამ გადაჭრით იმის მტკიცება, რომ მომდევნო საუკუნეებში პერეთი ყოველთვის ქართლის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა, არ შეიძლება. სუშბატ დავითის ძე VI-VII სს-ის მიჯნის ამბების თხრობისას აღნიშნავს: „და ოთხნი ძმანი მათნი (იგულისხმება ბაგრატიონთა საგვარეულო) მოვიდეს ქართლს: ხოლო ერთი მათგანი სახელით გუარამ განაჩინეს ერისთავად ... ხოლო ძმა მისი, სახელით საჰაკ, წარმოვიდა კახეთს და დაეშხასა იგი ნერსეს და სსუანი იგი ძმანი ამათნი სახელად არამ და ვარაზგარდ წარვიდეს კამბეჩანს და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩანი და დასდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს და ამა უამამდე შეიღნი მათნი მთავრობენ მას შინა“ (145, 373). ეს ადგილი სუშბატ დავითის ძესთანვე მეორე ვარიანტში შემდგენიანად უღერს: „ხოლო სამნი ესე ძმანი წარვიდეს კახეთს და საჰაკ დაეშხასა ბაკურის ძესა ნერსეს, ხოლო ასამ და ვარაზგარდ წარვიდეს კამბეჩოანს და გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა ბაჰარ ჩუბინისსა და დაიპყრეს მათ კამბეჩოანი“ (148, 281). ეს ცნობა მოსე კალანკატველთან ვაჰან და ვარაზ იოვანიანების კამბეჩოვანში მოსვლადასახლებების სახითაა გადმოცემული (99, 144). ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ, თუშბატ სუშბატ დავითის ძეს ეს ამბავი გუარამ კურაპალატის, ანუ 570-იან წლებში მომხდარად მიაჩნია, სინამდვილეში ამ ფაქტს ადგილი პქონდა, როგორც ტექსტიდანაც ჩანს, ნერსე ბაკურის ძის კახეთში მთავრობის ხანაში, VII ს-ის II ნახევარში. 670-იან წლებში კი ნერსე უკვე ქართლის ერისმთავარია (140, 17-20). ფაქტია, VI ს-ის II ნახევარში ვერაგინ „გარდაუქცევდა ერს“ სპარსთა ერისთავს, ეს ამბავი, რა თქმა უნდა, VII ს-ის 60-იან წლებში მოხდა და უშუალო შედეგი იყო არაბთა შემოსევისა და მათ მიერ სასანური ირანის დამხობისა. ამგვარად, VII ს-ის 60-იანი წლებიდან პერეთი (კამბეჩოვანი) დამოუკიდებელ სამთავროდ ყალიბდება. აქ დამკვიდრებული ძმები (იოვანიანები, თუ ბაგრატიონები ამას ამჟამად ჩვენთვის არა აქვს გადაშწვევტი მნიშვნელობა) VII ს-ის 60-იან წლებში კამბეჩოვანში თავისი ხელისუფლების გავრცელებისას, კახეთის მთავრისაგან - ნერსე ბაკურის ძე - იღებენ ფორმალურ უფლებას, მაგრამ უკვე VII-VIII სს-ის მიჯნაზე აღბანეთში - რანში ჰალიოგა აბდ-ალ მალიქის მიერ ქალკედონური აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ ისინი სხვა აღვან მთავრებთან ერთად მომავალში მონოფიზიტურ სარწმუნოებაში ყოფნის პირობას დებენ. VIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსი ლევონდი კამბეჩოვანს აღვანეთის (აღბანეთი) ნაწილად

მიიჩნევს (197, 92), ასევე იქცევა ანონიმური სომხური გეოგრაფია (227, 40). თუმცა მოსე კალანკატველის თხზულებიდან კარგად ჩანს, რომ კამბეჩოვანი (კამბიჭი) ცალკე სამთავროა და ის უშუალოდ ალვანეთის საზღვრებში არ შემოდის. გავიხსენოთ თუნდაც მოსე კალანკატველისეული განსაზღვრა ალვანეთის საზღვრებისა: მდინარე ერასნიდან (არაქსი) ჰნარაკერტის (ხუნანი) სიმაგრემდე. VIII ს-ის დასაწყისში, როგორც ჩანს, ჰერეთის სამთავრო ალვანთა სამთავროსადმი (რანი, ცენტრით ბარდავში) ვასალურ დამოკიდებულებაში იქცევა, რასაც არაბები უნდა უწყობდნენ ხელს. 703 წ-ს სწორედ არაბები აიძულებენ კამბეჩოვანის მთავრებს უარყოფნა დიოფიზიტობა და მონოფიზიტობას დაუბრუნდნენ. ამგვარად, „ქართლის ცხოვრებაში“ ასახული ჰეროსის წილი ანუ ჰერეთის (კამბეჩოვანის) სამთავრო ამჟამად VII-VIII სს-ის რეალობაა.

დასავლურ ქართული სახელმწიფო ეგრისი (კოლხეთი, ლაზიკა) მემატიანესთან მოცემულია ეგრისის წილის სახით: „ზოლო ეგრისს მისცა ქვეყანა ზღვისა ყურისა და უჩინა საზღვარი აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ პქვიან ლისი, დასავლით ზღუა, ჩრდილოთ მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადაც წარსწვადების წვერი კავკასისა“.

„ქვეყანა ზღვისა ყურისა“ ამჟამად აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთია. მდ. მცირე ხაზარეთისა მდ. ყუბანია (138, 22). ძველი ავტორებიდან მემატიანე ერთადერთი ჩანს, რომელიც მდინარე ყუბანის სახელწოდებას ხაზარების სახელს უკავშირებს. თითქოს გამონაკლისს ამ შემთხვევაში წარმოადგენს X ს. არაბი გეოგრაფი მასუდი, რომელიც თავისი თხზულების ერთ ადგილას აღნიშნავს: „ხაზართა მდინარეს აქვს მეორე ტოტი, რომელიც ერთგის ნიტასის (პონტოს) ზღვას“ (222, 196). ამ შემთხვევაში არაბი გეოგრაფი, როგორც ჩანს, ხაზართა მდინარის ქვეშ სწორედ მდ. ყუბანს უნდა გულისხმობდეს და არა მდინარე ვოლგას, რომელსაც ჩვეულებრივ არაბები ამ სახელით მოიხსენიებენ.

დაღესტნის ანუ ლეკოსის წილის აღწერის დროს ქართველი მემატიანე ასახელებს დიდი ხაზარეთის მდინარეს, რომელშიც უქვევლად მდ. ვოლგა იგულისხმება. ცნობილია, რომ ეს მდინარე ხაზართა მდინარის სახელწოდებით IX-X სს-ის არაერთ არაბ ავტორს აქვს მოხსენიებული. ყუბანისა და ვოლგის „მცირე და დიდი ხაზარეთის მდინარეებად“ მოხსენიებით მემატიანე ზოგადად შემოხაზავს ხაზართა სამეფოს ტერიტორიას ვოლგისპირეთიდან აზოვის ზღვამდე და ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთამდე.

ცნობილია, რომ ხაზართა სამეფო დაახლ. 651 წ. ჩამოყალიბდა. VII ს. 70-იან წწ-ში მის საზღვრებში უკვე შედიოდა აზოვისა და ვოლგისპირეთის ველები და ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთის დიდი ნაწილი. IX ს-ის დასაწყისიდან ხაზართა სამეფო სუსტდება, თანდათან კარგავს თავის ტერიტორიას, ხოლო ამ საუკუნის 60-იან წწ-ში საბოლოოდ ეცემა (191, 171, 174; 67, 116-118).

ამგვარად, ჩვენი მემატრიანე ხაზართა სამეფოს მიჯნებად მდინარეების ვოლგისა და ყუბანის დასახელებებისას უნდა ეყრდნობოდეს VII ს-ის II ნახ-VIII ს-ის მონაცემებს. ამაზევე მიუთითებს ხაზართა უნსოვარი დროიდან კავკასიის ჩრდილოეთით მოსახლე ერთადერთ ხალხად დასახვა (პაქანიკების მოხსენიება „ვასტანგ გორვასლის“ ცხოვრებაში აშკარად გვიანდელი გლოსაა 136, 98-108).

„ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელი მემატრიანე ეგრისის (ლაზთა) სამეფოს მდ. ყუბანის შესართავს, კავკასიონის ქედს, ლიხის ქედს და ლაღოს (ფერსათის) ქედებს შორის ათავსებს. ძველი ბერძნული წყაროების თანახმად დასავლურ ქართულ სახელმწიფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ჯერ კიდევ კოლხეთის სამეფოს არსებობის ხანაში ეკუთვნოდა. ამის მოწმობა უნდა იყოს კლავდიოს პტოლემეაოსის თხზულებაში ამ რეგიონში მოხსენიებული „ტაპოსი“, რომელსაც მეცნიერები „ლაზოსად“ ასწორებენ და არიანესთან მოხსენიებულ ტაპონიმს „ძველ ლაზიკას“ უკავშირებენ. არიანეს უცნობ, V ს-ის კომენტატორს მოცემული აქვს ამ ტაპონიმის ახალი სახელწოდება - ნიკოფსისი. ნიკოფსისი მდებარეობდა დღევანდელი ტუაფსიდან ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლ 40 კმ. დაშორებით და ზოგადად ძალზე ახლოა ჩვენს მემატრიანესთან მოცემულ ეგრისის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვრის აღწერილობასთან (108, 39; 143, 53, 93; 207, 100-101).

ნიკოფსია ნაფსაის სახელწოდებით აფხაზეთის - დასავლეთ საქართველოს საზღვრებში აქვს მოხსენიებული 780-იან წწ-ში იოანე საბანისძეს (8, 59-60). საფიქრებელია, რომ ნიკოფსია აფხაზეთის შემადგენლობაში მაშინაც შედიოდა, როდესაც იგი ორი სამთავროს სახით ლაზიკის (ეგრისის) მეფეს ემორჩილებოდა. იოანე საბანისძის თხზულება ბირველი თარიღიანი ძეგლია, სადაც დას. საქართველოს აფხაზეთი ეწოდება. შესაბამისად, „ქართლის ცხოვრების“ გეოგრაფიული შესავალი, სადაც დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელობით ეგრისია მოცემული, ამ ხანაზე გვიან (VIII ს. 80-იან წწ.) ვერ შეიქმნებოდა.

„ეგრისის წილთან“ დაკავშირებით აღსანიშნავია კიდევ ერთი გარემოება, მემატრიანეს ისტორიული ზემო ქართლი ქართლის სამეფოს განუყოფელ ნაწილად მიანია. თუშცა, როგორც ისტორიული წყაროები მოწმობენ, ანტიკურ ხანასა და ადრე შუასაუკუნეების პირველ საუკუნეში ეგრისის (კოლხიდა, ლაზიკა) შემადგენლობაში პერიოდულად შედიოდა ქოროხის აუზის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ამის შესახებ ცნობები მოიპოვება სტრაბონთან, კლავდიოს პტოლემეა-ოსთან, ამიანე მარცელინისთან, ქართული წყაროებიდან უნდა დავა-სახელოთ „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული თხზულება „ამასასპის ცხოვრება“, რომლის მონაცემების ანალიზს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სწორედ აღნიშნულ დასკვნამდე მივყავართ.

ქოროხის აუზი ეგრისის სამეფომ საბოლოოდ V ს. II ნახევარში ვახტანგ გორგასლის ხანაში დაკარგა. VI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის მიხედვით ზღვისპირეთი ქოროხის სამხრეთით დაახლოებით რიზემდე მხოლოდ V-VI სს-ის მიჯნაზე ჩამოშორდა ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს (131, 38) იმის მიუხედავად, რომ V ს-ის შემდეგ ზღვისპირეთში ქოროხის სამხრე-თით მდებარე ტერიტორია უკვე აღარ შედიოდა ეგრისის სამეფოს საზღვრებში, კლავდიოს პტოლემეაოსის და ისტორიული ტრადიციის გავლენით ეს ტერიტორია მაინც ეგრისის სამეფოს საზღვრებში შეჰყავს VII ს-ის უცნობ სომეხ გეოგრაფს (227, 38-39). მაგრამ „ქართლის ცხოვრების“ მემატრიანე ნაკლებადაა დამოკიდებული ისტორიულ ტრადიციასა თუ წერილობით წყაროებზე და მხოლოდ ავტორისდროინდელ ვითარებას გადმოგვცემს. ამ შემთხვევაში მისი „ეგრისის წილი“ ყველაზე უფრო ახლოა VII ს.-VIII-ს-ის I ნახევრის ვითარებასთან.

დასასრულ, განვიხილოთ ქართლოსის წილი ანუ ქართლის სამეფოს საზღვრები, როგორც ამას შემოხაზავს ჩვენი მემატრიანე: „მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლეთით ჰერეთი და მდინარე ბერდუჯისი, დასავლეთ ზღვა პონტოსი; სამხრით მთა. რომელიც მიჰგების ბერდუჯის მდინარის თავსა და მთა, რომელიც მიჰგების დასავლეთ კერძო, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილოთ კერძო და მიერთვის მტკუარსა, რომელ მიჰგების მთა შორის კლარჯეთსა და ტაოს ვიდრე ზღუამდის და ჩრდილოთ საზღუარი ღადო. მთა მცირე, რომელ გამოვლის შტოდ კავკასისაგან და მიჰკიდავს წუერი დასასრულსა ღადოსა, რომელსა აწ ჰქვიან ლისი და ამათ შორის საზღუართა საშუალ მისცა ყოველი ქართლოსს“.

როგორც ჯერ კიდევ უამთაღმწერელს აქვს აღნიშნული, მდ. ბერდუჯი იგივე მდ. საგშია (146, 164) ანუ დღევანდელი ქვაბ-ჩაი

აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. ხოლო მთა, რომელიც იწყება ბერდუჯის ანუ ძეგამ-ჩაის სათავესთან და მოეპარება შავ ზღვამდე, სინამდვილეში სამხრეთ კავკასიის ორ დიდ ქედს წარმოადგენს, რომლებიც შეიძლება ერთმანეთის გაგრძელებად იქნეს მიჩნეული, როგორც ამას ჩვენი მემატიანე გაიზრებს. ამათგან აღმოსავლეთით მტკვრისა და არაქსის წყალგამყოფი ბაშბაკ-ერევნის ქედია, რომელსაც ჩვენი წინაპრები უბრალოდ მთას უწოდებდნენ. მეორე კი ტაოსა და კლარჯეთის, უფრო ზუსტად, მდ. ქოროხის ქვემო და ზემო ხეობების გამყოფი ქედია, რომლის გაგრძელებასაც პარხალის ქედი წარმოადგენს. მართალია, პარხალის ქედი უშუალოდ არ გადის ზღვამდე და ადგება პონტოს ანუ ლაზისტანის ქედს, მაგრამ არც აქ უშვებს ჩვენი ავტორი დიდ შეცდომას: როგორც ჩანს, ის პარხალის ქედის ზღვისპირა მონაკვეთად პონტოს ქედის იმ ტოტს გაიზრებს, რომელიც დღევანდელი ფაზარის ანუ ათინას სამხრეთით დაახლოებით 12 კმ-ის დაშორებით უშუალოდ ადგება შავ ზღვას.

ღაღღს მთა იგივე ფენსათის, დღევანდელი ტერმინოლოგიით მესხეთ-აქარის ქედია. როგორც მოყვანილი ნაწყვეტიდან ჩანს, ეს ქედი ქართლის ჩრდილო საზღვრად მიიჩნევა, რომელიც შემდგომ ლიხის ქედთან ერთად მიჯნავს ქართლის სამეფოს ეგრისისაგან. ნიშანდობლივია, რომ ღაღო მემატიანეს ქართლის ჩრდილოეთ მიჯნად მიაჩნია. ეს, პირველ ყოვლისა, იმ რეგიონზე მიგვითითებს, საიდანაც ის გეოგრაფიულ აღწერას აწარმოებს. მართლაც, ამ აღწერის წაკითხვის დროს ისეთი შთაბეჭდილება გვრჩება, რომ მის ავტორს ხელში მსხვილმასშტაბიანი დაწვრილებითი რუკა უჭირავს და მას იყენებს მხარის გეოგრაფიული აღწერის დროს. „ქართლის ცხოვრების“ XII ს. შუა წლების სომხური თარგმანის შესაბამისი ადგილი შემდეგნაირად უღერს: „მისცა ქართლოსს ჩრდილოეთის ქვეყანა: აღმოსავლეთით - ბერდუჯის მდინარე, დასავლეთით - პონტოს ზღვა, ჩრდილო მხრით კავკასიის მთა; კლარჯეთი და ტაო ლისამდის“ (147, 6-7). „ქართლის ცხოვრების“ სომხურ თარგმანში, როგორც დავინახეთ, ტაო ქართლოსის წილშია ანუ ქართლის საზღვრებშია მოცემული, რაც იმის კარგი ილუსტრაციაა, თუ როგორ გავლენას ახდენს მისი დროინდელი ვითარება შუასაუკუნეების ისტორიკოსზე თუ მთარგმნელზე, რომელიც ძველ საისტორიო თხზულებას იყენებს.

ტაოს ქვეყანა, რომელიც ხანგრძლივად სომხეთის საზღვრებში იმყოფებოდა, VIII ს-ის ბოლოდან ისევ ქართლს დაუბრუნდა. ასე რომ, ამ თვალსაზრისითაც „ქართლის ცხოვრების“ გეოგრაფიული შესავალი ანუ მისი ძირითადი შემკვრელი ნაწილი VIII ს-ის შემდეგ ვერ შეიქმნებოდა. საფიქრებელია, რომ „ქართლის

ცხოვრების“ XI -ის შემეხვებ-გამგორძელებელმა (შესაძლოა, ლეონტი მროველმა) აღნიშნული გეოგრაფიული შესავლის ძველი ტექსტი უცვლელად გადმოიტანა (ავტორი მხოლოდ მისი დროისთვის სახელ-შეცვლილ ტომონიმებს განმარტავს), წინააღმდეგ შემთხვევაში აუცილებლად გაითვალისწინებდა მისდროინდელ პოლიტიკურ გეოგრაფიას და ტაოს ქართლოსის წილში შეიტანდა ისევე როგორც ამას „ქართლის ცხოვრების“ უცნობი სომეხი მთარგმნელი აკეთებს.

ჩრდილოეთ კავკასიაში ჩვენი მემატინე ასახელებს ლეკოსის და კავკასოსის წილს: „მისცა ლეკანს ზღვითგან დარუბანდისათ ვიდრე მდინარემდე ლომეკისა, ჩრდილოთ ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთისად და მისცა კავკასოს ლომეკის მდინარიითგან ვიდრე დასასრულამდე კავკასისა დასავლით“.

მდ. ლომეკი მდ. თერგია. დარუბანდის ზღვა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კასპინის ზღვის ჩრდილო მონაკვეთია. ლეკოსის წილში კი კარვად ცნობილი მასკუტა (იგივე მასაგეტა) ქვეყანა უნდა იგულისხმებოდეს. მ. არტამონოვი VII ს-ში ამავე ტერიტორიაზე ხაზარების მიმართ ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ ბულგარულ-პუნურ სამთავროს ასახელებს (191, 184). აღსანიშნავია, რომ ასეთი ცვლილება ჩვენს მემატინესაც აქვს დაფიქსირებული. „ხაზართა გამოსვლის“ მოთხრობაში ის აღნიშნავს: „მისცა მამის ქმისწულსა მისსა ხაზართა მეფემან ნაწილი ლეკანის, აღმოსავლით ზღვითგან დარუბანდისით მდინარემდე ლომეკისა“ (145, 12).

როგორც ვხედავთ, „ქართლის ცხოვრების“ შესავალში ეთნარქების წილის სახით სამხრეთი და ცენტრალური კავკასიის ძირითადი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულებია შემოსაზღვრული. ამის შემდეგ მემატინე ასევე ქართლოსის შვილებისა და შვილიშვილების წილის სახით აღწერს უკვე საკუთრივ ქართლის სამეფოს ისტორიულ ქვეყნებს, რომლებიც მემატინის ხანისათვის ქართლის სამეფოს ადმინისტრაციულ ერთეულებს საერისთავოებს - წარმოადგენდა. ამავე დროს თავს იჩენს უფრო ადრეული ხანის პოლიტიკურ-გეოგრაფიული რეალიები (როგორც ჩანს, წყაროთა გავლენით), მაგ. მცხეთოსისა და მისი შვილების სახით, როგორც ზემოთ ვნახეთ, საქმე გვაქვს ორმეფობის ხანის მცხეთელ მეფეთა საგამგებლო ქვეყნის კონტურებთან. ამგვარად, კავკასიის აღწერას თხზულებაში მოსდევს საკუთრივ ქართლის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული აღწერა.

„ქართლის ცხოვრების“ შესავალ გეოგრაფიულ ნაწილში მოცემული პოლიტიკურ-გეოგრაფიული სურათი არ გამოხატავს არც VII საუკუნემდე და არც VIII საუკუნის შემდგომ სამხრეთი და

ცენტრალური კავკასიის პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ვითარებას და შეესაბამება VII-VIII სს-ის მიჯნას, ყოველ შემთხვევაში არა უგვიანეს VIII ს. I ნახევრისა. ამავე ეპოქას უნდა ეკუთვნოდეს „ქართლის ცხოვრების“ პირველი შემდგენელი მემატრიანეც.

ავტორის აღნიშნული ეპოქისადმი კუთვნილებას ადასტურებს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტობრივი ანალიზიც.

ჯუანშერის თხზულებაში „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ყველგან ირანის შაჰის სახელის - ხოსროს - ხმარების შემთხვევაში გვაქვს ამ სახელის ძველი არაბებამდელი ფორმა „ხუასრო“. ასევე იყო ეს, როგორც ჩანს, „ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ ქრონიკებსა და „ცხოვრებებში“. ქართლის მეფეები მირიანის შემდეგ ხოსროიანებად იწოდებან. პეროზის ნათლისღებასთან დაკავშირებით ვკითხულობთ: „ნათელ იღო ფეროზ და ერმან მისმან. მოირთეს ძალი ხუასროთაგან და ეწყუნეს სომეხთა ჯავახეთს“ (145, 131). მემატრიანე არ ცვლის ამ სახელის ფორმას თავის წყაროებში, მაგრამ თვითონ ყველგან „ქასრეს“ ხმარობს. მაგალითად, პირველ სასანიანზე არდაშირზე მემატრიანე აღნიშნავს: „და ამის-ზე მეფე იქმნა სპარსეთის ქასრე ანუშარვან სასანიანი, რომელმან მოსრნა მეფენი აუღალანნიანი, რომელი იცნობების არდაშირობით, ვითარცა წერილ არს ცხოვრებასა სპართასა“ (145, 59); „ქასრედ“ იწოდება ირანის მეფე „მირიანის ცხოვრებაშიც“ და ვახტანგის შემდგომ მეფეთა ქრონიკაში, რაც უთუოდ ერთი მემატრიანის ხელს გულისხმობს. სად თავდება ამ მემატრიანის თსრობა და სად იწყებს თავის თხზულებას უკვე გვიანი (X-XI სს.) შემვსებ-გამგრძელებელი მემატრიანე, არაა ძნელი შესამჩნევი. პირველი მემატრიანის თსრობა თავდებოდა სტეფანოზ I-ის მოღვაწეობის ხანის აღწერით: „მას ჟამსა მანვე მეფემან ქასრე წარმოტყუენა იერუსალემი და წარიყვანა ძელი ცხოვრებისა; და შემდგომად ამისსა აღიღო ღმერთმან ხელი წყალობისა ქასრესგან: შეიპყრა იგი ძემან თვისმან, შესუა იგი საპყრობილესა და მოკუდა სენითა ბოროტითა. ხოლო ამის სტეფანოზისსზე მცხეთას მოაკლდებოდა და ტფილისი განძლიერდებოდა, არმაზი აღოსრდებოდა და კალა აშენდებოდა და მძა სტეფანოზისი, სახელით დემეტრე, აღაშენებდა ეკლესიასა ჯუარისა პატიოსნისასა, რამეთუ სენიცა იყო მის თანა ბოროტი და გერ შემძლებელ იყო განშორებას კარსა ეკლესიისასა და სტეფანოზ მთავრობდა ყოველსა ქართლსა ზედა. და დაჯდა იგი ტფილისს და ჰმორჩილებდა იგი სპარსთა“ (145, 223).

აი, ამ შემაჯამებელი ფრაზებით ამთავრებდა მემატრიანე თავის თხზულებას. რა გვაძლევს ამის მტკიცების საფუძველს?

მოყვანილი ციტატის შემდგომ იწყება ახალი მართობა, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ს. ყაუხჩიშვილისეული გამოცემის 223-228 გვერდებს მოიცავს და რომელსაც პირობითად, შეიძლება „ქართლში ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობების“ ამსახველი ქრონიკა ვუწოდოთ. მას კი მოსდევს სტეფანოზ III (710-738 წწ.) და მისი ვაჟების მირისა და არჩილის, აგრეთვე არჩილის ვაჟის ჯუანშერისა და მისი დის შუშანას ცხოვრების ამსახველი ქრონიკები. აქ „ქართლის ცხოვრების“ შემსებ-გამგრძელებელი უშვებს უნეშ შეცდომებს: 1. ჰერაკლე კეისრის მიერ თბილისის აღებისას ქართლის ერისმთავრად მინიწევს სტეფანოზ I-ს; ადარნასეს, სტეფანოზ I-ის ვაჟსა და მის შემდგომ ერისმთავარს კი ნერსე ბაკურის ძეში ურევს და კახური შტოს წარმომადგენლად წარმოაჩენს; სტეფანოზ III-სა და სტეფანოზ II-ს ერთ პიროვნებად წარმოადგენს და აერთიანებს, რის შედეგადაც იკუმშება დაახლოები 70 წლიანი პერიოდი (140, 15-19). ასეთ შეცდომებს, რა თქმა უნდა, VIII ს-ის დასაწყისში, ან I ნახევარში მოღვაწე ისტორიკოსი ვერ დაუშვებდა. მაინც რატომ უნდა ვიფიქროთ, რომ პირველი მემატიანის თხრობა ზემოთ აღნიშნულ ადგილას წყდება და ეს მთელი არეგ-დარევა მასვე არ ეკუთვნის? ჩვენნი აზრით ასეთი ვარაუდის საწინააღმდეგოდ მეტყველებს შემდეგი არგუმენტი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პირველი მემატიანე საკუთარი თხრობისას ირანის შაჰის სახელს ხმარობს „ქასრე“ ფორმით, ამ, „ჰერაკლე კეისრის ქართლში ლაშქრობების“ ამსახველ ქრონიკაში კი „ხუასრო“ იხმარება. ისმის კითხვა, ხომ შეიძლება, ისევე, როგორც ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასლის“ ცხოვრებასა და „ქართლის ცხოვრებაში“ წყარობად გამოყენებულ ადრეულ ქრონიკებსა თუ „ცხოვრებებში“, ამ შემთხვევაშიც, მემატიანე უცვლელად ტოვებდეს თავის წყაროში „ხუასრო“ ფორმით ნახმარ ირანის შაჰის სახელს? ხომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაშიც მემატიანეს ჰქონდა რა ხელთ ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობების ამსახველი ქრონიკა, ის შეცდომით ჩართო სტეფანოზ I-ის ერისმთავრობის ხანაში და ქრონიკაში მოცემული ირანის შაჰის სახელი „ხუასრო“, უცვლელად დატოვა? ვფიქრობთ, ამგვარი დაშვება გამორიცხულია შემდეგი მიზეზის გამო: „ქართლის ცხოვრების“ შემსებ-გამგრძელებელი აღნიშნავს: „ხოლო ერეკლე მეფე შევიდა სპარსეთს და მოკლა ხუასრო მეფე და შევიდა ბაღდადს და წარმოიყვანა ძელი ცხოვრებისა“ (145, 227).

თუ ჩვენ ამ ადგილს „ქასრეს“ დაღუპვის შესახებ „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მემატიანის ინფორმაციას შევადარებთ,

მივხვდებით, რომ ხოსრო II-ის ხიკვდილის ეს ორი განსხვავებული გადმოცემა არ შეიძლება ერთსადაიმთხვე მემატთანეს ეკუთვნოდეს. სახელის „ქასრუ“ ფორმისათვის უპირატესობის მიმნიჭებელი მემატთანე სწორ ინფორმაციას გვაწვდის ხოსრო II-ის დაღუპვის შესახებ, „ხუასროს“ ვარდაცვალების ინფორმაციის მომწოდებელი კი ცდება. ამგვარად, აშკარაა, სად თავდებოდა „ქართლის ცხოვრების“ I მემატთანის ოსწულება და სად იწყებს თავის მოღვაწეობას შემეხებ-გამგომქლებელი. ჩვენს მიერ პირობითად „პერაკლე კეისრის ქართლში ღაშქრობების“ ამსახველ ოსწულებად წოდებული ქრონიკა საფუძვლად დაედო აღნიშნული მოვლენების აღწერას როგორც „ქართლის ცხოვრებაში“, ისე „მოქცევაჲი ქართლისაში“ (სწორედ აქ ვხვდებით ამ მცდარ ინფორმაციას: „წარვიდა პერაკლე და შემუხრა ბაღდადი და შეიბყრა ხუასრო მუფე“). ოღონდ როგორც „ქართლის ცხოვრების“ შემეხებ-გამგომქლებელი, ისე „მოქცევაჲი ქართლისაჲს“ შემდგენელი დამოუკიდებლად სარგებლობენ აღნიშნული ქრონიკით. რაც შეეხება ძირითად შეცდომას ვგულისხმობთ პერაკლე კეისრის ქართლში ღაშქრობისა და წაწარების მიერ თბილისის აღების ამის სტეფანოს I-ის ჩანასთან დაკავშირებას, ეს შეცდომა ორივე მემატთანეს წყაროში ეძლეოდათ და, შესაბამისად, მათაც ეს შეცდომა გაიძეორეს თავიანთ თსწულებებში.

დასასრულს, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ, როგორც ზემოთ წიგნის სათანადო ადგილებში „ქართლის ცხოვრების“ ინფორმაციების კვლევისას არაერთხელ დავრწმუნდით, „ქართლის ცხოვრება“ საოცრად მართალ და სწორ ინფორმაციას შეიცავს. ადრე შუახაუკუნეების ქართველი მემატთანეები ყველანაირად ცდილობენ ვაუქალებული ინფორმაცია მიაწოდონ შთაბეჭდილობას. სხვა საქმეა, რომ ისინი ძველი ქრონიკების ინფორმაციას მათი ქრისტიანული ცოდნისა და წარმოდგენების პრიზმაში ატარებენ. ვარდა ამისა ინფორმაციის ინტერპრეტაციისას მემატთანეზე მნიშვნელოვან ზემოქმედებას ახდენს მისი ეპოქის პოლიტიკური გეოგრაფია და გეოპოლიტიკური ცვლილებები. სწავლასხვა ისტორიულ ეპოქებში ქართლის სამეფოს მოკავშირეებსა და მოქიშბე-მოწინააღმდეგე სახელმწიფოებზე მსჯელობისას მემატთანე თავისი ეპოქისთვის დამახასიათებელი სიმართა-ანტიპათიებით ხელმძღვანელობს, რის შედეგადაც რიგ შემთხვევებში მისდა უნებურად უშვებს შეცდომებს: მოკავშირეები მტრებად წარმოუდგენია და პირიქით. შეიძლება ითქვას, რომ ყველაზე მკვეთრად გამოჩატული სუსტი ადგილი „ქართლის ცხოვრებისა“ და საერთოდ შუახაუკუნეებრივი ქართული ქრონიკებისა, მათი აქილევის ქუსლი ესაა ქრონოლოგია. ქართველი მემატთანეები, ხშირად არა სწორად განაღა-

გებენ დროში მოვლენებს და ფაქტებს, რომლებსაც რეალურად ჰქონდათ წარსულში ადგილი, ამიტომაც მოვლენა, რომელიც მოხდა ერთი მეფის ან ერისმთავრის ხანაში, შეიძლება გადასმულ იქნას მისი ეპოქიდან წინ ან უკან ნახევარი, ერთი და ორი საუკუნითაც კი. ასეთი შეცდომებიდან არაა თავისუფალი ქრონოლოგიის ისეთი მოყვარული ისტორიკოსიც კი, როგორიც დავით სუშბატის ძეა. შეცდომების ძირითადი მიზეზი ქართლის მეფეებსა და ერისმთავრებში ზშირად განმეორებადი სახელებია. ამიტომ, როდესაც მემატიანეს თავისი ქრონიკა-წყარო ამა თუ იმ მოვლენაზე მოუთხრობს და ამ მოვლენასთან დაკავშირებით ასახელებს ქართლის რომელიმე მეფეს ან ერისმთავარს, მოთხრობილი ამბებიდან ეპოქალურად დაშორებული მემატიანე დიღემის წინაშე დგება, რომელი ადარნასეს, გუარამის, სტეფანოზის, ბაკურის, შირდატის და სხვათა დროს მომხდარად მიიჩნის აღნიშნული მოვლენა. ასეთ შემთხვევებში ის ყოველთვის როდი აკეთებს სწორ არჩევანს. განმეორებადი სახელების გარდა შეცდომების მიზეზი ხდება აგრეთვე ისტორიული სიტუაციის მსგავსებაც მაგ. ირანის მიერ ქართლზე განხორციელებული არაერთჯერადი მძლავრობით გამოწვეული სიტუაციების მსგავსება აბნევს მემატიანეს, რის გამოც ის ერთმანეთში ურევს ამაზნასპის ცხოვრების ბოლო პერიოდის, 368 წ-ის მეფე ასფაგურისა და ორი საუკუნით დაშორებული, 550-იან წლებში მოღვაწე ქართლის ბოლო მეფის ბაკურის (იგივე ვარაზ-ბაკურის) ცხოვრების ამსახველ ფაქტებს. სხვა მსგავსი მაგალითების მოყვანაც შეიძლება.

The Kartli Chronicles and the Antient Period of Georgian History (from Kartlos to the King Mirian Epoch)

SUMMARY

The book primarily explores the structure, sources and time of the oldest part of the Kartli Chronicles, (The so-called *pre-Kartli Annals*). As it happened, in Kartli, even before Georgian writing arose, collections of stories about Georgia from foreign sources were compiled by local scholars. It's natural that such information was not always accurate, for instance, the story of Alexander the Great invaded Georgia was taken from various Greek scribes. The reason for this is that in the original source the Caucasian Mountains and the Hindu-Kush Mountains were confused with each other.

It was a continual process gathering information from Greek and/or Iranian sources, so it was normal that these texts were full of personal names and geographical locations that were transcribed in the Persian manner. The same thing happened in the 6th-8th centuries when the Arabs took these names and locations and were further bastardized when transcribed back to the Georgian texts. For example, when Georgian scribes tried to report that the Huns were beaten back by the Chaldeians or that the Turks were defeated by the Persians, the mix-up of the transcribed names and events was clearly the fault of the misunderstood sources.

The first collector of the Kartli Chronicles compiled the various experts from the different sources, and when he got some additional information about a certain event, he denoted it according to the specific source. For instance, the information about Alexander the Great invading Georgia was obtained both by himself and by the author of "the conversion of Kartli", but here there is additional note saying that Alexander was the son of Niktaneb the Egyptian, and he points out that he has taken this information from as he calls it, "The Life of the Greeks" which has been revealed to be the "Alexanderiana" by Psevdo-Calistene. Thus he takes the different available sources, both local and foreign, created in different epochs, and sometimes he misinterprets one event, and duplicates it as if it were happening twice, at different times in history.

The typical examples is the story of Nebuchadnezzar II, the King of Babylon, and another King being Keorgh, King of Media pushing back

the Indo-European tribes of Skythians into Georgia, in Kherk (*Hark* in Armenian version). The story told by the author of "The Kartli Chronicles" is transformed here into three different historic events about the arrival of Kartlos and his brothers, then about the Jews being exiled by Nebuchadnezzar to Georgia, and finally some Turks chased by Kaikhosro that were then to settle in Georgia.

In my research I showed that this information was the basis for Moses Khorenatzis' story about Hike and Armen being the forefathers of Armenia, fleeing from Babilon. Also, the story of Jason invading the Caucasus which is just the result of Azo, the legendary forefather of Georgians and the Albans, transforming into Jason by the Greek sources. In the same way, the story of the Indo-European tribes settling in South Caucasia is mere variation of the story told in "the Conversion of Kartli" about Azo bringing Georgians (Iberians) to Kartli or then again the story told in "the Kartli Chronicles" about the twenty-eight tribes of the Turks settling in Georgia, and the widespread story found in the ancient Greek world about the "enslaved Iberians" taken from Spain by King Nebuchadnezzar, which were then settled eastward to the Ponto Kingdom.

Telling the history of Georgia from King Parnavaz time until the beginning of the second century AD, the author of "The Kartli Chronicles" references the book I call "The Armazi Chronicles" which described the story of the lineage of King Parnavaz which ruled from the 4th century BC until the 2nd century AD, and which was ended by Parsman III; but the storyteller, evidently situated in Mtskheta, misread the terms *amier-imier* (hither and thither) and by doing so, switched the locations to the exact opposite of where the kings of the double monarchy period reigned; therefore, the author of the "Armazi Chronicles" clearly had to have lived on the opposite bank of the river, in the town of Armazi (hence the conventional title). This then had linked to additional material (let's conventionally call it the "Mtskheta Chronicles") which begins from the 230's AD up to the 370's. Now by mechanically linking these two, some 60 to 70 years of history had been omitted. Thus, the gap in time was filled up by erroneously repeating and mixing-up the names of the kings. The same thing happened with the king Varaz-Bakur, who had been misplaced in history from the 6th century to the 4th, thus taking the place of the true reign of King Asphagur (who, according to Amianus Marcell actually reigned in the 470's AD.). This also was the cause of wrongly

mentioning Tbilisi in connection with the events taking place in the 70s of the IV century.

We determined that the personality of Juansher Juansherian, who was the author of the "Life of King Gorgasali" was not a relative of St. Archil, who lived in the second half of the 8th century, but a relative of King Archil, son of Vakhtang Gorgasali, and lived in the second half of the 6th century.

All the above mentioned chronicles and "Lives" were gathered by one collector who then, using one concrete conception and chronology, created a complete work called "The Kartli Chronicles" Up to now, it was considered to be Leonti Mroveli, a scribe who lived in the 11th century. Exploring the all available materials, I am trying to prove that in order to find the true author we must not pay attention to all these types of mistaken information which is a common occurrence in any western chronicles, but focus on the introductory geographical descriptions of the "Kartli Chronicles" The mentioned kingdoms and their borders which are given according to biblical lineage show that these divisions could be made only in the 7th and 8th centuries, but not beyond the middle of the 8th century because then, the political map of the Caucasus would be radically changed. Thus, the author can be linked to this period of Georgian history.

So, another perspective on the oldest section of the "Chronicles" revealed a quite new angle on ancient Georgian history. For instance, it is now clear that the 10th king of Georgia mentioned in the Chronicles, Aderk (Adrik//Ardek) reigned not in the bridge between BC and AD, but somewhere in 95-60 BC, and it seems to be the same one by the name of Artok., who, in 65 BC, greeted the Roman marshal, Pompeus, in Kartli all of this gives us the opportunity to put all the pagan kings of Georgia in the correct time-line. We made these corrections exploring Greek, Roman and Armenian sources, using numismatic and epigraphic inscriptions. In the appendix, we give a chronological list of the Georgian kings including the main branches of their families, as far back as from the end of the 4th century BC up to 370 AD.

All this helped to determine and explore many interesting facts about Georgian and Armenian history. We uncovered the etymology of Gugarq/Gogaren. We proved that it's derived from Persian nomination of Kartli (Virkan/Gurgan) by transliterating the phoneme "R" The same

thing happened in many other instances, such as Gorgan/Gogaran, Togorma/Torgomi, Mukhnari/Mukhrani, Phanavari /Pharavani, Asphsgur/Aspharug etc.

We presented that beginning from the rule of Artashes I, when Kartli was somehow under the influence of Armenia, Georgian kings were referred to as The Pitiakhsh at that time in the Armenian sources and afterwards it has been adopted by them as a title.

We proved that Parnabaza, King of Iberia, mentioned by Dion Casius, is the same Pharsman of the Georgian and Armenian sources, and through that fact, we determined the beginning of the Georgia/Armenia War, which parallels with the reign of king Artashea II, that is, 31-20 BC.

We especially investigated the meaning of the name/title "Pharnabaza" In ancient Persian, it means "Radiant Hand", which, through translation, has been transformed into Georgian as Khelmtsipe, i.e. The King. It was the attributed name of the Armazi, a.k.a. Ahuramazda, the Mighty God, and the religious title of the Pharnavaz Dynasty of the kings of Georgia. From this point on, we investigated the Armazi bilingual inscription and showed that the Aramaic PRNWS means the same Ahuramazda/Armazi deity, and does not indicate any concrete political actor.

We also determined additional facts, one of which is exact dating of the Jews migrating to Georgia, which we fixed in time at 50-40 BC.

It is also shown that the follower of the Manna teaching, one of the kings of Kartli, was not King Amazasp, but the one that succeeded him - Rev the Righteous, who reigned in 265-280 AD.

We also established that the first representative of the Sasanid Dynasty in Georgia was not King Mirian, but his father, King Revi, the same one identified with Rev the Righteous of the "Kartli Chronicles", who actually was the grandson of Shah Shabur I of Iran.

Thus, I do hope, we have shined a light on some certain questionable points of the ancient history and chonicalization of the region of the Caucasus.

ლიტერატურა

1. აბაყეი გ., არმაზის ბილინგვის გარშემო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე V, №9, 1944.
2. აბაშიძე დ., ქართლის პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი „მნათობი“, №9, 1987.
3. აბაშიძე დ., ორმეფობა ძველ ქართლში (ქართლისა და სომხეთის ურთიერთობიდან ძვ. წ. II-I სს.) - „ცისკარი“, 1988, №11.
4. აბაშიძე ე., „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტების შედარებითი შესწავლის საკითხისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა VII, თბ., 1987.
5. აბაშიძე ე., ქართლის ცხოვრების წარმოქმნისა და ვანეთარების საკითხები, თბ., 1993.
6. აბდალაძე აღ., „ცხოვრება ქართველთა მუყეთა“-ს არქენოფილური ტენდენციის გაგებისათვის - მაცნე, ისტორიის სერია, 1987, №4.
7. აბდალაძე აღ., „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბ., 1982.
8. აბულაძე ი., ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1963.
9. ალასანია გ., პერაკლე კეისარი ქართულ ზეპირ და წერილობით წყაროებში რევაზ კიკნაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თბ., 1998.
10. ალასანია გ., ქართული წერილობითი წყაროების ბუნ-თურქები (საკიისის ისტორიოგრაფია) - ქართული წყაროთმცოდნეობა, IX, თბ., 2000.
11. ალექსიძე ზ., „ამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“- ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1991.
12. ალექსიძე ზ., „ცხოვრება ფარნავაზის“ - მნათობი, 1984, №12.
13. უხტანესა, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომხეთიდან სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975.
14. ამიანე მარცელინი - გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, თბ., 1961.
15. ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966.
16. ანთელავა ი., „ქართილოსიანთა“ წარმოშობის შესახებ XI-XIV სს. ქართული წერილობითი წყაროები, თბ., 1988.
17. ანჩაბაძე გ., ჯუანშერი და მისი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ მაცნე, ისტორიის სერია, №4, 1987.
18. არახაძია გ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ცხოვრება ქართველთა მუყეთა“ - ისტორიულ წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991.
19. არახაძია გ., „ქართლის ცხოვრების“ ბირველი მატეიანის წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული შესწავლის საკითხები, სადოქტორო დისერტაცია, ხელნაწერის უფლებით, 1994.

20. არახაშია გ., „ქართლის ცხოვრების“ დახაწვისი ნაწილის შედგენილობის შესწავლის მეთოდისათვის - მაცნე, ისტორიის სერია, 1987, №4.
21. არახაშია გ., „ძეგუა ცხოვრების“ ტექსტის დადგენის 'სოციური საკითხი - მაცნე, ისტორ. სერია, 1989, №1.
22. არახაშია გ., „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატეიანის მოცულობის საკითხისათვის, - მაცნე, ისტორ. სერია, 1987, №2.
23. არიანე, „ალექსანდრეს ანაბაზისი“ ბერძენი მოწერების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, ძველ ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თანათონ ყაუხნიშვილმა, თბ., 1983.
24. არსენ ბერი, ცხოვრება და მოქალაქეობა დედისა ჩვენისა ჩინოსი ძველი ქართული ავთორიფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1971.
25. აფაქიძე ა., ქალაქები და საქალაქი ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963.
26. ახვლედიანი გ., აგესტა, სახნა მ., თარგმანი და კომენტარი. „ლიტერატურული ძიებანი“, II, 1944.
27. ახვლედიანი გ., „ქართლის ცხოვრების“ ფოლკლორული წყაროები, თბ., 1990.
28. ახვლედიანი ნ., სკიოები აღმოსავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების მიხედვით სტუ შრომები, ისტორიულ-ფილოლოგიური სერია, ტ. I, თბ., 1997.
29. ახვლედიანი ნ., რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლები თბილისიდან (ორელის ნახსენარი და სამაროვანი), ავტორეფერატი, თბ., 1999.
30. ბაგრატიონი ე., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხნიშვილის მიერ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.
31. ბაგრატიონი ი., ისტორია დაწვებითგან ივერისა, ე. ი. გიორგისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა, ქმნილი საქართველოს მეთაქამეტის მეფის გიორგის ძის თეიმურაზისაგან, ს. პ. ბ., 1848.
32. ბაგრატიონი ივანე, „კალმასობა“ საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ეკველიის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი H - 2634 525 რ.ვ.
33. ბაღრიძე შ., „ქართლის ცხოვრების“ არქაული ნაწილის ისტორიულ-ტაქსის საკითხები - მაცნე, ისტორიის სერია, 1987, №4.
34. ბაღრიძე შ., ლეონტი მროველის ავტორობის საკითხისათვის მნათობი, 1967, №7.
35. ბარამიძე ა., ისევ ლეონტი მროველის თხზულების ერთი ადგილის განმარტებისათვის - ქართული ისტორიოგრაფია, I თბ., 1968.
36. ბარამიძე ა., ლეონტი მროველის თხზულების ერთი ცნობის დაწესებისათვის ისტორია, საზოგადოებრივი ცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში, 1979, №4.
37. ბარამიძე რ., ქართული საისტორიო პროზა, თბ., 1971.
38. ბარამიძე რ., ფარნავაზმან ძლიერ ჰყო ქვეყანა თვისი, თბ., 1992.
39. ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსა (უძველესი დროიდან მე-10 ს. დასასრულამდე) ტფ., 1889.

40. ბედოშვილი ვ., მოსაზრებანი ტურმინ მცხეთის წარმოშობის შესახებ საენათმეცნიერო ძიებანი, თბ., 1983.
41. ბედოშვილი ვ., ტომონამ სამცხის შესახებ, მესხეთი (წარსული, თანამედროვეობა), ახალციხე-თბილისი, 2000.
42. ბერაძე თ., ეკრისი ძველი და ახალი ერის მიჯნაზე სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში, თბ., 1999.
43. ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ზემო ქართლი - თორი, ჯავახეთი, თბ., 1985.
44. ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1979.
45. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964.
46. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974.
47. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975.
48. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IX, თბ., 1979.
49. ბოგვერაძე ა., ლეონტი მროველი ერთი ისტორიულ-პოლიტიკური კონტრეფიქციის შესახებ - მაცნე, ისტორიის სერია, 1987, №4
50. ბოგვერაძე ა., „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანე და მისი ავტორი - ქართული ისტორიოგრაფია, I, 1968.
51. ბოგვერაძე ა. ქართლის პიტიახშია ხელისუფლების და ვინაობის საკითხისათვის - მსკი, ნაკვ. 35, თბ., 1969.
52. ბოგვერაძე ა., „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანე და მისი ავტორი ქართული ისტორიოგრაფია, I, თბ., 1968.
53. ბონინაძე ალ., „ძველი მცხეთას“ ლოკალიზაციის საკითხები ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, თბ., 1978.
54. ბროსე მ., საქართველოს ისტორია: მეფეთა და მთავართა გენეალოგიით და ხროლოლოგიით, ორ ნაწილად, ბათუმი, 1998.
55. ბროსე მ., „ქართლის ცხოვრება“, დასაბამითგან მეათცხრამეტე საუკუნემდის, თარგმნილი და გამოცემული ღვაწლითა უ. ბროსე, წყერის რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისა, ნაწ. I ძველი მოთხრობა 1469 წლამდე ქრისტეს აქეთ, სპბ. 1849; ნაწ. II, ახალი მოთხრობა სპბ. 1854
56. გაგოშიძე ი., ებრაელთა დიასპორა იბერიაში I-IV სს-ში საქართველოს ებრაელთა ისტორია, საქართველო-პალესტინის და ქართულ-ებრაული ურთიერთობანი, თბ., 1996.
57. გაგოშიძე ებრაელთა დიასპორა საქართველოში, ქრისტიანული ცივილიზაცია და საქართველო ადრექრისტიანული არქეოლოგიის I მსოფლიო კონგრესი, 1994.
58. გაგოშიძე ი., ქრისტიანობა და წარმართობა IV-VI საუკუნეების შიდა ქართლში - საერთაშორისო სიმპოზიუმი ქრისტიანობა: წარსული, აწმყო, მომავალი, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 2000.
59. გამსახურდია თ., პიტიახშიის ინსტიტუტის საკითხისთვის „მაცნე“ ისტორ. სერია №3 თბ., 1970.
60. გამყრელიძე თ., „ტრანსკავკასია“ თუ „სამხრეთ კავკასია“ გეოპოლიტიკური ნომენკლატურის დაწესებულებისათვის პოსტკომუ-

- ნისტური დემოკრატიული გარდაქმნები და გეოპოლიტიკა ამიერკავ-
კასიაში, თბ., 1990.
61. გაწერელია აკ., ვერსიფიკაცია, რჩეული ნაწერები, ტ. III (1), თბ., 1981.
62. გუასარია ალ., ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობის
სათავეებთან - კრებული სპარსულ-ქართული ცდანი, თბ., 1987.
63. გოილაძე ე., არის ლეონტი მროველი ქართველი პეროდოტე?
„კრიტიკა“, 1989, №4.
64. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991.
65. გოილაძე ე., ფარნავაზთან სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია,
თბ., 1990.
66. გოილაძე ვ., IV ს. ქართლის მეფეთა რიგი და „მეფეთა ცხოვრების“
„მოქცევაჲ ქართლისაჲსთან“ მიმართების საკითხი - „მნათობი“, 1998, № 1-6.
67. გოილაძე ვ., აბრეშუმის დიდი გზა და საქართველო, თბ., 1987.
68. გორგაძე ს. წერილები საქართველოს ისტორიიდან, ნაწ. I, ტფ. 1906.
69. გორგაძე ს. წერილები საქართველოს ისტორიიდან - „ძველი საქართ-
ველო“, ტ. I, ნაწ. II, 1909.
70. გრიგოლია კ., ისევ ლეონტი მროველის ავტორობის შესახებ მეცნ.
აკად. საზოგ. მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, 1963, №5
71. გრიგოლია კ., ლეონტი მროველის ერთი ადგილის განმარტებისათვის
„მიომხილველი“, ტ. I, თბ., 1949.
72. გრიგოლია კ., ლეონტი მროველი XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი და
მისი შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა - თსუ-ს შრომები, ტ. 27, 1960.
73. გრიგოლია კ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთ-
მცოდნეობიდან - I. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954.
74. გრიგოლია კ., რას მოგვიჩირობს „ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1971.
75. გრიგოლია კ., „ქართლის ცხოვრების“ მანამდინეული ხელნაწერი და
მისი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის საქართველოს მეცნიერებათა
აკადემიის მოამბე, 1947, №7.
76. დიოდორე სცილიელი, „ისტორიული ბიბლიოთეკა“ - ბერძენი მწერლების
ცნობები საქართველოს შესახებ, III, ძველი ბერძნულიდან თარგმნა,
გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინათინ ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1978.
77. დიონ კასიუსის ცნობები საქარველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი
ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და კომენტარები დაურთო
ნოდარ ლომოურმა, თბ., 1966.
78. დრასხანაკერტელი იოანე, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი
ქართული თარგმანით, გამოკვლევიდა და საძიებლით გამოსცა
ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965.
79. დონდუა ე., ლეონტი მროველის პროტოისტორიის ზოგი ამოსაკითხავი -
საისტორიო ძიებანი, I, თბ., 1967.
- 80*. დუნდუა გ., ე. წ. ქართულ-სასანური მონეტების პრობლემა და
ადრეუგოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხებში - შაცნე,
ისტორ. სერია, თბ., 1976, №3

80. დუნდუა თ., ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, თბ., 1997.
81. ვაშაიძე ვ., „მეფეთა ცხოვრება“ და ბერძნული „ალექსანდრიანი“ ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობით გამოკვლევები, თბ., 1991.
82. ვაშაიძე ვ., ტერმინები „იპურია“ და „იბერები“ ანტიკურ წყაროებში საქართველოს და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993.
83. თაყაიშვილი ექვ., ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, ტფ., 1891.
84. თაყაიშვილი ექვ., სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფ., 1890.
85. თაყაიშვილი ექვ., „ქართლის ცხოვრება“ მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ტფ., 1906.
86. იაკობ ცურტაველი, შუშანიკის წაშება ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1962.
87. ინგოროყვა პ., ლეონტი მროველი ქართველი ისტორიკოსი VIII ს. ენიქის მოამბე, X, 1941.
88. ინგოროყვა პ., ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა ენიქის მოამბე, X, 1941.
89. ინგოროყვა პ., ძველი ქართული მატთანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და ანტიკური ხანის მუცეთა სია - „საქართველოს მუწეუმის მოამბე“, 1941, XI B.
90. ინგოროყვა პ., ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ანტიკური ხანიდან) - მნათობი, 1939, №10-11.
91. ინგოროყვა პ., გიორგი მერნულე, თბ., 1954.
92. ინგოროყვა პ., ძველი ქართული ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა იხსნ. კრებული ტ. IV, თბ., 1978.
93. კაკაბაძე ს., „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის მიმატება დიდ ერისთავების და კათალიკოსების სახელებით - საისტორიო კრებული, წიგნი 2, თბ., 1928.
94. კაკაბაძე ს., „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის თხრობა VI-VII საუკუნეების ამბების შესახებ - საისტორიო კრებული, წიგნი 2, თბ., 1928.
95. კაკაბაძე ს., ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები „საისტორიო მოამბე“, 1924, №1.
96. კაკაბაძე ს., ვახტანგ გორგასალი, თბ., 1959.
97. კაკაბაძე ს., ჯუანშერი VI-VII ს. ამბების შესახებ და ქართლის გაშვებლები ამავე ხანაში - საისტორიო კრებული, წიგნი 2, თბ., 1928.
98. კაკაბაძე ს., ძველი ქართული მატთანეები - საისტორიო ძიებანი, ტფ., 1924.
99. კალანკატვეცი მოსე, აღვანთა ქვეყნის ისტორია ძველი სომხურიდან თარგმნა, შენიშვნები დაურთო ლიანა დაველიანიძე-ტატიშვილი, თბ., 1985.
100. კეკელიძე კ., ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი და მისი ისტორია ეტიოდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1957.
101. კეკელიძე კ., ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები ეტიოდები, XII, თბ., 1973.

102. კეკელიძე კ. „მოქცევა ქართლისაჲს“ შედგენილობა, წყაროები და ეროვნული ტენდენციები - ეტიუდები, I, თბ., 1956.
103. კეკელიძე კ. „ნინოს ცხოვრების“ მატიათისეული რედაქციის ავტორი ეტიუდები, II, თბ., 1945.
104. კეკელიძე კ. შენიშენები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან - ეტიუდები I, თბ., 1956.
105. კეკელიძე კ. წერილები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან - ეტიუდები I, თბ., 1956.
106. კობიძე დ. ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობება, II, თბ., 1969.
107. ლომოური ნ., ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან (III საუკუნეში და IV ს. დასაწყისში) თბ., 1975.
108. ლომოური ნ., კლავდიოს პტოლემაიოსის გეოგრაფიული სახელმძღვანელო - მსკი, ნაკვ. 32, 1955.
109. ლორთქიფანიძე მ., ადრეუკოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1966.
110. ლორთქიფანიძე მ., რა არის „ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1969.
111. მამულია გ. „არიან ქართლის“ საკითხისათვის საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1968.
112. მამულია გ. აფრასიაბის გამოქვაბულის ლეგენდა, ლეონტი მროველის წყარო - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე XXXIX, 1965.
113. მამულია გ., კლასობრივი ხაზოგადობების და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, თბ., 1979.
114. მამულია გ., პატრონიმობა, თბ., 1987.
115. მამულია გ., ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის წყაროები (ფაღალური ეპოსი ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის საისტორიო თხზულებებში) მაცნე, ისტორიის სერია, 1964, №4.
116. მამულია გ. „ქართლის ცხოვრების“ წყაროების დადგენისათვის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, თბ., 1964.
117. მამულია გ., გადმოცემები სუმბატ ბეირიძისა შესახებ, როგორც ლეონტი მროველის წყარო - ძველი ისტორიის საკითხები (კავკასიურ აღმოსავლური კრებულა), III, თბ., 1970.
118. მელიქიშვილი გ., საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970.
119. მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოხაზვლების საკითხი, თბ., 1965.
120. მელიქიშვილი გ., ფარნავაზი და ფარნავაზიანები ძველ ხომხურ საისტორიო წყაროებში - მაცნე, ისტორიის სერია, 1967, №3.
121. მელიქიშვილი გ., „ქართლის (იბერიის) მეფეთა სუბში არსებული ხარკუზების შესახებ - მაცნე, ისტორიის სერია, 1978, №3.
122. მელიქიშვილი გ., ძველი ქართული, ხომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) ხომხეობს წარმოქმნის საკითხი

- საქ. მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 1962, №2.
123. მელიქიშვილი გ., ქართლი (იბერია) ძვ. წ. VI-IV სს., ქართლის სამეფოს წარმოქმნა - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970.
124. მემონი, „პერაკლესის შესახებ“ ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, VI, ძველ ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინათინ ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1987.
125. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1962.
126. მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1960
127. მუსხელიშვილი დ., „ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობისათვის მაცნე, ისტორიის სერია, 1987, №4.
128. ორბელიანი სტეფანოს, „ცხოვრება ორბელია“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა. შესავალი და საძიებელი დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1976.
129. ცხოვრება პეტრე იბერიისა, ასურული რედაქცია გერმანიულიდან თარგმნა, გამოკვლევა, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბ., 1978.
130. პოლიბიოსი „ისტორია“ ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, III, ძველ ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინათინ ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1976.
131. პროკოპი კესარიელი - გეორგიკა ტ. II, 1934.
132. უორდანი თ., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, წ. I, ტფ., 1892.
133. რაჭიანი პ., ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფციის საკითხისათვის, დისკუსიის მასალები - მაცნე, ისტორ. სერია, 1968 №1.
134. სანაძე მ., შოშიაშვილი ნ., „ქართლის ცხოვრება“ წ. I, ტექსტის ადაპტაცია და კომენტარები, თბ., 1994.
135. სანაძე მ., შოშიაშვილი ნ., „ქართლის ცხოვრება“ წ. II, ტექსტის ადაპტაცია და კომენტარები, თბ., 1998
136. სანაძე მ., სახელწოდებების „მეფეთა ცხოვრების“ და „ქართლის ცხოვრების“ ურთიერთმიმართების საკითხისათვის - თსუ-ს შრომები, 1999.
137. სანაძე მ. ქართლი VI საუკუნეში (პოლიტიკური ისტორიის საკითხები), მაცნე, ისტორიის სერია, 1997, №1-4.
138. სანაძე მ. ბრძანე თ. კავკასიის უძველესი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობა და მისი შედგენის დრო - მესხეთი, III, თბილისი-ახალციხე, 1999.
139. სანაძე მ. ტერმინების „ვრაც“ (ქართველი) და „გუგარქისა“ და „გუგარელის“ შინაარსის განმარტებისათვის იოანე დრახანაკეტელის „სომხეთის ისტორიაში“- თინათინ ყაუხჩიშვილის 80 წლისადმი მიძღვნილი კონფერენციის მასალები, თბ. 1999.

140. სანაძე მ. ქართლის სამეფო VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე (პოლიტიკური ისტორიიდან) - მესხეთი, ისტორია და თანამედროვეობა. ახალციხე, 2000.
141. სილაგაძე ბ., არაბთა ბატონობა საქართველოში (არაბული ცნობების მიხედვით), თბ., 1991.
142. ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ლათინური ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებით გამოსცა ალექსანდრე გამყრელიძემ, თბ., 1979.
143. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭაყმაძის, თბ., 1961.
144. ქანთარია გ., აზონი, თბ. 1999.
145. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955.
146. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, 1959.
147. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1953.
148. ქართლის ცხოვრება („ძველი ქართლის ცხოვრება“), გამოსაცემად მოამზადეს წინასიტყვაობა და ტურმინთა განმარტება დაურთეს ი. ანთელაძემ და ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1996.
- 148* „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი, ტ. I-II, 1998.
149. ქუთათელაძე ქ., სამშვილდის საერისთაო ქვეყანა „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემების მიხედვით - სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია (მოხსენებების მოკლე შინაარსები), თბ., 2000.
150. ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის გეოგრაფია: ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1957.
151. ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951.
152. ყაუხჩიშვილი თ., ახალი ბერძნული წარწერები მცხეთა-არმაზიდან რევაზ კიკნაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია: სესიის მასალები, თბ., 1998.
153. ყაუხჩიშვილი ს., ბერძნული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1949.
154. ყაუხჩიშვილი ს., არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები მეცნიერებათა აკადემიის შოაძე, II, 1941.
155. შოშიაშვილი ნ., „ანახუელი ქართლის ცხოვრების“ პირის გადაწერის თარიღი - მრავალთავი, V, თბ., 1975.
156. შოშიაშვილი ნ., ქართული წარწერების კორპუსი, ლაბიძარულა წარწერები, წ. I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო, თბ., 1980.
157. ჩხარტიშვილი მ., წყაროების მითითების წესი ლეონტი მროველის თხზულებებში - მაცნე, ისტორიის სერია, 1982, №2.
158. ჩხარტიშვილი მ., ქართული ისტორიული აზრის განვითარების ისტორიიდან („მოქცევა ქართლისა“) - მაცნე, ისტორიის სერია, 1985, №3.

159. ჩხარტიშვილი მ., ქართული პაეოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები. „ცხოვრება წმიდისა ნინოასი“, თბ., 1987.
160. ჩხეიძე თეო, ნარკვევები ირანული ონომასტიკიდან, თბ., 1984.
161. „ცხოვრებაა და მოქალაქეობაა ღირსისა და მოციქლთა სწორისა ნეტარისა ნინოასი“- ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. III, თბ., 1971.
162. წერეთელი გ., საქართველოს ირანულ სახელწოდებათა ისტორიისათვის - საქართველოს და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია თბ., 1993.
163. წერეთელი გ., არმაზის ბილინგვა - ენაშკის შოაშბე, ტ. XIII, 1942.
164. წერეთელი კ., შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არაქველ ტექსტზე, თბ., 1992.
165. წერეთელი მ. ხეთები და მათი ქვეყანა, სტამბული, 1921.
166. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1984.
167. ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ქვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბ., 1978.
168. ხაზარაძე ნ., ჯუანშერის სტერის იდენტიფიკაციისთვის ქართული წყაროთმცოდნეობა IX, თბ., 2000.
169. ხარაძე კ., გეოგრაფიული ცოდნის ისტორია ძველ საქართველოში, თბ., 1996.
170. ხახანაშვილი აღ., კვალი საერო ბოეზიისა „ქართლის ცხოვრებაში“ „ივერია“ 1880, №56.
171. ხორენაცი მოვსეს, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ, თბ., 1984.
172. ხოშტარია-ბროსე ედ., „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ციკლის შესწავლის შედეგები და ტექსტში არსებული შინაწერების ინტერპრეტაციის ცდა (ამოსავალი დებულებები და არგუმენტები) ქართული წყაროთმცოდნეობა VIII, თბ., 1993.
173. ხოშტარია-ბროსე ედ., „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ციკლის კომპოზიციის შესახებ - „მაცნე“, ისტორ. სერია, 1987, №4.
174. ხოშტარია-ბროსე ედ., VII ს-ის ქართული შატანე და მისი კვალი „მოქცევაა ქართლისაჲსა“ და „ქართლის ცხოვრებაში“ - შესაძენ საერთაშორისო ქართველოლოგიური სიმპოზიუმის მასალები, თბ., 1999.
175. ხოშტარია-ბროსე ედ., ლეონტი მროველის წყაროების და „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ციკლის შედგენილობის საკითხისათვის მრავალთავი, ტ. XVI, თბ., 1991.
176. ხოშტარია-ბროსე ედ., ლეონტი მროველი და „ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1996.
177. ჯავახიშვილი ივ., ქალაქ მცხეთის ისტორიისათვის, დამატება IV ქართველი ერის ისტორია წ. I, მუხუთე გამოც., თბ., 1960.
178. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960.

179. ჯაყანიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბ., 1965.
180. ჯაყანიშვილი ივ., ძველი ქართული ხაისტორიო მწერლობა, თბ. ტ. II, თბ., 1977.
181. ჯანაშვილი მ., აღვადგინე, ანუ „სამი ისტორიული ხრონიკისა“ და „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ გასაგებ-შესახსწორებელი სახელმძღვანელო, ტფ., 1891.
182. ჯანაშვილი მ., ერან-თურანის ტალღა - „ივერია“, 1899, №102.
183. ჯანაშვილი მ., საქართველოს ისტორია ტ. I, ტფ., 1906.
184. ჯანაშია ნ., „ცხოვრება ქართველთა მეფეთას“ წყაროებისათვის ისტორიულ წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევი, თბ., 1986.
185. ჯანაშია ს., უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველ-საცხოვრების შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის სინათლეზე შრომები, ტ. II, თბ., 1982.
- 185* ჯანაშია ს., არაბობა საქართველოში შრომები, ტ. II, თბ., 1982.
186. ჯანაშია ს., შრომები, ტ. I, თბ., 1949.
187. ჯანაშია ს. История термина «Картли» - შრომები, ტ. VI, 1988.
188. პეროდოტი, ისტორია, თარგმნა, შესავალი, და კომენტარები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, ტ. I, II, თბ., 1975-1976
189. Адонц Н.. Армения в эпоху Юстиниана, С. Пб., 1908.
190. Арриан. Поход Александра. Перевод с древнегреческого М. С Сергеевко. Москва-Ленинград, 1962.
191. Артамонов И., История хазар, Л., 1962.
192. Баратов С., История Грузии, тет. I, С. Пб., 1865.
193. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира - Сочин., т. II, ч. I, 19
194. Бартольд В. В., Сочинения, т. III, 1965.
195. Бертельс Е. Э., Низамн, М., 1956.
196. Болтунова А. И., К вопросу об Армазе - ВДИ, 2, М., 1949.
197. Гевонд, история халифов, СПб., 1862.
198. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека кн. XVIII, Поход Александра, перевод с древнегреческого М. С. Сергеевко, М.-Л., 1962з
199. Джуаншер Джуаншернани. Жизнь Вахтанга Горгасала. Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тб., 1986.
200. Дорн В., Каспий, СПб., 1875.
201. Дьяконов И., История Мидии, Москва, 1965.
202. Иванчик А. И., Кимерийцы, Москва, 1996.
203. Какабадзе С. С., Некоторые вопросы хронологии древней Картли по грузинским источникам - Палестинский сборник, вып., 13 (76), 1945.
204. Кекелидзе К., Идея братства закавказских наодов по генеалогической схеме грузинского историка XI Леонтия мровели - ეტიუდები III, თბ., 1955.

205. Ковалевская В., Скифи. Мидия. Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонтии Мровели - მაცნე, სექტორ. სერია, 1975, №3.
206. Ковалевская В. Роль скифов в этногенезе местных северокавказских племен - მაცნე, სექტორ. სერია, 1985, №3.
207. Куфтин Б., Материалы к археологии колхиды, т. I, М., 1949.
208. Латитышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, латинские писатели, выпуск 2-ой, СПб., 1906.
209. Летопись Картли, Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тб., 1982.
210. Луконин В. Г. Иран в III в., М., 1979.
211. Луконин В. Г., Культура сасанидского ирана, М. 1969.
212. Ломтатидзе Г., - Культура и быт Грузии в IV-VII вв. Очерки по истории СССР III-IX вв. Глава II, М., 1958.
213. Манандян Я. А. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956.
214. Марр Н., Боги языческой Грузии по древне грузинским источникам Записки восточного отдела Имперского, русского, археологического общества, т. XIV.
215. Марр Н., Исполнит. Толкование Песни Песней, С. Пб., 1901.
216. Марр Н., История термина «абхаз» - ИАН, 1912.
217. Марр Н., О языке и истории абхазов, сб., М.-Л., 1938.
218. Матиане Картლისა, Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тб., 1976.
219. Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тб., 1959.
220. Меликишвили Г., Наирн-Урарту, Тб., 1954.
221. Миллер В., Отголоски иранских сказаний на Кавказе Эскурсы в область русского народного эпоса, М., 1892.
222. Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI вв., М., 1963.
223. Мровели Леонтия, Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая, М., 1979.
224. Моммзен Т., История Рима, т. У, М.: 1945.
225. Немировский А. И., Понтийское царство и Колхида - Кавказ и Средиземноморие, Тб., 1980.
226. Новосельцев А. П., К вопросу о македонском владении в древней Грузии ივ. ჯავახიშვილის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976.

227. Патканов К. П., Армянская география У11 века по Р. Х. Текст и перевод с присовокуплением карт и объяснительных примечаний. СПб., 1877.
228. Патканов К. П., О древней грузинской хронике Журнал министерства народного просвещения, декабрь, 1883.
229. Патканов К. П., Ванские надписи и значение их для истории передней Азии, С. Пб., 1878.
230. Руф Курций, «История Александра Великого» - Латышев. т. 11, вып. 1, С. Пб. 1904.
231. Себеос. История епископа Себеоса: перевод С. Малхасянца. Ереван, 1939.
232. Тодуа Т. П., Колхида в составе понтийского царства. Тб., 1990
233. Фавстос Бузанд, История Армении, перевод и комментарии М. А. Геворгяна под редакцией С. Т. Эремяна, Ереван, 1953.
234. Хаханов А. С., Источники по введению христианства в Грузию Из 1 тома 111 выпуска «Древностей Восточных» Московского Археологического общества, М., 1893.
235. Церетели Г., Эпиграфические находки в Мухета - ВДИ, 1948, №2.
236. Цоцелия М. В., Из истории взаимоотношений Картли с сасанидским Ираном (по памятникам материальной культуры) Тб., 1975.
237. Шанидзе Ак., Два чано-мингрельских суффикса в грузинском и армянском языках - ЗВОРАО, т. XXIII, Петрогр., 1916.
238. Шошиашвили Н., Некоторые вопросы создания «Картлис Цховреба» Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников. Тезисы докладов, Тб., 1985.
239. Abramischwili Rostom. Neue angaben über die existenz des Thrakokimmerischen ethnischen Elements und des sog. skythischen Reiches im Osten Transkaukasiens - Archäologischer Anzeiger, 1905.
240. Brosset M., Histoire de la Georgie I, S. Pб., 1849.
241. Brosset M., Rapports sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, SPб., 1849.
- 241.* Brosset M., Chronique Armenienne. Additions et Eclaircissements a l'Histoire de la Georgie, SPб., 1851.
242. Das Leben Kartlis. Eine Chronik aus Georgien Herausgegeben von Getrud Pätsch, Leipzig, 1905.
243. Gagoshidze I., The Jewis diaspora and erly xhristianiti in Georgia, Iberica-Caucazica vol I, -Ancient christianity in the Caucasus editet by T Mgaloblishvili, 1998.
244. Henning W. B., Warucan šah Jornal of the greater Indian Society. Aural Stein Memoriam, V. II 2, Calcutta, 1944.

245. Herzfeld E., Paikuli, Monument and inscription of the History of sasanian Empire, I Glossary, Berlin, 1924.
246. Markwart Jos., Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac'i «Caucasica». fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930.
247. Rapp Stephan H., Imagining history at the Ckrossroads: Persia, Byzantium and the architects of the written Georgian past. vol. 1 - Ann Arbor: UMI, 1997.
248. de Saint-Martin Vivien, Recherches sur les populations primitives et les plus aniennes traditions du Caucase, Paris, 1847.
249. Thomson Robert W., Rewriting Caucasian History, Oxford, 1996.
250. Toumanoff C., Chronology of the early kings of Iberia, traditio, 25 1969.
251. Toumanoff C., Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chretienne, Rome, 1976.
252. Toumanoff C., Les Dynasties de la Caucasic chretienne, Rome, 1990.
253. Wezendonk O., Zu altpersisch Auramazda, Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band 7, Heft II, Leipzig, 1929.
- 254 Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն հայոց. ՏՓ. 1913.
- 255 Հայ ժողովուրդի պատմություն. երեվան. 1971.
- 256 Պատմութիւն Սեբէոսի. աշխատախրությունքամբ Գ. Վ. Աբգարյանի. Երեւան. 1979.
- 257 Երեմյան Ս. Տ.. Հայաստան ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երեւան. 1963.
- 258 Համարօտ պատմություն վրաց ընԾայեալ Ջուանշէրի պատմելի. Վենետիկ. 1884.

პირთა, გეოგრაფიულ, ეთნიკურ სახელთა და ტიპრძინთა სპიძიეპილი

- აბაევი გ. 76
აბაშიძე დ. 92, 96
აბაშიძე ე. 21
აბგარიანი გ. 99
აბღალმალიძე 169
აბღალაძე ალ. 21
აბეშურა 148
აბიათარი 97
აბოცი 63
აბულაძე ი. 20
აგრიბა 82, 83
აღამი 124, 125, 129, 132, 135
აღარბაღაგანი 31, 88, 149-152
აღარნასე 176
აღერკი 18, 33, 34, 91, 105-107, 109, 111, 116, 135, 156, 159
აღეროკი 108
აღრეკი 112, 134
აღრიკი 108, 109, 156
აღრიკი II 112, 133
აღროკი 109
აღონცი ნ. 76
აგესტა 25
აზერბაიჯანი 173
აზო 36-40, 43, 45-49, 51-54, 56-59, 64, 72-74, 77, 84, 86, 134, 150
აზოცი 171
აზონი 38, 53, 60
ათინა 173,
აკე 102, 103, 115
აკუოსი 52, 82, 118, 121, 135, 156
აკო 102
აკროპოლისი 56, 59
აკუსილაზი 102
ალანები 12, 52, 119, 139, 142, 143, 148
ალასანია გ. 19, 57
ალბანეთი 39, 167-169
ალბანელები 48, 147
ალბანია 70
ალექსანდრე მაკედონელი 10, 23, 26, 30, 31, 36, 38, 40, 47, 48, 51-54, 56-58, 60, 66, 69-73, 77, 78, 80, 84-89
ალექსიძე ზ. 19, 21, 32, 81
ალვანი 167
ამაზაერი 95, 111, 135
ამაზასი 10, 95, 124, 131-133, 135, 138-148, 155-157, 178
ამაზასუბი 83, 123, 124, 129-132, 135, 136, 156
ამაზონები 84
ამიანე მარცვლიანი 137, 172
ამიერი 95, 96
ანაგრანესი 139
ანა ლედოფელი 7
ანატოლია 23, 34, 35, 49
ანდრონიკაშვილი მ. 25, 57, 146
ანთელაგა ი. 21
ანტიოქია 86, 100
ანტიოქუსი 126
ანჩაბაძე გ. 21
არა 46
არაბები 160, 166, 169
არაბობა 164
არაგაწი 48
არაგვი 27, 48, 55, 60, 64, 65, 147
არაგოსი 110
არამასი 82
არამანიაკი 41-46, 48
არამეული დამწერლობა 26, 47, 50, 150
არანი 50
არარატი 34, 44, 49
არაქსი 39, 42, 126, 168, 170, 173
არანამია გ. 21, 28
არგონავტები 40
არღამი (ერისთავი) 24, 56, 57, 151
არღამირი 147
არღამირ პაპაკის ძე 144
არღეკი 134
არღოკი 18, 34, 107, 109, 134
არღოკი II 112, 114, 133, 135
არღოკი III 112, 113, 135

არხოკ 33, 94, 107, 116, 120-122, 135, 156
არია 52
არიანე 84, 85, 171
არიანი 51, 52
არიან ქართლი 36-38, 48, 50-52
არიკ 97, 107, 108
არისტობულუსი 126
არმა 82
არმაზელი 84
არმაზი 18, 33, 111-113, 115-117, 121, 122, 135
არმაზი 18, 24, 33, 55-57, 59, 61, 63, 65, 66, 81, 82, 84, 95, 160, 161
არმაზის ბილინგვა 75, 80, 82, 131, 133, 155
არმაზისხევი 145
არმაზული ქრონიკა 81, 91, 96, 128, 133, 154, 155, 165
არმენი 37, 41-46, 48, 52, 150
არმენია 39, 70, 110, 126, 139, 144, 167

არმენიონი 39
არმენოსი 39
არსენ ბერი 36
არსიანთა 61
არსოკ 33, 95, 116
არსუკ 94, 99, 100, 102, 105-107, 109, 120-122, 135, 156
არტაანი 61-64, 66, 93, 94, 116, 119, 142
არტაბანი 127
არტაბან V 140
არტაგი/არტაკი 89, 97, 102, 107, 108, 112, 113, 156,

არტაგ I 112, 122
არტამონოვი მ. 174
არტაქსატა 126
არტაქსია 102
არტაშაშა 104, 106
არტაშეს I 51, 72, 74, 76, 79, 99-102, 105, 115, 121
არტაშეს II 33, 112, 115, 116, 118, 119, 122
არტაშესიან-ფარნავაჰიანთა შტო 74, 102

არტოკი//არტოკე 97, 98, 107, 108, 109, 110, 113, 115, 156, 159
არტოკ II 112,
არშაკი 89, 98-100, 102, 107, 135, 156
არშაკიდები 140
არნილი (ურისმთავარი) 10, 158-161, 163, 165, 176
არნილ II ვახტანგის ძე 10, 158, 164
აყვალდიანები 88
ასაში 153, 169
ასტარტა 27
ასურეთი 23-25, 45, 46, 52, 53
ასურელები 12, 27, 29-31
ასუჯური 10, 133-138, 148, 155, 157, 178
ატრობატე 87-89
ატროპატაკანი 88
ატროშანი 28
ატურანახიტი 79
აუკაქიძე ა., 60
აფრასიბის კამოქვაბული 29
აფრიდონი 38
აფსაროსი 109
აფნაზეთი 171
აქემენიდური ირანი 19, 25-27, 38, 48, 51, 56-58, 69, 81, 87, 88, 151
აშოცი 92, 93
ასკელდიანი ვ. 21
აქარა 61, 62
აპურამაზდა 80-84

ბაბილონი 24, 28, 29, 31, 45, 100
ბაგაში 99
ბაგარატ ფარნავაჰიანის 80, 99, 101
ბაგრატიონები 153
ბაგრატიონი ვახუშტი 12, 17, 18, 30
ბაგრატიონი თეიმურაზ 12
ბაგრატიონი იოანე 30
ბაგრატუნები 100, 101
ბაგინეთი 138
ბადროძე შ. 21
ბაზა 42, 80
ბაკური 9-11, 135-138, 155, 157, 164, 178

ბაკურ სარდატის ძე 96
ბამბაკ-ერუენის ქედი 173
ბარათოვი ს. 13
ბარამიძე ა. 49
ბარბაღისი 143
ბარდავი 87, 89, 167, 168, 170
ბარდოსი 167, 168
ბარტამი 97
ბარტომა 33, 34, 59, 102, 105, 109,
111, 135, 156
ბასილეუბა 140
ბაქრაძე დ. 12, 16, 17, 71,
ბაქტრიელები 147
ბადღადი 177
ბაპრამ ჩუბინი 154
ბღუხში 120
ბელოშვილი გ. 59, 61, 63
ბელი 41, 42, 151
ბურღუჯი 167, 173
ბური ეგნატაშვილი 17
ბურტელსი ე. 72
ბურძენიშვილი დ. 66
ბურძენიშვილი ნ. 21
ბურძენი 24
ბურძენული დმწერლობა 26
ბიზანტია 162, 167
ბიურატი 99
ბოგვერაძე ა. 21, 55
ბოლნისი 96
ბოლტუნოვა ა. 82
ბოსტან-ქალაქი 64
ბოცვაძე ა. 21
ბონონიაჟე ალ. 60
ბრატმანი 33, 34, 65, 95, 102, 105,
109, 111, 135, 151, 156
ბრატმან I 58
ბრატმან II 58
ბროსე მ. 13, 14, 20, 57
ბუზმირი 118, 137, 138
ბულგარელები 174
ბუნ-თურქნი 27, 44, 48, 53, 57,
64, 78

გაგომიძე ი. 129
გაგარაკალ 76
გაგარაპეტ 76
გაგარი 93, 167
გამური 43

გამოსვლა ხაზართა 150
განჯა 168
გარგარები 67
გარდაბნი 63
გარდაბოსი 37, 54, 63
გაჩიანი 63, 93
გაჩიოსი 37, 54, 63
გოგარენი 67, 92, 93, 110, 121, 125,
127
გოილაძე ე. 9, 158
გომერი 45, 166
გორგანი 67, 92, 121, 127
გორგაძე ს. 92
გორდიანუსი 143
გრიგოლია გ. 49
გუარამი 153, 154, 161, 162, 169
გუარამ კურაპალატი 169
გუგარეთი 165
გუგარქი 66-68, 74, 76, 92-94, 121
გურგანი//გურგენი 14, 125, 161,
162, 166
გურგენის//გურგანის ზღვა 26,
30, 34, 35, 68, 166, 167
გუშარი 67, 76, 93
გუჯარეთი 67, 76
გუჯარი 67

დარიალი 24
დარიოსი 74
დარიოს III 77, 87
დარიოს I 25
დარუბანდი 35, 71, 140, 142, 143
დარუბანდის ზღვა 34, 166, 174
დარნილი 158
დასავლეთის დიდი ზღვა 71, 100
დაღესტანი 170
ღამი 158, 163
დემოთეს ციხე 94, 120, 121
დეროკი 108, 123
დერუქი 95, 112, 113, 115, 135, 156
დეპალეთი 142
დიდი პიტიახში 75, 121
დიოდორე სიცილიელი 69
დიონ კასიუსი 82, 85 109, 118, 122
დიოფიზიტობა 170
დომიციანე 33, 112, 120, 122, 131
დომიციუს კორბულონი 112
დონდუა ვ. 78

დრაკონტი 138, 139
დუნდუა ი. 73, 92, 97

ებრაელები 24, 26, 29-31, 33, 34, 151

ეგვიპტე 72

ეგრი 65, 74, 85-87, 93, 98, 102, 103, 105, 140-143, 148, 157, 170-173

ეგრის წყალი 36, 172

ეესევი კესარიელი 76

ელაღა 84

ელია 96

ერანსი 167

ერვანდი 118

ერვანდიანები 52, 116, 120

ერისთავი 141, 143

ერუშეთი 62

ვალარშაკი 73, 93, 100, 101

ვალარში 138, 140, 142

ვალერიანე 147

ვანის ტბა 42, 44, 48, 51

ვარაზ-ბაკური 11, 136, 137, 157, 178

ვარაზ-ვარდი 153, 169

ვარაზშანი 159

ვარაზ იოვანიანი 169

ვარახრან I 144

ვარახრან II 144

ვარსკენი 28, 157

ვარუჩანი 145

ვასპურაკანი 97

ვასტაშაბი 24, 25

ვანე 10, 135-138, 155

ვანტანუ გორგასალი 9, 19, 157, 158, 163-165, 169, 172

ვანტანუ VI 7, 14

ვაჰან იოვანიანი 169

ვესპასიანე 33, 34, 131

ვერქ/ვირქ 68, 69

ვირკანი 67, 68

ვნასეპ სურჰაბი 140, 142

ვოლგა 35, 170, 171

ვოლგისპირეთი 171

ვოლოგეზე 126, 138

ვოლოგეზე II 139

ვრაც 67

ვრაც აშხარპ 68

ვაგანადი 48

ვანავი 27, 30, 44-46, 60

ვარეჰი 119, 120

ვარიადრი 110

ვენა სოფელი 54, 55, 58, 60, 62, 66, 69, 77, 81, 96, 142

ვენობია 126, 129

ვოროსტრი ქაბას წარწერა 143, 144, 147

თაკვერი 141

თაკლადი 45, 46

თარგამოსი 34, 35, 43, 49, 50, 165, 166

თარგამოსიანები 23, 37, 151

თარგომი 45

თარში 34

თაყაიშვილი ე. 20, 28

თბილისი 159-163

თეოდორ რმტუნი 71

თერგი 174

თერის ზღვა 166

თესალია 39, 47

თირასი 45

თოგორმა 43, 49, 53, 166

თორგომი 46

თრელები 79

თრდატი 143

თრიალეთი 79, 93

თუქანოვი კ. 97

თურანელები 57

თურქები 12, 24, 26-28, 30, 31, 50, 54, 56-58, 150, 152

თუხარისი 61

იაზონი 38-48

იაზონის შთა 39

იარედი 38, 40, 47, 52

იარედოსი 38, 40

იარვანდი 51

იაპეტოსი 45

იაყეტი 34, 45

იბერები 29, 41, 48, 50, 54, 57, 109, 147, 150

იბერია 39, 55, 66, 69, 70, 93, 110, 121, 145

იერუსალემი 27, 73, 36

ივერიელები 76
ივერის აშხარპინ 69
ითრუშენა 27
ითრუჯანი 27
იმიერი 95, 96
ინგოროყვა პ. 16, 21, 130
ინდოევროპელები 42, 47
ინდოევროპული 46, 49, 50, 53
ინდოეთი 70, 84, 86
ინდოელები 52
იოანე დეკანოზი 13
იოანე დრასხნაკერტელი 67
იოანე საბანისძე 171
იოლმანგანი 82
ირანი 24, 25, 38, 51, 98, 143-145,
148, 151, 164
იუდეა 34
იუდეელები 34

კადმოსი 41, 42, 44
კაუკასია 23, 39, 41, 50
კავკასია (შია) 34, 166
კავკასიანები 34
კავკასიონი 70
კავკასოსი 35, 174
კაკაბაძე ს. 21, 115
კამბეჩანი 154, 169
კამბეჩოვანი 168, 170
კამბეტი 168, 170
კანგარქი 92, 93
კანიდიუს კრასუსი 110
კაოსი//კაოზი 33, 34, 51, 52, 65,
82, 95, 115, 118, 121, 135, 156
კაპკაპ 70
კაბიქანი 167
კასპი 48, 56, 60, 61, 64, 103
კასპიის ზღვა 30, 35, 68, 70, 100,
166, 167, 174
კასპიის კარები 39, 71
კახეთი 141, 142, 153, 169
კახოსი 37, 54
კეკელიძე კ. 21, 27
კვაროი 111, 113
კილიკია 49
კიშირი 166
კიშირიელები 11, 24, 26, 43, 58,
79, 81, 166
კირპიზი ქართლი 160

კირნოსი 109
კირსილე ფარსადიელი 39
კლავედოს პტოლემეოსი 171,
172
კლარჯეთი 61, 63, 65, 66, 93, 103,
141, 142, 172, 173
კოვადევსკაია ვ. 19, 57
კოლა 61, 62, 66, 94, 142
კოლბი 92, 93
კოლბოფორი 93
კოლხეთი 84-87, 93, 102, 103, 105,
170-172
კოლხიდა 39
კონსტანტინე დიდი 13
კოტმანი 159
კოლმნაკაღ 73, 76
კუსაკალქ 76
კუნოსი 37, 54

ლაზიკა 105, 170-172
ლაზისტანის ქედი 173
ლაზოსი 171
ლაშიდელე 94
ლევი 136, 137
ლევეონდი 169
ლეკანი 35, 174
ლეკები 34
ლეკოსი 170, 174
ლეონტი მროველი 8, 11, 13, 15,
19, 25, 32, 35, 36, 49, 78, 111, 164,
174
ლიაზვი 130, 142
ლიზი 170-172
ლომეკი 35, 174
ლომოური ნ. 144
ლოროქოქიანიძე მ. 19, 21
ლოკონინი ვ. 144

მაგნეზია 99
მაყრიკიოსი 162
მაზდეანობა 77, 79, 81
მამამხუცე 36-38, 52, 139
მამულაბა გ. 21, 51, 105, 115, 159
მანა 145
მანავაზი 41, 42, 44-46, 48
მანანდიანი ი. 41
მანგლისი 160, 161, 163
მანგლისის ხეივანი 159, 160

მანაქვეკელობა 145
მარ ამო 145
მარი ნ. 25, 27, 57
მარიაშ დედოფალი 7, 13, 20
მარკვარტი 51, 116
მასაგეტი 174
მასისი 34
მასკუტი 174
მასლაშა იბნ აბდ ალ მალიქი 165
მასული 168, 170
მაქსენცაი 13
შეგასოუნე 76
შეგრელები 34
შელიქიშვილი გ. 9, 19, 21, 28, 36, 51, 75, 92, 97, 104, 115, 131, 132
შექნონი 105
შეროდი 45
შესისა 140, 143
შესობოტაშია 143
შესხები 59
შთინის შთა 92
შთიულეაი 161
შიდა 19, 23, 24, 26, 28-31, 39, 41, 43, 45, 46, 52, 53, 87-89, 150
შიდოს ღარისკელი 39
შიორა 138
შიორანე (სატარბი) 38, 58, 72-74, 77, 86, 87, 89
შიორაბანა 138
შიორიდატე 126, 129, 133, 135, 136, 156
შიორიდატე III 113
შიორიდატე IV 132, 155
შიორიდატე V 132
შიორიდატე VI პონტოელი 75, 104-106
შიორიდატე ივერიელი 83, 126
შიორიდატე ქართველი 155
შიორიდატე ლადამის ძე 130
შილერი ვ. 25
შიორსკი ვ. 168
შირდატი 10, 11, 95, 135-138, 155, 157, 163
შირდატ I 87, 88
შირდატ II 75, 87, 103-105
შირდატ V 132
შირდატი (სატარაბი) 38, 58

შირუანი 106
შირუან II 75, 103
შირუანი 74, 89, 105, 106, 116, 137, 138
შირუან I 87, 88
შირუან II 75
შირუან იბნ შუჰაქელი 165
შირი 10, 163, 165, 176
შირიანი 9, 11, 87, 136-138, 144, 145, 147-149, 155, 175
შირიბანი 137, 138, 157
შიტანი 51
შიჯნერკარ 166
შიპრანიდები 167, 168
შიპრდატი 73
შიპრი 104, 137, 138
შიოვაკანელი 34,
შიოვაკანი 145, 167, 168
შინოვიზიტობა 170
შიხე კალანკატეველი 86 167, 169, 170
შიხე ხორენელი 8, 33, 37, 38, 41-46, 59, 71-78, 84, 87-89, 92, 93, 100, 101, 106, 112, 115, 116, 118, 119, 137, 139, 140, 142, 148, 151, 167
შიხსიკე 51, 93
შტეგერის ცახე 47, 64
შტეგერი 30, 48, 56, 60, 63-65, 93, 109, 167, 168, 172, 173
შუაგაი 171
შუკანია 168
შურვან ყრუ 10, 165
შუსხელიშვილი დ. 21, 160
შუსნარი (შუსნანი) 55, 66, 141
შტირე აზისის ზღვა 167
შტირე პიტიაში 75
შტეგოა 26, 27, 33, 36, 37, 45, 54, 56-59, 61, 62, 65, 95, 127, 142, 154
შტეგოთოსი 37, 54, 55, 59, 62-64, 174
შტეგოური ქრონიკა 138, 155, 165
შსტეგოა 45, 59, 61

ნაბუქოდონოსორი 24, 27-29, 31, 33, 41, 50, 54, 73, 76, 84, 150
ნასტაკიბი 66
ნასტახის ზღვა 170
ნაფსაი 171

ნახარარი 74, 87
ნებროთი 23, 41, 151
ნებროთიანი 87, 88
ნებროთიან-ფარნავაზიანთა შტო
103, 109, 111, 114
ნერვა (იმიერატორი) 112
ნერვა (კონსული) 112
ნერსე 144, 148, 153, 169
ნერსე ბაკურის ძე 154, 176
ნექტანებოსი 72
ნიკოფისი 171
ნისიბინი 99, 148
ნოვოსელცოვი ა. 88
ნოსტე 61

ოვსნი 12, 24, 38, 139, 141, 142
ორბის ციხე 47, 64
ორეთის ზღვა 34, 35, 49, 166
ორეთის მთა 49, 166, 167
ორმეფობა 51, 55, 61, 63-66, 75,
76, 91-93, 96, 113, 123, 174
ორმიზდი 84
ოროლი 127
ოსები 32
ოსური ენა 53
ოძრხე 48, 54-56, 60-62, 66, 93,
141, 142
ოძრხოსი 37, 54, 55, 61, 64

პაღლეომონი 126
პაპაკი 145
პართია 25, 75, 119, 124, 126, 127,
129
პარიადრის მთები 110
პარუირი 43
პარხალი 173
პატკანოვი კ. 13, 14, 17, 41, 42, 45
პატრიკი 38, 60, 74
პატრიკიოსი 160
პაჭანიკები 12, 171
პეროზი 175
პეტრე იბერი 118, 137
პიტიაზში 73, 74, 120, 121, 145, 160
პლუტარქე 105
პომპეუსი 97, 105, 108-110, 114, 122
პონტოს ზღვა 29, 34, 41, 166, 167
პროკოპი კესარიელი 14, 172
პროტოსომხური 49

პროტოქაროული 32
პტილომაიოსი 15
რადამი 83, 124-126, 133-135
რანი 145, 168, 170
რანნი 34
რევი 9, 10, 135-138, 144-148, 155
რევიანები 162
რეუ შირიანის ძე 157
რეპი ს. 20
რეხა 130
რომაელები 33, 34
რომი 65, 119, 124, 126, 127, 130,
141, 143
როკი 95, 107, 109, 123
რუსთაყი 64
რუყუსი 69

საბერძნეთი 38
საგიომი 172
საგურამო 60, 64
საღიომე 136
საღომე 136
სამარა 58, 69, 77, 81, 86
სამოელი 154
სამშვილდე 47, 63, 64, 76, 93,
105, 141, 142, 148
სამცხე 61, 62, 94
სამცხეთე 61, 93
საფურცვლე 142
სარკინე 27, 29, 48, 49, 56, 60, 61
სასანიანები 146, 156
სასანური ირანი 25, 50, 167, 169
სატრაპი 56, 58, 77, 86, 89
სატრაპია 51
საურმაგი 87, 88, 89, 91, 103, 116
საფურცვლე 142
საპაკი 153, 154, 169
სებუოსი 42-44, 70, 80, 84, 99-101
სეესამორა 110
სელეუკიდები 99
სენ-მარტენ ე. 12, 15
სებუმი 93
სერაფიტა 75, 98
სირაოთი 45
სირია 149
სკაიორდი 43

სკვიოები 11, 24, 26, 28-31, 45-48, 52, 56-59, 65, 69, 70, 81, 85, 150, 166

სკვიოური ენა 49, 53

სოშხები 34, 36, 75, 98, 152

სოშხეთი 38, 39, 40, 65, 77, 100, 126, 129, 140-145, 148, 167

სოშხური დამწერლობა 67

სოშხური ენა 32, 50, 53, 152

სპანდიატ-რვალი 25

სპარსეთი 38

სპარსთა ცხოვრება 25

სპარსელები 24, 27, 28, 30, 50, 52, 54, 152

სპარსული ციკლი 151, 152

სპასპეტი 83, 141, 142

სპერი 51

სპერის ზღვა 61, 64, 65

სტეფანოზ I 17, 161, 162, 164, 175-177

სტეფანოზ II 10, 165, 176

სტეფანოზ III 10, 157, 165, 176

სტეფანოს ორბელიანი 30

სტრაბონი 39, 40, 55, 66, 67, 70, 80, 92, 93, 103, 109, 110, 172

სუმბატ დავითის ძე 13, 17, 169

ტავროსი 49, 70, 166, 167

ტავროსკვიოები 147

ტაო 172-174

ტასისკარი 55, 61

ტაშირი 63, 92, 93, 99

ტაციტუსი 39, 40, 80, 125-127

ტაპოსი 171

ტიგრან II 51, 52, 104, 106, 107, 109, 116

ტირიდატე 126

ტიტე 131

ტიტუს ლივიუსი 12

ტომსონი რ. 20

ტუაფსე 171

ულტრა 136

ურარტუ 24, 48-51

ურარტული ენა 42, 49

ურბნისი 48, 56, 61, 64

ურიები 24, 27, 30, 31

ურიმიზღი 84

უფლის ციხე 54, 55, 58, 61, 64, 65, 103

უფლოსი 54, 55, 58, 62, 64

უაგსტოს ბუჩანდი 79

უაზარი 173

უალაური 29

უანაგრის ტბა 55, 61, 63, 93

უარაბოროტი 24, 25

უარანაბაზა 52, 80-82, 84-86, 118, 121

უარნაგაჩი 24, 37, 48, 50, 53-58, 60-63, 69, 74, 77, 79, 80, 82-84, 86, 87, 89, 98, 117, 118

უარნაგაჩიანები 10, 100, 135, 159

უარნაგაჩი (სპასპეტი) 117

უარნაგლოში 87, 89, 98-100

უარსმანი 10, 65, 82-87, 89, 94, 95, 116-119, 121, 131

უარსმან I 33, 34, 51, 52, 118-120, 122, 154

უარსმან II 117, 122, 125-127, 130, 133, 135, 136

უარსმან III 10, 75, 91, 117, 132, 133, 135, 138, 154, 155

უარსმან IV 134, 135, 155

უარსმან აგაჩი 95

უარსმან ქველი 83, 95, 123, 132, 155, 156

უერსათის ქედი 171, 173

უერდოუსი 25

უელაგუს დადე 129, 130, 132, 135, 156

უელაგუსები 130

ურატი 25

ურიქსე 39

უსეველო კალისოენე 71, 72

ქავთარია გ. 36

ქალდეა 27

ქალდეველები 11, 12, 27, 29-31, 45, 46, 50, 51, 54, 57, 60, 150

ქალკედონური აჯანყება 169

ქაიხოსრო 24-26, 29, 57

ქართაში 33, 34, 97, 102, 103, 111, 115, 120, 135, 156

ქართაშ II 119, 125

ქართველები 34, 150, 152, 157

ქართლი 29-31, 33, 38, 50-55, 63-65, 67, 68, 77, 139, 142, 145, 169, 173

ქარსლის მთა 47, 56, 60, 64

ქართლი (ქალაქი) 47, 55-57, 60, 64

ქართლოსი 23, 35, 37, 38, 40, 47, 50, 54, 55, 59, 60, 64, 65, 84, 167, 168, 172

ქართლოსიანები 49, 78, 151, 152

ქარსამი 33, 65, 95, 103, 111, 116, 117, 130, 135, 151, 156

ქარსამი II 113, 119, 121, 122, 125, 135

ქაჯთა ქალაქი 62

ქაჯატუნი 62

ქეკაბოსი 24, 25

ქეხისხევი 94

ქვემო ქართლი 66

ქვენა სოფელი 66

ქობულ-სტეფანოზი 118

ქსეფარნუგი 10, 75, 82, 83, 133-135, 155

ქურდის ხევი 159

ქუჯი 85, 116

ღაღამი 83, 124, 125, 126, 133, 134, 135

ღაღანა 124, 132, 129

ღაღოს ქელი 17, 172, 173

ყაუხნიშვილი თ. 129

ყაუხნიშვილი ხ. 20, 21, 130, 176

ყიალხარი 25, 28, 29, 31, 46, 48, 52, 54, 150

ყივჩაღები 12

ყუბანი 170, 171

შაბურ I 79, 140, 143, 145, 147

შავი ზღვა 167, 173

შამბატ ბაგრატი 100, 1001

შამი 149

შანიძე ა. 67

შაი-ნაქე 25, 57

შილა-ქართლი 55, 59, 66, 81

შირვანი 168,

შიშიაშვილი ნ. 21

შუამღინარეთი 149

შუშანა 176

შუშანიკი 157

შუშანიკის წამება 140

ჩიორი 140

ჩხარტიშვილი მ. 19, 21

ჩხეიძე თ. 80

ციხე-დიდი 56, 60

ცროლის მთა 36

ქეგამ ნაი 172, 173

ქორი 92, 93

ძინოფიორი 93

წერეთელი გ. 18, 75, 124

წერეთელი კ. 82, 83

წერეთელი მ. 27

წოფი 92, 93

წოფიფორი 93

წოწელაია მ. 145

წულაია გ. 21

წუნდა 55, 61-64, 66, 93, 116, 119, 141, 142

ქორას ქარი 140

ქოროსი 93, 100, 172, 173

ხაზარაძე ნ. 43, 51

ხაზარები 22, 24, 26, 28, 30, 32, 56, 57, 140, 142, 150, 165, 174

ხაზარეთი 171

ხაზარეთის დიდი მდინარე 34, 35, 170, 174

ხაზარეთის მცირე მდინარე 170

ხაზართა ზღვა 166, 168

ხარაძე კ. 166

ხატაი ნამაკი

ხევი 54, 63

ხერკი 27, 44-49, 56, 57, 59, 60, 64, 65, 159-161, 163

ხმელთაშუა ზღვა 35, 167

ხორეზმი 84, 85

ხორზენე 110

ხორნაბუჯი 153, 169

ხორი 41, 42

ხოსრო 143

ხოსრო I 140

ხოსრო II 140, 142, 162, 177
ხოსროვო 140
ხოსროიანები 147, 175
ხოტუნე 109
ხომტარია- ბროსე ე. 21
ხუარანძე 9
ხუნანი 47, 59, 63-65, 141, 142, 170
ხურატული 42, 50

ჯაგახეთი 54, 55, 62-64, 66, 92-94
ჯაგახიშვილი ივ. 15, 16, 18, 21, 27, 81, 158, 166
ჯაგახოსი 37, 54, 55, 64
ჯაზირეთი 140
ჯანაშვილი მ. 25, 52
ჯანაშია ნ. 21, 28, 57
ჯანაშია ხ. 21, 38, 51, 52, 93, 160
ჯაფარიძე გ. 41
ჯინბურ 161
ჯუანშერ 176
ჯუანშერ (აღღვანთა მთავარი) 167
ჯუანშერ I 10
ჯუანშერ II 162
ჯუანშერ ჯუანშერიანი მ, 13, 157-165
ჯურჯანი 166

პაიკაშენი 43
პაიკი 37, 41-45, 48
პაოსი 35, 50, 166
პარი 51
პარმოსიკე 110
პარტი 43, 44, 47, 48, 59
პეკატე მილკუელი 166
პენინჯი ე. 75
პერაკლე კეისარი 10, 165, 176, 177
პერები 34
პერეთი 36, 65, 145, 168-170, 172
პეროდოტე 12, 28, 51, 52, 57
პეროსი 168, 170
პერცუელდი 75, 145
პინდი-ქუშანის 70
პირკანია 70, 72, 166
პირკანის ზღვა 68, 70, 71, 166
პნარაკურტი 59, 92, 93, 167, 170
პონები II, 27, 28, 30, 31, 44-46, 48, 50, 52, 56-58, 60, 64, 69, 150
პორმიზდ IV 162
პორმიზდაკი 144-148
პორმიზდ-არდაშირი 144-146, 148
პროპი 33
პუნები 12, 29, 139, 174
პური 62
პურიები 28, 29, 31, 33, 60, 150, 151

ს ა რ ჩ ე ზ ი

შესავალი, ძველი ქართული მატრიანების შესწავლის მეთოდოლოგიური ასპექტები	6
თავი I ქართველი ხალხისა და ქართული სახელმწიფოს გენეზისის საკითხი „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით	23
თავი II ქართლის სამეფოს წარმოშობა უძველესი ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით	53
თავი III ალექსანდრე მაკედონელი და ფარნავაზი	69
თავი IV ქართლის წარმართი მეფეთა ქრონოლოგია (საურმაგიდან ფარსმან ქველამდე)	91
თავი V ფარსმან II და მისი ხანა	122
თავი VI ქართლის წარმართი მეფეები ამაზასპიდან ასფაგურამდე	133
თავი VII „ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობა და პირველი შემდგენელი შემატინის მოღვაწეობის პერიოდი	149
რეზიუმე	179
ლიტერატურა	183
საძიებელი	196